

Acest material este protejat de legile copyright-ului în vigoare.
Orice multiplicare neautorizată, indiferent de suport, este interzisă și
va fi pedepsită conform legii.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

Bogdan Voicu - *Penuria Pseudo-Modernă a
Postcomunismului Românesc. Volumul I. Schimbarea
socială și acțiunile indivizilor.*

Iași, Editura Expert Projects, 2005, România

Bibligr.

P: 232, cm 16,8 X 24,2

ISBN : XXX-XXXX-XX-X

Bogdan Voicu

**Penuria Pseudo-Modernă
a Postcomunismului
Românesc**

VOLUMUL I

**Schimbarea socială și acțiunile
indivizilor**

EDITURA EXPERT PROJECTS
2005

Cuprins

Introducere	7
-------------------	---

Capitolul 1 Postcomunismul:

surse, instituții și strategii individuale	16
I. Introducere	16
II. Scurtă discuție asupra schimbării sociale	19
III. Comunismul: un proiect modernizator eșuat	24
IV. Cauzele schimbării	41
V. Tranziția	43
V.1. Tranziția: dublă, triplă sau cvadruplă?	43
V.2. Schimbări în structura socială	62
V.3. Al cincilea element: ‘mentalitățile’	66
VI. Postcomunismul	70
VI.1. Ideologiile și instituțiile politice	72
VI. 2. Valorile și viața socială	80
VI. 3. Economia (semi)reformată	87
VI. 4. Structura socială	96
VII. Strategii individuale de viață	100
VII.1. Raționalitatea	101
VII. 2. Riscul	104
VII. 3. Strategiile de viață în postcomunism	111

Capitolul 2 Strategii de viață:

relația cu resursele individuale	117
--	-----

I. Voluntariatul 60	123
I.1. Voluntariatul ca strategie inovativă de creștere	123
I.2. Incidența voluntariatului și asociaționismului în România	125
I.3. Voluntariat și resurse individuale	134
II. Investiția adulților în educație continuă	140
II.1. Investiția adulților în educație continuă ca strategie inovativă de creștere	140
II.2. Investiția adulților în educație continuă în România. Relația cu resursele	144

III. Migrația externă	152
III.1. Migrația externă ca răspuns strategic de protest	152
III.2. Contextul internațional al migrației externe circulatorii	154
III.3. Contextul național al migrației externe	157
III.4. Intenția de migrație și resursele individuale	173
IV. Acțiuni strategice pasive	179
IV.1. Reîntoarcerea la tradiție și retragerea	179
IV.2. Relația cu resursele	183
V. Concluzii: Strategii de viață în spațiul resurselor	194
Sinteza principalelor concluzii	199
Comunism și postcomunism	199
Strategii de viață	202
Bibliografie	204
Principalele baze de date folosite	231

Acronime folosite

CAP – Cooperativa Agricolă de Producție
 CURS – Centrul de Sociologie Urbană și Regională
 ECHP – European Community Household Panel Study
 FSD – Fundația pentru o Societate Deschisă
 FSN – Frontul Salvării Naționale
 IAS – Întreprinderea Agricolă de Stat
 IALS – International Adult Literacy Survey
 ICCV – Institutul de Cercetare a Calității Vieții
 LLL – Life Long Learning (educația de-a lungul întregii vieți)
 MMT – Metromedia Transilvania
 OECD – Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică
 OIM – Organizația Internațională pentru Migrație
 OMFM – Oficiul pentru Migrația Forței de Muncă
 PCR – Partidul Comunist Român
 PIRLS – Progress in International Reading Literacy Study
 SMA – Stația de Mecanizare Agricolă
 TIMSS – Third International Mathematics and Science Study
 UB – Universitatea din București
 UNDP – Programul pentru Dezvoltare al Organizației Națiunilor Unite

Introducere

Cum își utilizează oare românii resursele ca să se descurce în penuria pseudo-modernității postcomuniste? Această formulare pompoasă definește o întrebare extrem de complexă, care, la rândul său, ridică diferite întrebări suplimentare: de ce postcomunism și nu tranziției? De ce pseudo-modernitate? Care sunt resursele și prin ce se manifestă penuria? Mobilizarea lor este sistematică, rațională sau este întâmplătoare?

Am formulat astfel un set complex de interogații care structurează lucrarea de față, definindu-i intențiile. O să îmi anunț în cele ce urmează opțiunile, în ordinea inversă a întrebărilor, cea care le determină de altfel și nivelul de generalitate.

Pornesc de la ipoteza că indivizii sunt ființe consistente care evoluează în mediile instituționale date de realitatea imediată, aflată în schimbare permanentă și pe care o construiesc și de care sunt determinați. În acest cadru larg, actorii individuali își selectează în mod rațional acțiunile strategice de dezvoltare și/sau supraviețuire. Lucrez cu o perspectivă non-economică asupra scopurilor individuale, determinate nu doar de câștigurile sau pierderile materiale, ci și de numeroase alte gratificații, cuantificabile în termeni de prestigiu, integrare socială, consolidarea, diversificarea și extinderea rețelelor sociale, îmbogățirea capitalului de cunoaștere localizat la nivel individual, satisfacere unor nevoi superioare precum autoexprimarea și autorealizarea etc. Raționalitatea, la rândul său nu este neapărat una „tare” (în sensul lui Weber), ci include acțiuni și reacții învățate prin socializare, determinate de obișnuință și obiceiuri.

Întreg ansamblul depinde și de modul în care indivizii își reprezintă, definesc și abordează riscurile. Întreaga istorie a umanității poate fi descrisă de altfel ca o istorie a modurilor în care oamenii au controlat riscurile și au rezolvat problema incertitudinii. În zorii civilizației, riscurile materiale erau nenumărate. Hrana și adăpostul erau greu de asigurat. Bolile făceau ravagii. La fel și fenomenele din natură, ca și animalele sălbatice. Cunoștințele reduse nu permiteau controlul mediului înconjurător. Problema incertitudinii materiale era nu doar o realitate, ci și un construct, întreținut de certitudinii axiologice (credința în atotputernicia forțelor supranaturale și a divinității) care nu permiteau progresul și inovarea. La rândul lor, aceste certitudini axiologice era produsul incertitudinii materiale care

nu permitea abordarea suplimentară a unor riscuri date de renunțarea unui sistem valoric ce explica complet impredictibilitatea lumii. Asumarea responsabilității unor explicații diferențiate implica astfel de riscuri, greu de stăpânit atât la nivel indivizilor, cât și ale colectivităților. Trecerea către modernitate a însemnat o schimbare în raportul dintre incertitudinea materială (în scădere) și cea axiologică (în creștere, prin renunțarea la atotputernicia destinului și afirmarea puterii indivizilor de a-și influența soarta). Postmodernitatea, la rândul ei marchează o societate a abundenței, însă extrem de diferențiată, de neomogenă identitar, prin renunțarea la normativism și promovarea toleranței și individualității nevoilor. Normativismul impus de o astfel de abordare (respingerea normativismului reprezintă impunerea unei norme puternice de promovare a toleranței, care acționează la rândul ei normativ!), este expresia cea mai pură a reflexivității societăților postmoderne.

Tradițiile conceptuale anunțate până aici vin din câteva direcții distincte, definite de delimitări teoretice importante în științele sociale. Teoria schimbului social și cea a alegerii raționale constituie sursa pentru perspectivele asupra raționalității (cu trimiteri în special către Peter Blau, Richard Emerson și James Coleman). Modul de abordare și conceptualizare a schimbării sociale este originat în analizele asupra modernității (în special Weber și Inkeles, dar și Piotr Sztompka), în dezbaterile despre societățile postmaterialiste ale modernității târzii (Giddens, Beck, Inglehart, Foucault), ca și în abordările riscului (Mary Douglas, din nou Ulrich Beck, Luhmann, David Short). Există în fine, latentă, prezumția faptului că schimbarea socială afectează simultan toate cele patru subsisteme ale sistemului social definite în tradiția parsonsiană. Economicul, cultura, relațiile sociale și politica se determină reciproc și evoluează împreună, indiferent de sensul schimbării. Urmează astfel calea deschisă de autori diferiți ca preocupări, precum Parsons, Inglehart, Huntington etc.

Se adaugă perspectiva emergentei teorii a capitalurilor. Aceasta se construiește gradual pornind de la discuțiile inițiate în economie și elaborate mai ales în asupra existenței altor resurse decât cele material-financiare. Dezvoltările școlii (economice) de la Chicago (Th. Schultz, Mincer, Becker etc.) au impus astfel capitalul uman ca și element esențial al dezvoltării sociale și individuale. Teoria resurselor sociale și, ulterior, o întreagă pleiadă de autori în frunte cu Bourdieu, Coleman și Putnam au adus în centrul atenției capitalul social ca element cheie al evoluției, instituții financiare importante, precum Banca Mondială, promovând astăzi sistematic această opțiune conceptuală. În fine, un al patrulea element, capitalul simbolic tinde a se contura, pe linia sugerată de Pierre Bourdieu și preluată, în România, de Dumitru Sandu.

Teoria capitalurilor, ca matrice a dezvoltării își găsește aderenți și aplicativitate concretă în așa numita „market tranzition debate”. Dezbaterea, localizată în mediul academic american, aduce în prim plan schimbările din spațiul ex-comunist, de la

China și fosta URSS, până la țările central-europene. Abordările respective însă doar completează modul de abordare al schimbării din spațiul ex-comunist pentru care optez. Linia urmată caută să sintetizeze mai multe analize distincte, venite din perspective diferite (Sztompka, Sawka, Hall, Verdery etc. sunt autorii cheie pe care îi invoc în acest sens). Discut comunismul ca pe un proiect modernizator și sunt preocupat de tendințele care au făcut ca, la încheierea sa simbolică, societățile din estul Europei să poată fi caracterizate ca având o organizare economică pseudo-modernă (Winiecki), neo-tradiționalistă (Walder) și ca deținând o falsă modernitate culturală (Sztompka). România nu face excepție. Argumentez că și aici modernizarea este una șchioapă, iar tendințele simultane spre tradiționalism (determinate de criza societală) și postmodernitate (mai slabe, determinate de fenomene de contagiune la contactul cu societățile vestice) contribuie la structurarea unei societăți pseudo-moderne, marcate de tensiuni latente ce îi definesc situația de echilibru instabil.

Situația României este departe de a fi una „originală”. Ea urmează o cale similară tuturor societăților foste comuniste europene, cu care se aseamănă în cele mai multe privințe. Aproprierea de modelul vestic de dezvoltare este de asemenea evidentă, diferențele fiind mai degrabă de natură „cronologică”, evoluțiile contemporane din spațiul est-european fiind parcurse în trecut de alte societăți, considerate astăzi dezvoltate. Contemporaneitatea cu noile moduri de organizare și reformare a capitalismului (sau mai degrabă a *versiunilor* de capitalism) experimentate în țări, face însă ca problematica transformării capitaliste să fie ușor diferită. Schimbările de după 1989 au fost definite spontan drept tranziții, literatura științifică preluând la rândul-i termenul, cu conotațiile teleologice aferente. Întârzierea în atingerea scopului (capitalismul) și modificarea continuă a versiunilor în care acesta există acolo unde prezența sa este recunoscută (cu alte cuvinte în societățile occidentale), au condus însă la chestionarea rezultatelor tranzițiilor. Pe de altă parte, cronologic și semantic, comunismului îi urmează ... post-comunismul. Prefer să discut despre postcomunism într-un dublu sens. Pe de o parte este vorba de perioada ce precede comunismul, o perioadă de schimbări continue. Așa cum o arată setul de teorii ale schimbării sociale, astfel de transformări, sunt specifice oricărei societăți de oriunde, indiferent de punctul de plecare. Vizibilitatea mai accentuată și viteza mai ridicată a schimbărilor, tipice pentru situații de criză (Sztompka) sunt singurele particularități ale tranzițiilor. Spun tranziții, și nu tranziție, dată fiind multidimensionalitatea fenomenului cu corespondente precise în toate cele patru subsisteme sociale. Pe de altă parte, postcomunismul, reprezintă un mijloc specific de organizare socială, un echilibru instabil aflat între tradiție și modernitate, cu elemente de influență postmodernă, ca o casă a cărei fundație încă nu a fost decisă, fiind plasată temporar „în mijlocul drumului” (după cum prognoza Campbell, 1991). În acest sens, postcomunismul reprezintă mai degrabă o post-tranziție și un capitalism încă incomplet sau mai degrabă slab structurat și specificat, mai ales dată fiind sărăcia relativă la alte societăți capitaliste

contemporane. Vizibilitatea și viteza schimbărilor sunt mai puțin pregnante ca în tranziție, iar definiția socială este cea a unei societăți stabile, aflată în schimbarea sa evolutivă firească, ca orice societate umană.

Folosesc termenul de postcomunism cu acest sens ambiguu: pe de o parte este ceea ce urmează comunismului, înglobând o etapă numită tranziție, pe de alta este o post-tranziție, succedând tranzițiilor. Delimitarea dintre tranziție și postcomunism este, indiferent de modul de definire, una vagă, cel mult simbolică, utilă însă în structurarea cronologică a materialului din prima parte a lucrării. Discut în primul capitol (volumul I) despre comunism, tranziție și postcomunism. În centrul atenției nu se află evenimente politice sau cu încărcătură simbolică pregnantă precum reforma sau revoluția. Insist în schimb asupra modului în care cadrele instituționale se construiesc din punct de vedere social, și a modului în care cultural vorbind, societățile postcomuniste evoluează în transformarea pseudo-modernității lor. Postcomunismul devine astfel fundalul pe care indivizii își dezvoltă strategiile de viață. Acesta este subiectul ultimei părți a capitolului întâi. Discut mai întâi la nivel teoretic despre raționalitate și riscuri, pe liniile conceptuale deja anunțate. Apoi construiesc o tipologie a orientărilor strategice bazată pe trei surse clasice în sociologie: discuția lui Merton asupra răspunsurilor indivizilor în situație de anomie; abordările lui Giddens asupra reacțiilor actorilor individuali în fața societăților riscului; analiza lui Sztompka, cu trimiteri permanente la primele două, asupra acțiunilor indivizilor în fața „traumelor culturale”. Postcomunismul are caracteristici care fac adecvate cele trei abordări explicative: schimbarea presupune un spațiu anomic dat de slaba precizare a noilor norme sociale și de transformările – uneori radicale ale celor existente; riscul fabricat din contemporaneitatea culturală și tehnologică se suprapune peste incertitudinea materială într-o „societate a dublului risc” (Rinkevicius, 2000); schimbarea lasă loc incertitudinilor, generând, mai ales pentru segmentele mai tradiționale, adevărate traume culturale în sensul lui Sztompka (2000). Identific astfel patru tipuri de orientări strategice (integrarea prin acumulare, protestul, ritualismul și reîntoarcerea la tradiție, respectiv, retragerea), pe care îmi propun ca, în finalul lucrării, să le caracterizez prin suprapunerea lor peste spațiile sociale determinate de resurse.

Fără îndoială, instituțiile au rolul lor în structurarea și selecția criteriilor de reușită în viață, a modurilor în care capitalurile pot fi utilizate sau convertite, în formarea acestora. Felul în care instituțiile sunt structurate și în care organizează societatea este astfel determinant pentru felul în care indivizii acționează printre limitele și oportunitățile induse social. Instituțiile sunt însă, la rândul lor, (și) produsul distribuției capitalurilor. Nivelul securității materiale și cel al incertitudinii axiologice, așa cum discut problema în capitolul 6, determină moduri specifice de organizare socială, incluzând detalii esențiale de structurare a instituțiilor ce facilitează coeziunea, ordinea sau comunicarea actorilor sociali individuali sau corporați.

Abordarea pe care o propun ia în considerare circularitatea acestei relații. Astfel, chiar dacă nu apelez la teorii de tip instituțional în structurarea explicațiilor oferite, apelul la instituții este prezente implicit prin modul în care discut tipurile de capitaluri și contribuția acestora. Mă refer aici la includerea capitalului simbolic ca element constitutiv important în portofoliul individual/societal de resurse. Pe de altă parte, rolul primului capitol al lucrării, dedicat punctării trăsăturilor societăților comuniste și post-comuniste, este mai ales de a trasa cadrele instituționale în care plasez strategiile individuale de viață. Actorii individuali acumulează și folosesc resurse tocmai în acest mediu, marcat de riscuri și oportunități specifice. Preferințele lor pentru acumularea și conversia capitalurilor este determinată social. Acumularea este dezirabilă din punct de vedere al acumulării de instrumente de atingere a criteriilor individuale de reușită în viață, rationalitatea deciziilor actorilor sociali derivând din modul în care definesc și se raportează la reușita în viață. Rationalitatea nu este neapărat una economică, fiind determinată de modul în care societatea în ansamblu determină structurarea tipurilor mari de a aborda viața, de modalitățile de selecție recompenselor potențiale, așa cum aceste modalități există și sunt dezvoltate la nivel societal. Acumularea de capitaluri, în sine, nu este decât un instrument, exceptând cazul în care indivizii și societățile o definesc ca pe un scop.

Rezumând, capitalurile (fie ele material-financiare, relații sociale și încredere, educație și abilități, sau capital simbolic) servesc reușitei în viață. Instituțiile, prin functionarea lor, jalonează mediul social în care capitalurile sunt utilizate și convertite. La rândul lor, instituțiile sunt determinate de modul de structurare și de distribuția capitalurilor. Scopurile care definesc reușita în viață sunt determinate social, instituțiile fiind în bună măsură proiectate în așa fel încât să servească acestor scopuri.

Nu aduc în discuție structurile organizatorice ale societății mai mult decât trasând câteva tendințe generale. Nu sunt preocupat de eficiența democrației, totalitarismului sau oricărui alt sistem politic. Interesul meu se concentrează asupra relației dintre cultură, politică, economie și viață socială în ansamblul sistemic care caracterizează această relație, cu valențele funcționale de rigoare, având ca element central modul în care cele patru subsisteme se întrepătrund și se susțin reciproc. Notez în acest context întârzierea relativă la nivelul schimbării culturale și argumentez cum aceasta afectează dezvoltarea societății în ansamblu, dar mai ales cum apar astfel deopotrivă noi oportunități, dar și limitări ale spațiilor sociale de alegere, definind un univers în care strategiile individuale de viață iau naștere, se cristalizează și se manifestă.

Dacă primul capitol abordează, așa cum am arătat, cadrele instituționale majore în care evoluează actorii individuali, mobilizarea capitalurilor prin strategiile individuale constituie obiectivul capitolului 2. Strategiile sunt structuri complexe, greu de măsurat. Ele implică componente valorice, atitudinale, comportamentale

concretizate în acțiuni strategice. Fiecare individ dezvoltă diverse activități și atitudini care constituie portofoliul său de acțiuni strategice. Voluntariatul, investiția în educație, migrația externă, practicarea agriculturii de subzistență, evitarea responsabilizării individuale reprezintă astfel de acțiuni strategice. Ele exemplifică modul în care cele patru tipuri de orientări strategice identificate teoretic se concretizează în viața reală. Cele patru categorii invocate sunt însă doar tipuri ideale, în sens weberian, practic imposibil de regăsit în stare pură în viața de zi cu zi. Mai mult, analiza lor în detaliu nu poate fi realizată decât prin studierea în detaliu, de-a lungul unor perioade mai întinse de timp, a multor cazuri individuale. Nu acesta este interesul meu. Am preferat prin urmare să urmăresc legătura dintre cele cinci acțiuni strategice menționate mai sus și tipurile de capitaluri. Demersul, având ca scop comparația între profilurile celor orientați către o strategie sau alta, este unul cantitativ, dublat însă de apelul la exemplificări calitative existente în literatura românească, dar și în cea internațională. Concluziile din finalul capitolului sugerează și câteva posibile căi de evoluție ulterioară din punct de vedere al acțiunilor strategice studiate.

Volumul al doilea este dedicat descrierii nivelelor și structurilor pe care le cunosc resursele în spațiul românesc. Capitolul 1 este unul extrem de scurt, definind spațiul conceptual pe care îl adopt. Capitolul 2 este dedicat resurselor materiale, insistând mai ales asupra modului în care ele sunt percepute. Capitolele 3 și 4 abordează problematica capitalului uman, respectiv a celui social. Capitolul 5 discută capitalul simbolic din perspectiva orientărilor valorice latente către modernitate, descriind din punct de vedere cultural România pseudo-modernă. Din punct de vedere al nivelelor tuturor acestor tipuri de resurse, societățile postcomuniste europene sunt societăți ale penuriei, în comparație cu vecinii vestici. România nu face excepție. Țara este mai săracă nu doar material, ci și din punct de vedere al interacțiunilor sociale, al capitalului educațional, al gradului de modernitate. Toate acestea fac ca resursele de care indivizii dispun să fie extrem de relevante pentru propria lor dezvoltare.

Rezultatele întregii analize sunt sintetizate la sfârșitul fiecărui capitol în parte, fiind reluate succint în finalul lucrării. România, ca agregat, apare ca un caz particular al unei categorii de societăți „postcomuniste” europene, prezentând caracteristici generale similare oricărei societăți umane și apropiate de modelul capitalismului vestic. Specificitățile sunt mai puțin locale, ținând mai degrabă de un pattern socio-cultural existent la nivel regional. Pseudo-modernitatea culturală, ineficiența economică, tradiționalismul interacțiunilor sociale, funcționarea parțială a sistemului democratic sunt elemente comune pentru întreg spațiul est-european. Stadiile diferite de transformare, mai lentă în România și aparent mai indecisă, țin însă de condițiile particulare ale țării. La nivel individual, cei care sunt orientați către un tip strategic urmează aceleași patternuri și prezintă profiluri similare cu omologii lor descriși de literatura sociologică de oriunde. Actorii

individuali ce optează pentru strategii active, de creștere sunt cei care sunt mai bogați în capitaluri: mai înstăriți, mai educați, mai tineri, mai sociabili, mai moderni.

Din punct de vedere al opțiunilor metodologice, demersul este unul comparativ, transversal, unitatea de analiză fiind țara. România constituie centrul interesului, fiind comparată permanent atât cu țările ex-comuniste, cât și cu restul Europei. Toate societățile europene sunt tratate ca agregate reunind populații relativ omogene prin comparație cu fiecare dintre celelalte agregate similare (țări). Analizele secundare realizate mai ales pe date cantitative (de sondaj și rapoarte statistice), dar și calitative constituie fundamentul empiric. Exceptând capitolul 1 al primului volum, în care nivelul agregat este practic singurul atins, în restul lucrării analiza la nivelul actorilor individuali completează pe cea comparativă, la nivel de țară, devenind prevalentă în momentul studierii acțiunilor strategice ale românilor (capitolul 2, volumul 1). Bazele de date de sondaj folosite sunt descrise pe scurt în finalul volumului 1, după bibliografie.

*

* *

Elaborarea acestei lucrări a beneficiat de sprijinul câtorva granturi care mi-au oferit ocazia de a accesa literatura existentă, dar și oportunitatea de a discuta părți și versiuni intermediare ale celor șapte capitole cu alți cercetători în științele sociale, precum și posibilitatea de a colecta sau participa la colectarea unor date empirice utilizate în lucrare. Amintesc în cele ce urmează aceste granturi și burse de studii:

- grantul Universității București coordonat de profesorul Cătălin Zamfir prin care am beneficiat de un stagiul de studii de șase luni ca „guest research fellow” la Universitatea din Umeå (Suedia, 2000).
- bursa de studii obținută în 1997 de la Fundația pentru o Societate Deschisă pentru școala de statistică organizată de ICPSR la Ann Arbor, Michigan și cea acordată de Uniunea Europeană pentru cursurile din cadrul seminarului de primăvară (2001) de la Zentral Archive for Empirische Sozialforschung, mi-au folosit de asemenea în acest sens, garantându-mi accesul la bibliotecile instituțiilor respective (University of Michigan, respectiv ZA).
- grantul oferit de Fundația pentru o Societate Deschisă pentru organizarea și participarea la masa rotundă cu tema ‘Globalization, Integration, and Social Development in Central and Eastern Europe. A round table for young social scientist from CEE’, găzduit de Universitatea “Lucian Blaga” Sibiu, 6-8 septembrie 2003, mi-a oferit prilejul de a observa experiențe ale unor colegi din alte țări excomuniste, reușind astfel să câștig informație empirică și întrebări prețioase.

- grantul Observatorului Social pentru derularea studiului „Aspirații, valori și stil de viață în mediul studentesc” (1996), utilizat în analizele din capitolul 3.
- grantul FSD pentru realizarea cercetării „A dăruia dăruind daruri” (1997), utilizat de asemenea în analizele din capitolul 3.
- granturile CNCSU: „Sărăcie subiectivă” (1998, coordonator: Cătălin Zamfir), „Percepții ale politicilor sociale” (1997-1998, coordonator: Marian Preda) și „Dicționar de sărăcie” (1999, coordonator: Cătălin Zamfir), ale căror produse le utilizez în întreaga lucrare.
- grantul CNCSIS 715/2003 „Capital social și dezvoltare comunitară”, pe care l-am coordonat și
- grantul CNCSIS 714/2003 „Valori ale migranților”, coordonat de Mălina Voicu au sprijinit dezvoltările asupra voluntariatului și migrației pe care le prezint în capitolul 7.

Sunt dator cu mulțumiri numeroșilor profesori și colegi care m-au sprijinit în realizarea lucrării. Profesorul Dumitru Sandu m-a sprijinit cu îndrumarea, comentarii, critici și înțelegere de-a lungul întregii activități doctorale, căutând să mă stimuleze permanent către un nivel mai înalt. Conducerea instituției în care lucrez, Institutul de Cercetare a Calității Vieții, în special profesorul Cătălin Zamfir și profesorul Ioan Mărginean, mi-a oferit probabil cel mai adecvat cadru care poate fi găsit în România pentru realizarea activității ca student doctoral, stimulându-mă și sprijinindu-mă permanent.

O parte importantă a bibliografiei mi-a fost cu amabilitate pusă la dispoziție de-a lungul timpului de – în ordine cronologică – prof. Vintilă Mihăilescu, prof. Dumitru Sandu, prof. Cătălin. Zamfir, Marian Preda, Lucian Pop, Claudiu Tufiş, Horațiu Rusu, Adrian Dan, Iuliana Precupețu, prof. Ioan Mărginean, Monica Constantinescu, Ana Bleahu și, mai ales, de Mălina Voicu, al cărei sprijin permanent a fost decisiv în elaborarea acestei lucrări.

Colegii mei din ICCV, alături de care am lucrat la aceleași teme de plan în perioada 2000-2003, Mălina Voicu, Monica Constantinescu, Adrian Dan, Dana Nițulescu, Cristina Băjenaru, Ana Bleahu, Simona Vonica și Ruxandra Noica au contribuit de asemenea cu comentarii asupra unor versiuni intermediare ale unora dintre capitolele lucrării. Lucian Pop mi-a furnizat mai multe comentarii pentru versiuni mai vechi ale unor părți din capitolele 4 și 5 (din volumul II). Laurențiu Gheorghe (Omniasig) a lecturat și el una dintre versiunile de lucru ale capitolului 1 și a furnizat câteva observații prețioase. Pentru discuții legate de subiectele abordate, le sunt recunoscător Mălinei Voicu (în special pentru partea legată de voluntariat), respectiv Monicăi Constantinescu și Anei Bleahu (migrație). Toate

trei m-au sprijinit și cu materiale bibliografice. Ovidiu Voicu mi-a furnizat și el unele date privind migrația. Îi adresez de asemenea mulțumiri.

Le mulțumesc tuturor și sper ca materialul final să se ridice la nivelul așteptărilor fiecăruia, asumându-mi totodată paternitatea textului, incluzând aici orice aspect discutabil al tezei.

Mălinei Voicu, colega, prietena și soția mea, îi datorez multe comentarii pe care le-a realizat pe versiuni intermediare ale majorității capitolelor, ca și înțelegere în multe momente dificile ale lucrului la acest material. Ea a constituit un sprijin nepretuit în culegerea unor date proprii în special în cadrul a două studii mai vechi („Aspirații, valori și stil de viață în mediul studentesc” și „A dăruia dăruind daruri”). Mai mult decât atât, o consider a fi „responsabilă” de faptul că am reușit să încep, să continui și să finalizez redactarea.

Îi mulțumesc și Irinucăi, fiica noastră, pentru amabilitatea de a îmi permite uneori să lucrez, în ciuda vârstei ei fragede.

Capitolul 1

Postcomunismul: surse, instituții și strategii individuale

I. Introducere

Anul 1989 a marcat începutul a ceea ce Richard Rose (1999), parafrazându-l pe Karl Polanyi, avea să numească drept „o altă mare transformare”. Europa și întreaga planetă, au marcat în mod spectaculos renunțarea la una dintre cele două ideologii care divizaseră planeta în mod decisiv timp de aproape 50 de ani. Comunismul, ca mod de organizare statală își dădea obștescul sfârșit, dispărând complet în câțiva ani cu excepția unor societăți izolate precum Cuba lui Fidel Castro. Oamenii însă, aveau să reproducă în plan individual modelele învățate în comunism încă mulți ani, iar societățile urmau să resimtă acest lucru în modul lor de a se structura.

Capitolul de față este dedicat fenomenelor și proceselor care marchează schimbarea structurală, instituțională și culturală în tranziția dinspre comunism spre postcomunism. Perspectiva pentru care am optat nu este neapărat una deosebit de originală. Îmi propun să sintetizez principalele tendințe remarcate în literatura dedicată subiectului, concentrându-mi pe rând atenția asupra comunismului, tranziției și postcomunismului, cele trei etape istorice importante pentru discuția de față. Schițez astfel cadrele pentru construcția teoretică a tipologiei strategiilor individuale de viață din ultima secțiune a capitolului.

Nu îmi propun aici să explic apariția, persistența sau căderea comunismului și nici traiectoriile diferite urmate în tranziție de statele ex-comuniste. Ceea ce doresc este să descriu principalele tendințe insistând pe cele 5 țări europene foste membre ale Pactului de la Varșovia¹, și mai ales asupra României, punctul de referință al întregii lucrări. În ce privește explicația transformărilor din tranziție și

¹ Devenite șase după divizarea Cehoslovaciei: Ungaria, Polonia, România, Bulgaria, Cehia și Slovacia – sau chiar șapte prin includerea Germaniei de Est (RDG).

postcomunism, mă mărginesc să sugerez că aceasta nu poate fi realizată printr-un singur tip de demers teoretic, toate teoriile majore ale schimbării sociale contribuind convingător în a explica părți ale schimbării, efectele date de factori specifici.

Atenția mea nu se îndreaptă predominant nici asupra transformărilor instituționale nici asupra celor economice, așa cum se întâmplă în cea mai mare parte a literaturii existente. Nu sunt interesat de problematica schimbării figurilor conducătorilor și politicienilor, a revoluției și a reformei. Sunt mai degrabă preocupat de schimbările culturale, în principal a valorilor sociale, ca element latent de orientare a strategiilor de viață, în termenii lui Parsons.

Disting trei mari perioade: comunismul, tranziția și postcomunismul. Scopul este legat mai degrabă de o necesară structurare a prezentării decât de o separație clară între ele. Tranziția s-ar putea argumenta că a început în ani '70, la Gdansk, și nu s-a încheiat încă. Se poate chiar demonstra că nu se va încheia niciodată sau că nu e câtuși de puțin o tranziție, ci doar o transformare. La capătul ei, teleologic vorbind, ar trebui să se afle capitalismul, însă argumentul pe care îl susțin este că forma pe care o îmbracă acesta, cel puțin deocamdată, este cea a unei societăți diferite de versiunea vestică a capitalismului modern. De aceea am preluat eticheta de „postcomunism”. Comunismul, tranziția și postcomunismul sunt simple etichete atașate unor perioade de timp care se întrepătrund reciproc, într-un continuum al realității central și est europene. Delimitarea este una strict cronologică, însă respectă oarecum etapele diferite de structurare a ordinii sociale: Comunismul se încheie teoretic în 1989, odată cu căderea majorității regimurilor comuniste europene. Strict convențional, tranziția ia la rândul ei sfârșit când primele țări ex-comuniste sunt acceptate (chiar dacă nu neapărat integrate) în Uniunea Europeană. Nu sunt interesat de sanctificarea oficială a acestei acceptări, astfel că, din aceasta perspectivă, tranziția se încheie pentru țări precum Polonia, Ungaria, Cehia etc. la mijlocul anilor '90. Urmând aceeași logică, pentru România și Bulgaria tranziția durează mai mult, până după începutul mileniului III.

Tranziția, ca etichetă atașată unei perioade de timp, nu desemnează în mod exclusiv un set de procese și proiecte de schimbare, ci are o cuprindere mai largă. Ea înțelege și un mod de raportare la această schimbare, percepută drept una nouă, nemaivăzută, complet inovativă și irepetabilă, ca pe un experiment unic în felul său. Schimbările, inițial reprezentate drept multe și rapide, devin mai târziu un lucru normal, parte a unor procese firești pentru orice societate. Reprezentările asupra excepționalismului asociat tranziției pălesc și însăși termenul cade în desuetudine. Orice societate este prin definiție una „în schimbare” (Chirot, 1996). Tranziția și postcomunismul sunt și ele marcate de schimbări. Reprezentarea socială difuză asupra normalității, acoperirii, vitezei și profunzimii schimbărilor este ceea ce le separă destul de imprecis. În mod similar se diferențiază și procesele

de transformare din cele două perioade cronologice: în postcomunism schimbările din tranziție sunt consolidate, continuate și eventual redirecționate.

Ca și tranziția, și postcomunismul îmbracă o dublă specificare semantică. Pe de o parte el nu poate fi altceva decât ceea ce succede comunismului, înglobând tranziția. Pe de altă parte utilizez termenul ca pe o post-tranziție. Tranziția se remarcă prin incertitudinea procesului de schimbare, manifestată mai ales prin slaba identificare a produsului final. Post-tranziția nu diferă substanțial, însă incertitudinea devine parte a normalității, aranjamentul societal existent jucând rolul unui echilibru temporar, unui optim local, chiar dacă instabil.

Practic, cronologic vorbind, postcomunismul cunoaște până în prezent două etape: tranziția și post-tranziția. Prefer însă să definesc tot prin postcomunism și post-tranziția, în ciuda ambiguităților presupuse de o astfel de opțiune. Trei sunt rațiunile unei astfel de alegeri. În primul rând pentru a sublinia întrepătrunderea și convenționalitatea graniței dintre tranziție (ca parte a postcomunismului) și postcomunism (ca etapă ce succede tranziției). În al doilea rând pentru a respinge însăși eticheta de tranziție, una justificată doar prin reprezentări de moment în ce privește teleologia procesuală și limitarea temporară la o durată de timp cel mult scurtă. În fine, însăși conținutul tranziției, în fapt un set de tranziții simultane și succesive, care se repetă și în perioada ce o urmează, transformă post-tranziția într-o etichetă prea tranșantă, neadecvată – prin valențele ei semantice de delimitare neîndoielnică – pentru situațiile din viața reală.

Structurării cronologice îi suprapun una, la fel de simplistă și de simbolică, ce caută să diferențieze transformările din cele patru sfere ale sistemului social – politicul, economicul, structura socială și cultura. Simplitatea și simbolismul derivă din faptul că transformările postcomuniste, reforma chiar, reprezintă procese sociale totale, orice detaliu regăsindu-se imediat în toate cele patru subsisteme și neputând fi analizat separat. Este motivul pentru care ignor uneori în secțiunile dedicate, de exemplu, sferei economice, schimbări indisolubil legate de economie, pe care le tratez însă în secțiunile privind structura socială. Pe de altă parte, nu privesc drumul către postcomunism ca pe o tranziție, ci ca pe *niște* tranziții, ba chiar mai mult, ca pe *niște tranziții postcomuniste*. Distincția nu se referă însă la diferențele dintre societăți, ci la multitudinea domeniilor schimbării, ca și la vitezele diferite cu care transformările se produc în fiecare din aceste domenii. În plus, toate aceste tranziții sunt în esența lor postcomuniste, atât semantic, ele urmând comunismului, cât și prin faptul că fac parte din postcomunism. Rezultatul final al tranzițiilor nefiind decât un echilibru instabil, înglobează osmotic tranzițiile în sine, remodelându-le și definindu-se el însuși ca un nou mănunchi de transformări.

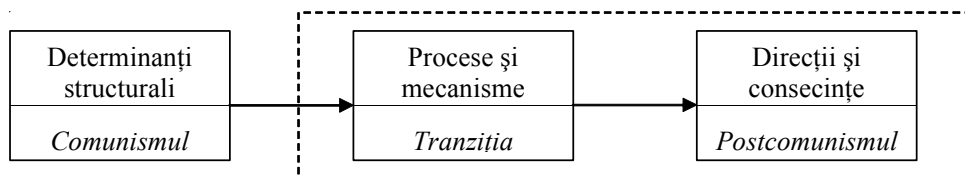
Organizarea capitolului urmează logica descrisă mai sus. Debutul este rezervat unei scurte discuții asupra teoriilor schimbării sociale. Scopul este acela de a integra transformările postcomuniste în contextul mai larg cărora aparțin, cel al

schimbărilor sociale majore, precizând totodată principalele opțiuni metodologice. Patru secțiuni dedicate comunismului, cauzelor schimbării, tranziției și post-comunismului structurează cronologic prezentarea. Situația distinctă a celor patru subsisteme ale sistemului social servește drept element organizator pentru fiecare secțiune în parte. Întreaga prezentare asigură descrierea empirică a cadrului instituțional larg în care acționează actorii individuali. În final, aduc în prim plan o discuție despre raționalitatea indivizilor și despre modul de abordare a riscurilor. Cele două tipuri de intrări în subiect (descrierea societății postcomuniste și analiza generală a raționalității indivizilor și atitudinii acestora față de risc) preced și servesc prezentarea cadrului teoretic în care identific tipurile de reacții individuale la provocările transformărilor postcomuniste. Acestui subiect îi este dedicat secțiunea finală a capitolului și este completat de schițarea câtorva exemple de acțiuni strategice pe care o să le analizez în finalul lucrării.

II. Scurtă discuție asupra schimbării sociale

Pentru Haperkampf și Smelser (1992), orice explicație a schimbării sociale trebuie să includă trei elemente esențiale, aflate într-o strânsă relație de determinare. Capitolul de față urmează această logică (Figura 1.1). Tratez mai întâi societatea comunistă europeană, insistând asupra disfuncționalităților sale structurale și conjuncturale. Localizez la acest nivel determinanții schimbării. Tranziția furnizează procesele și mecanismele schimbării, ca și premisele rezultatului major al schimbării: societățile postcomuniste. Postcomunismul constituie un produs al tranziției și o tranziție în sine. Tranziția este definită prin procese de schimbare, în timp ce postcomunismul marchează consolidarea schimbărilor, continuarea acestora și redirecționări graduale. Diferențele sunt dictate mai ales de nevoia fixării unor bariere temporale.

Figura 1.1. Elementele generale ale schimbării sociale în Europa de Est la nivel macrosocial

Așa cum observă Vago (1996: 6-7), schimbările sociale se caracterizează prin obiectul lor (ce se schimbă); nivelul schimbării (la ce nivel al sistemului social are loc schimbarea, complexitatea acesteia); viteză și durată; magnitudine (profunditatea schimbării sociale); cauze; consecințe. Schimbarea post-comunistă este una fundamentală, afectând în profunzime toate subsistemele societății și implicând transformări la toate nivelele de complexitate (macro-, mezo- și micro-social). Ordinea politică și economică, relațiile interumane și dintre grupuri, valorile sociale și instituțiile suportă modificări mai mult sau mai puțin radicale, mai mult sau mai puțin rapide. Structura, funcțiile și mecanismele de reproducere ale tuturor subsistemelor sociale cunosc remodelări de esență.

Cauzele se regăsesc în ineficiența sistemului comunist de a satisface nevoile de bază ale funcționării societății și indivizilor, iar consecința majoră o reprezintă postcomunismul, o nouă ordine socială.

Toate sursele potențiale ale schimbării identificate de Vago (1996) se regăsesc la originea transformărilor postcomuniste: schimbări tehnologice, ideologice, competiția externă și dificultățile de integrare pe piețele în curs de globalizare, conflicte latente, interese politice, ineficiența economică și tensiunile structurale (raritatea; creșterea numerică a populației și neadecvarea sistemului de utilități publice în fața cererii crescute: transport public aglomerat, incapacitatea satisfacerii cererii de energie electrică și termică, parcuri insuficiente, sistem de canalizare depășit etc.; inconsistența dintre așteptările populației și posibilitățile societății; tendințe anomice date de importanța sectorului informal și de practicarea unei duble morale: oficială și reală; etc.).

Dintre teoriile majore ale schimbării sociale, abordările structural-funcționaliste, cele evoluționiste și teoriile (neo-)modernizării oferă în opinia mea explicațiile cele mai adecvate pentru schimbările postcomuniste. Contribuțiile teoriilor conflictului și a celor originate în ciclurile istoriei sunt mai puțin productive pentru transformările recente din Europa de Est.

Orice explicație a schimbărilor macrosociale postcomuniste prezintă în mod necesar caracteristicile generale ale *explicației evoluționiste*, așa cum e definită aceasta de Anthony Smith (1973: 28): holism (schimbările implică și se pretează la explicații ce tratează societatea ca întreg), universalism (schimbarea este firească, decurgând natural dinspre un experiment societal nereușit către o nouă ordine), potențialitate (transformările sunt inerente și endogene²) direcționare (postcomunismul pare a fi o modalitate superioară de organizare a societății), determinism (schimbarea era inevitabilă și se dovedește ireversibilă), gradualism (este o schimbare continuă și nu o ruptură bruscă).

² În ciuda asumpțiilor legate de implicarea serviciilor secrete străine sau chiar a conducerii sovietice în declanșarea revoluțiilor est-europene de la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90, tranziția reprezintă în principal o chestiune de schimbare internă.

Teoriile structural-funcționaliste (pe linia deschisă de Parsons, Smelser, Ogburn etc.) completează și precizează suplimentar explicația evoluționistă a tranziției, eliminând reducționismul acesteia (ultima dintre caracteristicile evoluționismului evidențiate de Anthony Smith) și permițând explicații pentru diferențele de viteză și cale de dezvoltare manifeste în țările ex-comuniste europene. Pentru explicațiile structural-funcționaliste, schimbarea socială se produce simultan în cele patru sisteme ale societății (Parsons), cu o oarecare întârziere în ce privește subsistemele sistemului cultural (Ogburn) și caracterizează trecerea de la o stare de echilibru la o alta. Ajustările din cadrul sistemului implică reorganizarea rolurilor (dispariția și modificarea celor vechi, deopotrivă cu apariția unor noi) sau, în termenii lui Smelser, „diferențierea structurală” a sistemului. Nemulțumirea față de performanța sistemului și sentimentul persistent al existenței unor oportunități superioare neexplorate însă din cauze structurale, generează treptat aspirații materiale nerealiste în raport cu oferta societală existentă. De aici mobilizarea pentru schimbare a resurselor motivaționale, încurajarea proliferării noilor idei, specificarea acestora prin încercare și eroare, implementarea noilor roluri și instituții – aplaudată sau condamnată în funcție de valorile sociale existente și, în fine, generalizarea noilor patternuri (conform Vago, 1996).

Tranziția poate apare în această perspectivă ca o schimbare între două stări de echilibru relativ. Ambele însă (atât comunismul cât și postcomunismul) se dovedesc a fi – folosind un termen din fizica mecanică – „echilibre instabile”, expuse imediat schimbării în momentul celei mai mici perturbări a punctului de sprijin. De aici utilitatea explicației evoluționiste, a schimbării continue conceptualizate ca și creștere.

Pe de altă parte, teoriile de inspirație structuralist-funcționalistă iau în considerare schimbarea simultană, dar cu viteze diferite a subsistemelor sociale, conducând către aparentele involuții date de costurile sociale ale reformelor: inflație, șomaj, sărăcie, recesiune, proliferarea agriculturii de subzistență și a practicilor informale, corupție, vid instituțional și chiar anomie. Toate acestea apar datorită diferențelor dintre subsisteme și a neadecvării dintre structuri, norme, statusuri și roluri. Sistemele politice s-au schimbat primele, în timp ce economia continua a fi dominată de relațiile de producție, redistribuire și schimb din comunism, iar relațiile sociale prezentau încă trăsături specifice societăților tradiționale. Schimbările din economie s-au lovit ulterior de persistență acelorași structuri informale, susținute la rândul lor de o cultură neadecvată noilor sisteme politic și economic. Schimbarea culturală era și este mai lentă, însă cu efecte mai profunde ca durată și cuprindere.

Traietoriile diferite ale țărilor estice sunt determinate tot de diferențele culturale (antebelice și chiar mai vechi) și economice moștenite, dar și de ușurința accesării modelului (vestic) ales cel puțin tacit ca țintă de dezvoltare.

*Teoriile modernizării*³ aduc în prim plan importanța culturii ca element determinant al schimbării. Modernizarea reprezintă o schimbare axată pe raționalizarea vieții economice și sociale sub impactul schimbării orientărilor de valoare. Elementele centrale ale procesului sunt creșterea autonomiei individuale prin secularizare și prin renunțarea la organizarea societății în jurul statuturilor înnăscute și a ierarhiilor tradiționale. Se pot recunoaște alte aspecte esențiale pentru schimbările postcomuniste: renunțarea – cel puțin parțială – la sistemul ierarhic de statusuri, raționalizarea vieții economice prin orientarea către eficiență (cel puțin în sens paretian: orientarea pentru un optim de eficiență în condițiile date de incertitudinea tranziției) și creșterea importanței și a rolurilor indivizilor și comunităților în detrimentul statului – atotputernic în societatea comunistă.

Al patrulea tip de explicații majore ale schimbării sociale, *teoriile conflictului* (Marx, Coser, Dahrendorf etc.) este mai puțin productiv în interpretarea transformărilor post-comuniste. Clivajele dintre grupuri sau clase sociale sunt mai puțin evidente în comunism. Lupta pentru putere, deși prezentă, pare a fi avut un rol mai puțin însemnat în declanșarea schimbărilor, comparativ cu alți determinanți.

Mutând discuția într-un alt registru, opțiunile fundamentale ce diferențiază teoriile schimbării sociale par a se regăsi în opoziția dintre explicațiile bazate pe *schimbarea simultană* a tuturor sistemelor sociale prin trecerea de la o stare de echilibru la o alta (Parsons) și cele bazate pe *asumarea existenței unei pluralități a schimbărilor* (Sorokin). Am discuta deja pe scurt primul tip de abordare în contextul explicației structural-funcționaliste. În ce privește a doua opțiune, aceasta presupune seturi de schimbări care se succed temporal, afectând pe rând fie diferite subsisteme ale sistemului social, fie nivele diferite ale acestora. Sztompka (1993) propune și un model alternativ, o cale de mijloc între cele două paradigme. Ca și modelul sistemic al lui Parsons, *teoria devenirii sociale*⁴ a lui Sztompka ia în considerare transformarea interdependentă a subsistemelor sociale, marcată de procese de schimbare în plan ideatic (cultural), normativ (politic), al interacțiunii (social) și al oportunităților/intereselor (economic), afectând toate nivelele de complexitate. Transformarea nu este însă una petrecută între două nivele de echilibru, ci una continuă. Nu există puncte de stabilitate, „devenirea socială” caracterizând o societate în perpetuă mișcare, în care istoria este scrisă permanent prin succedarea unor seturi de schimbări.

³ Sztompka (1993) clasifică teoriile modernizării în rândul celor de inspirație evoluționistă; Vago (1996) le încadrează în categoria explicațiilor psiho-sociologice, alături de abordările centrate pe considerarea trăsăturilor de personalitate drept determinante pentru schimbarea socială (McLeland, Hagen); Haferkamp și Smelser (1992) discută despre modernizare ca paradigmă a schimbării structurale și culturale axată pe diferențierea structurală (concept promovat de explicația structural-funcționalistă).

⁴ *Social becoming*.

Ideea seamănă cu explicația dată de Eyal, Szeleny și Townsley (2001) pentru societățile foste comuniste prin teoria dependenței de cale ajustată: Schimbarea este incrementală, modificările interdependente din subsistemele sociale determinând noi modificări care se produc simultan la momentul de timp imediat următor. Situațiile de echilibru stabil nu există, ci doar optime locale, caracterizate de echilibre instabile. Viteza tranzițiilor, în schimb, poate diferi de la un subsistem la altul, ca și de la o societate la alta. Schimbările politice și economice sunt cele mai vizibile și par a fi mai rapide. Cele culturale și de structură socială sunt mai lente, dar mai profunde prin efecte pe termen lung. Schimbarea este sau a fost mai rapidă în țări precum Cehia, Ungaria, Polonia și mai lentă în România, Albania sau Rusia⁵.

Explicația pentru care optez urmează linia deschisă de Sztompka, pe de o parte, și de Eyal, Szeleny și Townsley, pe de alta. Rezolv astfel și dilema între abordările axate pe determinismul economic (vezi, de exemplu, Marx) și cele care dau prioritate factorilor culturali (Weber).

Schimbările post-comuniste afectează așadar în profunzime organizarea socială, ideologiile, relațiile interumane, valorile, modurile de a face. Transformările erau inerente, reprezentând o parte a unei evoluții firești, chiar dacă nu reprezintă mereu un progres social. Calea urmată de societățile postcomuniste este cea a redefinirii locale a modernității, a completării procesului de modernizare și a relativei globalizări prin preluarea (prin imitare, contagiune sau schimbare planificată) a tendințelor din societățile vestice. Tranziția reprezintă etapa schimbărilor majore, având ca produs macrosocial o noua ordine socială. La capătul drumului nu se află în mod necesar capitalismul clasic, iar postcomunismul este departe de a fi o situație de echilibru, ci mai degrabă o etapă în devenirea socială.

⁶ Nu discut aici momentul revoluțiilor și revoltelor din 1989. Acestea au mai degrabă o încărcătură simbolică decât una efectiv reflectată în schimbări imediate, chiar și în plan politic. Transformările în sine începuseră mai demult, momentul în sine marcând în mod oficial acest lucru. România tinde să fie o excepție la această regulă, schimbarea formală de regim fiind una bruscă, neprecedată de dezbateri publice interne și manifestări de stradă desfășurate pe o perioadă mai mare de timp. La extrem, revoluția română poate fi localizată temporar în decursul unei săptămâni, în decembrie 1989. Mult mai important, prima echipă care a preluat conducerea de la vechiul regim nu s-a revendicat aproape niciodată oficial ca și continuatoare a acestuia și nici nu confirmat zvonurile constituirii în ilegalitate, anterior lui decembrie 1989. Intervenția din 22 decembrie 1989 a lui Ion Iliescu, care vorbea despre nevoia respectării idealurilor comuniste, reprezintă un unicat în contextul altor declarații ale viitorului președinte sau a celorlați lideri ai echipei inițiale a FSN.

III. Comunismul: un proiect modernizator eșuat

La sfârșitul perioadei postbelice, chiar înainte de începerea războiului, țările Europei Centrale și de Est prezentau un nivel de dezvoltare mai scăzut față de vecinii din Vest, dar comparabil cu cel al statelor Europei Sudice și mai ridicat decât cel al Rusiei Sovietice. Experimentele democratice din Europa Centrală și de Est erau marcate mai degrabă de autocrație, decât de funcționarea normală a instituțiilor statului democratic (Bunce, 1995): În România, regele avea puteri discreționare, accentuate de așa numita marjă guvernamentală existentă în alegeri, implicând câștigarea acestora de către cei desemnați de către monarh să le organizeze. În Cehoslovacia, exemplul de democrație interbelică maximă dintre viitoarele țări ale lagărului comunist, regimul era dominat de personalitatea lui Masarik, mai degrabă un „dictator benign” (Bunce, 1995: 89). Ungaria a experimentat de asemenea regimuri autoritare sau semi-autoritare, de la republica sovietelor (1919) la guvernarea lui Horty, și exemplele pot continua. Societățile erau preponderent agrare și împărtășeau în bună măsură o cultură tradițională, de origine țărănească, bazată pe relații face-to-face.

Indiferent de perspectiva abordării, comunismul este în general tratat, cel puțin pentru primii ani ai săi, drept un **proiect modernizator** (vezi Nodia, 1996; Sawka, 1999; Verdery, 2003; Sztomka, 1993, 1999; Sandu, 1996; Ray, 1996; etc.). Exemplul românesc este concludent în acest sens: industrializarea forțată a anilor ‘50-‘60 a reprezentat o reacție firească a reconstrucției postbelice, dar și o necesitate de a implementa în economie cunoștințele produse la nivel mondial de război în sine. Industria, fabrica, au grăbit urbanizarea, disoluția familiei extinse, renunțarea - pentru mulți - la modul de viață agrar. A crescut ponderea muncitorilor („bază” a partidului comunist), dar și nivelul mediu de educație. Respingerea oficială a puterii explicative a religiei și represiunea împotriva clerului au grăbit secularizarea.

Față de cel de-al doilea mare proiect modernizator, capitalismul, țările comuniste europene au manifestat o lipsă a raționalității economice a piețelor, a raționalității discursului politic, în contextul unui control total al statului în economie (Sawka, 1999; vezi și Caseta 1.1). Pe de altă parte, comunismul discursiv a reprezentat un proiect complet umanist, promovând altruismul, benevolența, renunțarea la proprietatea individuală, egalitarismul etc. (Hall, 1998; Miller, White, Heywood, 1998 etc.). Numai că, în comparație cu obiectivele anunțate, „comunismul practic” reprezintă „un eșec total” (Sawka, p. 24).

Caseta 1.1. Trăsăturile comune majore ale țărilor comuniste, diferențiindu-le de capitalismul nord-atlantic

- Absența formală a piețelor capitaliste și a proprietății private
- Absența asociațiilor civice și a societății civile (sindicate, media etc.) necontrolate de partidul-stat
- Absența structurilor politice autonome
- Absența separării puterilor în stat
- Sisteme de alocare a resurselor bazate pe status politic și nu pe clasă sau putere de cumpărare
- Subordonarea politică a economiei. Inexistența falimentelor. Eficiența economică redusă
- Banii nu reprezintă adevăratul mijloc de schimb (traficul de influență și barterul ocupă ponderi mai importante în comunism decât în capitalism)
- Incertitudinea rezultatului acțiunilor inițiate de indivizi datorită implicării aleatoare a factorului politic

Sursa: întocmit de autor după Sawka (1999:23), Ray (1996:67), Rose, Mishler și Haerpfer (1998: 124).

Din punct de vedere **economic**, arată Sawka, comunismul poate fi etichetat drept o modernizare eronată (*missmodernization*), prin descurajarea inovării, accentuarea creșterii cantitative, productivitatea extrem de scăzută a muncii, risipa ridicată (consum înalt de energie în sectorul industrial etc.) și calitatea redusă a produselor, coordonarea redusă a activităților, în ciuda planificării excesive și ultra-centralizate. Ignorând reacțiile piețelor, sistemul nu era ghidat de necesitățile societății sau ale indivizilor, ci servea mai degrabă pe „stăpânii birocrăției”. Campbell (1991) etichetează acest mod de a gestiona o economie drept „sistemul comenzii administrative”, pentru a sugera mai bine importanța aparatului birocratic și a intereselor materiale și de legitimare ale acestuia.

Sistemul a cunoscut succese mai ales în primii ani de la instaurarea regimurilor comuniste. Deloc întâmplător, aceasta a coincis cu încheierea războiului și cu perioadele de creștere date de reconstrucția postbelică și de implementarea tehnologiilor nou descoperite cu precădere în cercetările cu scop militar. Urbanizarea, industrializarea și modernizarea sunt cuvintele cheie ale perioadei. Standardul de viață crește, mai accentuat pentru muncitorii agricoli convertiți în proletariat urban, având acum acces la utilități publice, locuire superioară, consum alimentar mai diversificat și chiar petrecerea timpului liber. Chiar și în absența libertăților politice (mai puțin importante însă pentru populație în perioade de lipsuri materiale generalizate), existau încă nișe – artele și literatura mai ales – în care indivizii puteau evita, cel puțin parțial, cenzura oficială.

Din a doua parte a anilor 1970 lucrurile s-au schimbat, creșterea s-a încetinit, devenind mai întâi stagnare și apoi declin. În România, libertățile culturale și artistice au fost restrânse din ce în ce mai mult, iar poliția secretă a fost percepută ca din ce în ce mai prezentă. Nivelul relativ ridicat de așteptări ale populației, indus de creșterea inițială, nu a mai putut fi satisfăcut de posibilitățile unui stat aflat în criză. Raritatea submina securitatea satisfacerii nevoilor de bază și tindea să transforme societatea într-un mediu riscant și neprietenos. Acumularea de stocuri de produse reprezenta o consecință firească, acționând ca o asigurare în fața riscului rarității⁶ și stânjenind derularea unor schimburi economice deja stânjenite de inexistența oficială a piețelor. La sfârșitul anilor '80, nemulțumirea cetățenilor est-europeni față de regimul politic în care trăiau era generalizată.

România prezintă, în plus, și handicapul unui al doilea val de industrializare, după anii '70. Era momentul în care țările capitaliste căutau să implementeze noi tehnologii, promovând o productivitate ridicată a muncii. Același lucru se petrecea, parțial, în celelalte țări comuniste europene. Pe plan mondial, sectorul serviciilor își accentua creșterea destinată a satisface necesitățile de petrecere a timpului liber manifestată de lucrătorii eficienți și bine plătiți (Bell, 1976). Refuzând tehnologiile noi, România se concentrează asupra unui al doilea val de industrializare, cu accent pe ramuri mari consumatoare de energie precum industria grea și cea constructoare de mașini. Productivitatea redusă a muncii avea să se asocieze lipsei de preocupare a managerilor pentru identificarea de piețe determinată de decizia centralizată: toate hotărârile importante veneau oricum de la centru sau de la reprezentanții la nivel județean ai partidului-stat. Inițiativa achitării tuturor datoriilor externe a determinat renunțarea aproape completă la importuri, cea mai vizibilă fiind absența din magazine a bunurilor de consum de origine străină. Producția redusă cantitativ și calitativ, orientarea explicită către export, asociate absenței importurilor au determinat o raritate crescută resimțită din greu de populație după 1980.

Restul țărilor comuniste traversau crize similare datorate îndeosebi productivității mai scăzute a muncii în raport cu vecinii vestici, pe fondul unei creșteri demografice relativ constante și a unui standard de consum inspirat din ceea ce germanii de est, ungurii, polonezii, bulgarii sau sârbii vedeau la vecinii capitaliști sau în filmele americane difuzate de televiziune. Nici în Rusia lucrurile nu stăteau altfel, ca efect a peste 70 de ani în care relațiile sociale, instituționalizate ca și capital politic⁷, au reprezentat fundamentul și totodată efectul constituirii unei adevărate economii a favorurilor (Ledeneva, 1996).

⁶ După cum notează Luhmann, „când mijloacele pentru satisfacerea resurselor sunt rare, se va dori să se garanteze accesul la ele nu doar pentru astăzi, dar și pentru mâine și poimâine” (1993: 62).

⁷ Vezi Eyal, Szelenyi, Townsley, 2001, mai ales p. 32 și următoarele.

Cauzele profunde ale rarității erau însă mai degrabă sistemice și pornesc de la însăși planificarea centralizată, caracterizată prin lipsa de realism. Așa cum observă Katherine Verdery (2003: 39): „Planificatorii de la centru schițau un plan [...]; descompuneau planul în părți ce puteau fi executate și estimau necesarul de investiții și materii prime [...]. Directorii șede întreprinderi au înțeles însă repede că planul creștea anual și că materialele necesare nu soseau nici la timp, nici în cantitățile cuvenite.” Consecința directă era o negociere tacită derulată între directori și planificatori sau pur și simplu între directori. Directorii cereau mult mai multe materiale și bani decât aveau nevoie pentru realizarea planului. Furnizorii le furnizau însă în salturi și niciodată la timp. Mai mult, nu toate tipurile de materiale necesare fabricării produsului final erau disponibile în același timp. Astfel întreprinderile fie făceau stocuri cu materiile prime aflate în surplus, fie le ofereau altor întreprinderi în schimbul materiilor prime deficitare pe care acestea le dețineau în stoc. Planul nu era de regulă realizat întocmai: fie se produceau mai multe produse de un tip și mult mai puține de alt tip, fie pur și simplu întreprinderea nu reușea să atingă cotele stabilite de planificatorii centrali. De raportat însă se raporta aproape fără excepție realizarea și chiar depășirea planului, ceea ce justifica pentru anul următor o cerere mai mare de produse și investiții. Se genera astfel o economie a rarității, o „economie de lipsuri”⁸. Raritatea era fie relativă – bunurile căutate existau, dar nu în momentul și la locul potrivit, fie absolută – produsele respective nu existau deloc, nefiind produse sau fiind trimise la export. În plus, planificatorii nu dispuneau niciodată de informație completă și reală privind sistemul gestionat, astfel încât planul, dincolo de inferențele politice, era eronat prin alocările neconforme necesităților reale. Pe de altă parte, aprovizionarea în valuri neregulate și impredictibile, făceau ca necesarul de personal să fie greu de estimat. Erau perioade cât materia primă lipsea cu desăvârșire, dar și perioade când era abundentă. Sprijiniți și de garantarea locului de muncă de către stat și obligativitatea cetățenilor de a avea unul, directorii angajau personal în exces, pentru a face față rarelor situații când dispuneau de materie primă din abundentă. Toate acestea conducea la blocaje îndelungate, productivitate redusă, producție neorientată către piață și, cel mai vizibil, raritate.

Raritatea generalizată este cel mai bine surprinsă de obiectele schimbate în cadrul micului trafic de frontieră⁹. Între bunurile intrate în țară se regăsesc, în cazul României, țigări bulgărești, sârbești sau albaneze; gumă de mestecat turcească sau bulgărească; baterii de ceas; ceasuri electronice; obiecte de îmbră-

⁸ Conform Verdery (2003:40), termenul este folosit de János Kornai – *The Socialist System: The Political Economy of Communism* (Princeton: Princeton University Press, 1992) și *Economics of Shortage* (Amsterdam: North-Holland Publishing, 1980). Probabil însă că traducerea în românește prin „economia rarității” să fie mai adecvată decât cea oferită de Institutul European („economia lipsurilor”).

⁹ Vezi și Liviu Chelcea, 2002.

cămințe, inclusiv simple tricouri, fabricate în Polonia, Ungaria sau Iugoslavia; pixuri etc. „Exportul” implica bibelouri de porțelan, pahare, hârtie igienică, macrameuri, rulmenți etc. Un al doilea flux important de intrări era asociat celor ce intrau în contact nemijlocit cu piețe mai abundente: Marinarii, șoferii de TIR care făceau curse în țările CAER, în Europa de Vest sau în Turcia, muncitorii români aflați la lucru în Arabia sau chiar în URSS, ca și studenții străini aflați la studii în România erau furnizori importanți de blue-jeans, casetofoane, ciocolată, țigări, aparatură electrocasnică, băuturi fine etc.

Peste tot aveau să înflorească rețele informale, controlând o piață neagră în expansiune. Fenomenul nu era unul nou. El existase dintotdeauna, nu doar în Europa de est, ci pretutindeni în lume, fiind asociat cel mai des cu raritatea. România, de pildă, îl experimentase intens încă din perioada domnilor fanariote, dar traficul de favoruri fusese specific curților domnești occidentale, iar „amoralismul familial” din sudul Italiei¹⁰ persistă pe alocuri și în ziua de astăzi. Bulgaria cunoștea o situație similară (Chavdarova, 2002), specifică de altfel întregii regiunii.

Anii ‘80 au consfințit instituționalizarea corupției aparatului birocratic¹¹, a interpretabilității legii de la caz la caz, a puterii traficului de influență și a accesării generalizate a bunurilor de consum sau a locurilor de muncă prin sistemul uneori etichetat, în glumă, drept P.C.R.: pile – cunoștințe – relații. Economia subterană gestiona în mică măsură producția, dar era extrem de activă în ce privește distribuția și chiar redistribuția. Era vizată atât averea produsă în interiorul țării, cât și introducerea de bunuri de consum în țară, evitând barierele legale.

Însăși relațiile oficiale, formale, dintre agenții economici erau marcate de clientelism. Raritatea transformase relațiile dintre întreprinderi, ca și pe cele dintre vânzător și consumator. Clientul era cel amabil, cel care se străduia să facă pe placul furnizorului, adeseori apelând la mită pentru a obține bunul dorit (Verdery, 2003: 41-43).

Așa cum arată Przeworski (1996), corupția aparatului birocratic este inherentă sistemelor comuniste. Controlul prețurilor și planificarea centralizată, elementul cheie al economiilor comuniste, ca și absența feedback-ului pieței generează și mențin raritatea produselor, făcând necesar controlul asupra distribuției. Controlul accentuat al distribuției (rații, tichete, bonuri de consum etc.), menținut pentru lungi perioade de timp, nu poate a nu eșua în fenomene de corupție. Aparatul birocratic nu va ezita a fi primul servit, iar ‘porția’ sa va fi din ce în ce mai mare.

Economia informală avea să persiste practic nestingherită în agricultură, în ciuda insistențelor statului de a controla producția și consumul produselor agricole. Țăranii au continua să producă pe loturile înguste de teren rămase la dispoziției

¹⁰ Banfield, 1958.

¹¹ Pentru o descriere a birocrației în comunism, în cazul Chinei, vezi și Walder (1988).

după colectivizare, mai ales pentru autoconsum (Kostov și Lingard, 1996), dar și pentru piața neoficială (Verdery, 2003:50-51). În ciuda industrializării, agricultura a continuat să constituie unul dintre sectoarele dominante, cu diferențe însă de la țară la țară, în funcție și de punctul de plecare. România, Polonia și Bulgaria erau țările cele mai agrare din CAER, având la mijlocul anilor '70 o ocupare în agricultură de aproape 30% (Brucan, 1990:31). În schimb, Cehia, Ungaria și RDG erau mai orientate către industrie și servicii. De altfel, structura proprietății asupra pământului era ușor diferită, micii proprietari rurali fiind recunoscuți și acceptați să își desfășoare activitatea. Comună rămânea însă prezența cooperativelor, absența marilor latifundiari privați, ca și faptul că prețurile de desfacere erau impuse de puterea centrală, adesea pe criterii strict politice.

Atât în agricultură, cât și în alte sectoare, a avea o a doua ocupație era un lucru tolerat, chiar dacă nerecunoscut oficial. Profesorii ofereau meditații private, tâmplarii reparau ferestre sau uși, vânzătorii vindeau pe sub mână produsele rare, personalul medical oferea consultații private sau primea cadouri absolut necesare pentru a asigura o îngrijire de bună calitate în spitale etc. Ethosul muncii exista mai ales în ce privește derularea acestor activități suplimentare, toate având ca element comun utilizarea neoficială și neplătită a echipamentelor și chiar a materiei prime existente la locul de muncă (vezi și Verdery, 2003:50)¹².

Toate acestea contribuiau la accentuarea risipei, paradoxală în contextul unor societăți dominate de raritate. Risipa însă era și ea un fenomen sistemic, determinat de absența piețelor. Prezworski notează despre iraționalitate și risipă în economie: „o jumătate din producția agricolă a URSS se spune că se pierde înainte de a ajunge pe piață consumatoare; [...]; valoarea mărfurilor din depozitele cehe pe care nimeni nu vrea să le ia nici măcar pe gratis este echivalentul creșterilor economice pe doi ani; proporția intrări-ieșiri în inventarele fabricilor din Ungaria este de cinci ori mai mare ca în Vest” (1996:132). Tehnologii învechite, energofage, statistici măsluite, furturi, utilizarea irațională a materiei prime și forței de muncă se adăugau unui management defectuos. Acesta se manifesta și în domenii nu neapărat economice. Țările comuniste aveau în general mai mulți doctori raportat la numărul de locuitori, o cifră de școlarizare superioară, alfabetizare completă, mai multe construcții de locuințe, însă acest lucru nu se reflecta în calitatea vieții locuitorilor: standardele de locuire erau mai proaste (Dan, 1998), speranța de viață – mai mică, mortalitatea mai ridicată (Sandu, 1999:22, Deacon, 1997:31).

Pe de altă parte, valoarea nominală a banilor a început să difere tot mai mult de puterea lor reală de cumpărare. Costul oricărui lucru tindea să fie altul decât cel monetar, declarat oficial. Pentru a putea cumpăra, de pildă, un kilogram de carne

¹² L.Chelcea (2002) indică (indirect) raritatea ca pe o cauză și a dezvoltării unui anume tip de economie informală: lipsa bunurilor de consum noi a condus la o adevărată cultură a reparării și reciclării, activități desfășurate practic de toate gospodăriile.

sau orice alt produs rar, un est european trebuia să utilizeze o varietate de resurse: banii necesari achitării costului oficial; timpul pierdut la coadă (implicând, în termeni economici, costuri de oportunitate ridicate); capital social pentru a avea acces preferențial la vânzător; bani, sau mai degrabă alte obiecte sau intermedierea unor favoruri, pentru vânzătorul mărfii în cauză, dincolo de prețul oficial al cărnii. Capitalul social (adesea sub formă de relații politice) domina capitalul economic în stabilirea ordinii și structurii sociale (Stark și Bruszt, 2001). Ledeneva (1998) notează că, în Rusia, utilizarea resurselor sociale și căilor informale devenise o condiție sine qua non a supraviețuirii indivizilor, dar și a sistemului în sine, realitate definitorie pentru viața publică: „*Blatul*”¹³ trebuie considerat ca fiind ‘reversul’ unui centru ultra-autoritar [*overcontrolling center*], o reacție a oamenilor obișnuiți la constrângerile structurale ale sistemului socialist de distribuție – o serie de practici care au permis sistemului sovietic să funcționeze și l-au făcut tolerabil, dar l-au și transformat în mod subversiv” (Ledeneva, 1998: 3). Reciprocitatea schimbului (circular) de favoruri tindea să domine egalitatea matematică a pieței, Ledeneva asemuind sistemul economic sovietic mai degrabă cu economiile primitive, în sensul lui Polanyi¹⁴.

Blatul era generalizat implicând deopotrivă fiecare individ și întreaga societate. Nerecunoscut de către practicantii săi, dar nici de lege, el servea la a obține alimente mai bune sau mai repede; tratament medical fără coadă și de o calitate superioară; locuințe mai bune; locuri de muncă, transferuri, promovări; facilități în creșterea copiilor (acces la grădinițe și unități școlare mai bune, acces la liceu sau facultate indiferent de rezultatele examenelor de admitere; note mai bune; evitarea stagiului militar) etc. (Ledeneva, 1998).

În planul **politic**, comunismul nu a reușit să rezolve în mod satisfăcător problema democrației politice, a participării și incluziunii; totodată, a eșuat în crearea de state federale viabile sau a înlesnit destrămarea celor existente: atât Cehoslovacia, Iugoslavia, cât și Uniunea Sovietică s-au destrămat imediat după căderea regimului; nu a reușit să rezolve problema alienării și a libertății (Sawka, 1999).

Idealul marxist al democrației populare, în care toată lumea participă în mod egal la decizia politică, s-a dovedit a fi o utopie, eșuând în așa numita „dictatură a proletariatului”, în construcția unui stat ostil deopotrivă societății și indivizilor. Societatea civilă pre-comunistă era relativ slab dezvoltată în majoritatea țărilor în

¹³ Alena Ledeneva folosește termenul rusesc de blat pentru a desemna „utilizarea relațiilor personale și contactelor informale pentru a obține bunuri și servicii rare și pentru a găsi o cale [de câștig/satisfacere a necesităților] dincolo de procedurile formale” (1998, p.1). Am preferat ca în cele ce urmează să folosesc același termen, date fiind asemănările cu expresia similară din limba română.

¹⁴ Polanyi (1944), analizând evoluția schimburilor economice, clasifică societățile în trei mari tipuri: economii primitive, dominate de barter, schimb de daruri, reciprocitate; economii de piață, în care piața mediază orice schimb, facilitând contactul și stabilind prețurile; economii ale redistribuirii, în care statul joacă, alături de piață rolul de agent (re)distribuitor.

care comunismul avea să se instaureze. Partidul-stat a putut să penetreze relativ ușor toate zonele de asociere publică, fie că a fost vorba de sindicate, cluburi de șah sau asociații ale femeilor. Societatea civilă a fost practic strivită (Ekiert, 1992; Rose, 1999). Spațiul public a devenit unul al falsității, al declarațiilor oficiale, al poveștilor fără mare legătură cu realitatea (Nodia, 1996, p.26). Critica individuală sau socială a regimului aveau să fie imediat pedepsite. O dovedesc disidenții întemnițați, determinați să migreze sau exterminați, ca și exemplele majore ale revoltelor din 1956, 1968 sau 1981. Cele două revolte românești importante (Valea Jiului în anii '70 și Brașov, 1987) au fost de asemenea îngropate imediat. Participanții au fost reduși la tăcere, iar presa românească nu a relatat niciodată despre ele în timpul regimului comunist.

Legitimitatea unui astfel de stat nu putea să se axeze pe liberul arbitru, pe consensul cetățenilor. Statul avea să se axeze pe putere, nu pe ordine (Sawka, 1999, p. 29), prezentând un autoritarism complet diferit de societățile capitaliste moderne. Modernitatea capitalistă este cea a unei societăți ordonate, raționale (Weber, 1978), în care autoritatea este cea a experților și a numerelor, iar „starea finală”, bine precizată este a cea a unui echilibru cert, cunoscut tuturor (Bauman, 2002, p.44, p.56), iar autonomia personală reprezintă principiul de reglementare a relațiilor sociale (Nodia, 1996, p.18). În schimb, în comunism predictibilitatea propriilor fapte este limitată de interpretarea aleatoare sau cel mult circumstanțială a legii, raționalitatea deciziilor aparatului birocratic este afectată de ideologia oficială, dar și de corupție, iar centralismul puternic nu acceptă decât un model ierarhic, autoritar al funcționării societății: partidul hotărăște ce e bine pentru cetățeni, iar acești acceptă punctul de vedere al partidului în virtutea statusului de conducător al acestuia, întocmai ca în societățile tradiționale.

Pe de altă parte, bunăvoința cetățenilor nu poate fi axată nici pe actul primordial al opțiunii electorale. Partidele comuniste au venit la putere în Europa de Est ca urmare a războiului, sprijinite fiind de armata sovietică. Subordonarea față de Moscova le-a subminat suplimentar statusul, fiind în multe cazuri privită drept opusă intereselor naționale, țări precum Polonia, România sau Ungaria, percepend acest lucru drept o consfințire a pierderilor teritoriale mai vechi sau mai noi. În plus, subordonarea economică și integrarea într-o diviziune internațională a muncii a nemulțumit state precum România sau Iugoslavia, sortite de Stalin să se specializeze exclusiv pe producția agricolă. Reacția elitelor comuniste locale a fost de natură să câștige și simpatia populației: România, spre exemplu, a promovat încă din anii 1950 un comunism cu tentă naționalistă și o politică de industrializare forțată în ciuda opțiunilor de la Moscova (vezi Tănase, 1998). Se explică astfel și o parte din preocuparea regimului de la București pentru un al doilea val de industrializare, neîntâlnit nicăieri în lume. Ideea națională a fost, pe de altă parte, utilizată și de o parte din elitele intelectuale pentru a justifica accesul la resurse. Discuția despre naționalism, tolerată de regimul politic, funcționa ca un substitut

al discuției despre problemele societății în ansamblul ei, temă neacceptată de regimul comunist. Și în plan individual, acesta a fost un substitut al rezolvării dilemelor de zi cu zi privind supraviețuirea și/sau dezvoltarea (Verdery, 1994). Curente precum protocronismul românesc¹⁵ aveau să fie adoptate în bună măsură în discursul oficial și interiorizate de populație, cu efecte asupra conflictelor și tensiunilor etnice de după schimbarea de regim.

Regimurile comuniste aveau nevoie de performanțe deosebite pentru a-și justifica dominația. Era nevoie de sloganuri glorioase, ca și de însemne palpabile pentru a legitima starea de fapt: primul producător de oțel din lume, locul în care se găsește cea mai întinsă construcție din Europa, campion absolut la toate sporturile etc. Costurile unor asemenea realizări (producția pe stoc sau costuri de producție peste prețul pieței și vânzarea în pierdere, inutilitatea cheltuielilor de construcție a unor clădiri gigant în condițiile degradării nivelului de trai, practicarea dopingului de către sportivi etc.) erau aparent ignorate.

O situație apare o au **politicile sociale**. Cum oficial nu existau săraci, oamenii erau egali, accesul la orice sistem social era garantat și gratuit, iar familia încurajată să procreze (ba chiar împiedicată să nu o facă), nici o dilemă nu stîngherea funcționarea neschimbată a sistemului de politici sociale. Caracteristicile sale esențiale (vezi și Tabelul 1.1) erau accentul pe egalitarism, minimizarea inegalităților verticale și nrecunoașterea existenței problemelor sociale. Efectul pozitiv era reducerea sărăciei antebelice, unul din puținele succese ale regimurilor comuniste (Ferge, 1995; Mo•ný, 1995). Politicile promovate erau însă nesustenabile pe termen lung: subsidii de masă, însă către industrii slab productive, pentru zonele sociale tradițional sărace; subvenționarea unor sectoare industriale cu pondere ridicată de muncitori nesalariați (minerit, construcții, industria grea etc.) ca și către agricultura cooperatistă; gratuitatea serviciilor medicale și a educației; subvenționarea prețurilor alimentare; ocupare completă și control total asupra solidarității sociale (Mo•ný, 1995; Ferge, 1995; Zamfir, 1995, 1999)

¹⁵ Promovarea personajelor importante din literatura, arta și istoria țării și exagerarea importanței lor până la a-i defini drept precursori ai întregii ordini mondiale sau ai gândirii științifice contemporane, inclusiv ai marxismului. Pentru o discuție în extenso a fenomenului vezi Verdery (1994) și Boia (2002).

Tabelul 1.1. Sistemele de politici sociale comuniste: câteva trăsături fundamentale

<u>Avantaje</u>	<u>Dezavantaje</u>
Acces (teoretic) universal, cu puține erori de acoperire	Sistem exclusiv de stat, subordonat economicului și politicului Subvențiile reprezentau principalul mijloc de transfer, iar beneficiile nu erau legate de contribuție
Ocupare completă a forței de muncă	Salarii mici și lipsa posibilităților de a alege. Șomaj mascat
Locuire ieftină, chirii modice	Apartamente prost distribuite. Sistem regresiv de subvenționare (cele mai bune erau și ce mai subvenționate). Distribuție preferențială. Inegalități de acces la utilități
Educație, sănătate și asigurări sociale gratuite și fără inegalități de acces	Calitate redusă, mai ales în ultimii ani
Pensii garantate	... însă nelegate de performanțele individuale
Concediu de maternitate și locuri de muncă garantate după naștere	Obligativitatea muncii salariale
Salariile muncitorilor reprezentau un procent ridicat din salariul mediu	Privilegii pentru nomenclatură.
Sărăcia era ținută sub control. Numărul săracilor era mic.	Sărăcii nu erau recunoscuți oficial, neavând acces la asistență

Sursa: sintetizat după Deacon (1992), Zamfir (1995, 1999), Ferge (1995), Nielsen (1996)

Pe de altă parte, se adăugau avantajele (de asemenea neoficiale) de care se bucura aparatul de partid, în special cel de pe primele nivele. Pe de altă parte, anii '80 au marcat deprecierea serviciilor educaționale și de sănătate, ca și accesul la locuire. Raritatea domina și aceste domenii, iar distribuția beneficiilor preferențială a beneficiilor sociale către nomenclatura centrală sau locală începea să se instituie ca o practică generalizată. Gratuitatea era de asemenea afectată, prin apariția costurilor informale ale cumpărării de favoruri în ce privește accesul, medicația și tratamentul de calitate în spitale, obținerea unei locuințe mai bune, acceptarea în unități școlare mai bune sau cumpărarea de locuri în licee/universități, proliferarea meditațiilor etc.

Greu de desfășurat în spațiul public, **relatiile sociale** s-au concentrat mai ales în mediul familial sau s-au derulat oarecum subteran. Efectul imediat este cel al asociaționismului mai scăzut decât în Europa de Vest. Pe de altă parte, societățile agrare de la mijlocul secolului au început să se transforme, populația urbană a devenit majoritară, creșterea economică a reconstrucției postbelice dinaintea crizelor petrolului a dus la o creșterea condițiilor de trai, ca și la o diversificare a stilurilor de viață și a restructurării tipului de interacțiune. Consumul s-a

diversificat, ca și posibilitățile de petrecere a timpului liber, într-un ritm similar sau cel puțin apropiat lumii capitaliste. Satul și comunitatea sa închisă, cu un puternic control social sunt înlocuite de locuitul la bloc și de impersonalul relațiilor de zi cu zi presupuse de aglomerările urbane. Relația orășenilor, majoritatea migrați de cel mult o generație din mediul rural, cu satul rămâne totuși una puternică, marcată de modelul „gospodăriei mixte difuze”, în care copii aflați la oraș împărtășesc și gestionează același buget în comun cu generațiile anterioare rămase în satul natal (vezi Mihăilescu, 1997).

Structura socială moștenită de comunism din perioada interbelică este una marcată încă de trăsături feudale. „Clivaje sociale și ierarhii profunde, modernizarea lentă și distorsionată, lipsa de separare între Biserică și Stat” creau cadrele unei societăți mai degrabă tradiționale (vezi Ferge, 1995, p. 5). Regimul comunist și-a început existența prin represiunea elitelor existente, precum și a tuturor potențialilor contestatari (vezi Tănase, 1998). Cu toate acestea, relativ repede, câteva decenii mai târziu, vechile elite au reînceput, treptat, să se afirme. Cu excepția celor ce preluaseră puterea, devenind cu timpul nomenclatura – o nouă formă de burghezie, clasa muncitoare nu a părut a crede în așa numita dictatură a proletariatului¹⁶. Astfel, în ciuda declarațiilor oficiale și a intențiilor de a restructura complet societatea, procesul reproducerii sociale a continuat: „lanțul reproducerii privilegiilor de clasă nu a fost complet întrerupt nici măcar de un sistem care a fost împotrivă din punct de vedere ideologic și determinat din punct de vedere politic să aplice această ideologie în practică, indiferent de costurile sociale” (Ferge, 1995, p. 8). Motivul este legat de reconversia capitalului cultural în capital politic, în linia dezvoltărilor lui Bourdieu (1977, 1986). Astfel, în ciuda represiunii inițiale, elitele aveau să se refacă într-un interval de timp mai lung sau mai scurt, cu intensitate diferită de la o țară la alta, în cel mai rău pentru ele caz revenind în forță după căderea regimurilor comuniste. Adesea, reproducția socială a fost una care a „sărit” peste o generație, poziția socială a bunicilor fiind reprodușă mai degrabă de nepoți decât de părinți. Practic, schimbarea sistemului a avantajat familiile care reușiseră să „câștige” și în vechiul regim, chiar dacă la începuturile noii ordini au avut de suferit perioade întinse de „vremuri negre”. (Ferge, 1995: 10). Concluzia este validă și pentru schimbarea post-comunistă și voi reveni asupra ei la momentul oportun.

Pe de altă parte, schimbarea rapidă și represiunea din primii ani ai comunismului au creat premisele unor rate ridicate ale mobilității sociale, accentuate mai ales în anii 60-70 de către industrializare și urbanizare. Mobilitatea ascendentă a afectat însă mai puțin grupurile și categoriile tradițional defavorizate (precum țiganii sau muncitorii manuali), ascensiunea socială către pozițiile de vârf fiind mai ales a clasei de mijloc. Avea să emeargă o clasă nouă de tehnocrați, relativ bine educați și ocupând poziții importante fie în nomenclatura de partid, fie în

¹⁶ Vezi I. Kemény – *Ouvriers Hongrois*, L'Harmattan, Paris, 1985, citat în Ferge (1995, p. 9).

aparatul administrativ. Ei aveau să aibă un rol decisiv în crearea condițiilor ce au precedat schimbarea de regim de la sfârșitul anilor 1980 (Goldman, 1997). Țărâtimea, sau cel puțin o parte a ei, este un alt beneficiar al mobilității sociale, parțial ca efect al urbanizării, al progresului tehnologic, dar și al nevoii de acoperire a golurilor structurale rezultate din reprimarea vechilor elite.

Interesant rămâne și faptul că dominația partidului-stat asupra societății civile nu a făcut decât să „înghețe” tensiunile și conflictele între grupurile etnice și religioase. Acestea aveau să persiste în stare latentă, urmând a izbucni în anii tranziției, când au generat clivaje puternice, derivate uneori în disoluția unor state (vezi fosta Iugoslavie), în conflicte interne (de regulă între populația majoritară și minoritari, fie că aceștia au fost țigani, unguri sau ruși etc.), sau în mutări de populație (vezi migrația etnicilor turci din Bulgaria în Turcia).

Toate aceste clivaje rămân însă mai degrabă marginale. Literatura dedicată comunismului și tranziției consemnează faptul că, în general, în societățile comuniste europene, „toată lumea, exceptând o mică elită politică, aparține aceleiași ambalaj nedefinit și fără trăsături sociologice distincte” (Fuller, 2000, p. 587). Ipoteza omogenității este axată în principal pe relativa egalitate a veniturilor, dublată de raritatea produselor care nu permiteau un consum mult diferit de cel al restului societății. Pe de altă parte, politica de locuire a regimului comunist a fost una omogenizatoare, nivelând inegalitățile verticale tradiționale. În România, de exemplu, sistematizarea urbană, extinsă ulterior la sate, a avut în centrul ei construirea de apartamente relativ ieftine, în blocuri cu un înalt nivel de standardizare. Dincolo de similitudinile fizice dintre blocuri, ele erau locuite de populații similare, segregarea rezidențială fiind evitată sistematic, prin politica de repartizare a apartamentelor către angajații unor unități economice diferite. Blocul devenea astfel un amalgam de statusuri sociale, economice și educaționale, în care cei mai săraci membri ai societății erau vecini cu cei mai avuți, doctorii în științe cu lucrătorii de la salubritate, disidenții politici cu milițienii (vezi Mihăilescu și alții, 1994). De remarcat este faptul că doar unele corpuri profesionale (militarii în special), precum și membrii nomenclaturii sau tehnocrației locale (care preluau de regulă apartamentele construite în centrul orașelor) evitau această omogenizare rezidențială.

Linda Fuller (2000) remarcă faptul că imaginea societăților comuniste ca fiind omogene se bazează mai ales pe reprezentările intelectualității din aceste țări, dihotomiile ce structurează aceste reprezentări având în general valențe omogenizatoare: nomenclatura versus alții, elitele versus mase, beneficiarii comunismului versus victimele regimului, membrii versus nemembrii de partid etc. Intelectualii invocă de regulă salarii proaste, chiar mai proaste decât cele ale muncitorilor, iar muncitorii amintesc o săptămână de lucru cu 20% mai lungă ca în vest, norme de plan imposibil de realizat, absența tehnologiilor și instrumentelor de lucru. De aici și perspective diferite asupra ineficienței economice a între-

prinderilor și a societății în ansamblul ei: muncitorii invocă performanța redusă a intelectualilor și acuză aparatul auxiliar perceput drept supradimensionat, în timp ce intelectualii plasează adesea vina la nivelul leneviei muncitorilor. Clivajul avea să fie vizibil mai ales în momentul în care reforma avea să producă primele dezamăgiri.

Brucan (1990) sugerează și el clivajul latent muncitori-intelectuali, muncitori-aparat de partid. Inițial, „muncitorul industrial de origine țărănească a devenit baza socială ideală a partidului comunist” (p.19). Incapabil de a conduce, „el aducea cu sine tradiții sătești, între altele lipsa nevoii de a se organiza”. De aici o anumită legitimare a aparatului birocratic, atâta vreme cât a existat o creștere a nivelului de trai. Aranjamentul a fost însă spulberat de revoluția tehnologică, de industrializare în sine, care a sfârșit prin a induce clivaje importante între sat și oraș, între muncitori și intelectuali, între aparatul birocratic și cel productiv.

Pe de altă parte să notăm că, în ciuda controlului generalizat al aparatului polițienesc asupra societății, veniturile nu erau chiar într-atât de egale. Dincolo de accesul privilegiat al nomenclaturii la piete și servicii de tip clientelar, existau categorii profesionale care dezvoltaseră strategii individuale de creștere profitând de raritate. În România, piețele informale ale meditațiilor pentru admiterea la liceu sau la facultate erau deja generalizate la sfârșitul anilor 80, aducând un venit suplimentar aproape tuturor celor ce aveau o diplomă universitară. Personalul medical câștiga din coplățile informale. Locuitorii din zonele turistice câștigau prin închirierea locuințelor către cei aflați în vacanță, în căutarea unor posibilități de cazare mai ieftine. Vânzătorii din magazine aveau asigurată o piață mereu în expansiune a vânzării „pe sub mână” a produselor a căror ofertă era insuficientă, la preturi superioare celor oficiale, fixate în fapt de piața neagră. Instalatorii, electricienii și zugravii acționau adesea ca lucrători pe cont propriu, chiar dacă oficial nu o puteau face. și exemplele pot continua.

Existau și categorii care nu își puteau valorifica abilitățile pe piața neagră decât în mică măsură: agricultorii, personalul auxiliar din întreprinderi, personajul care asigura îngrijirea școlilor sau a clădirilor publice, șoferii etc. Toți aceștia nu aveau pentru suplimentarea veniturilor decât alternativa completării salariului cu produse împrumutate neoficial și definitiv, sau mai exact furate, de la locul de muncă, evident o ocupație mai riscantă și mai puțin profitabilă, dar generalizată în România anilor ‘80.

În fine, la inegalitatea verticală, tradițională, s-a adăugat una orizontală, având rădăcini în omogenizarea societății și în schimbarea socială în sine. Distanța dintre straturile sociale s-a micșorat, chiar dacă structura lor a fost în genere reprodusă. Însă inegalitatea în interiorul claselor sociale s-a mărit. Așa cum sugerează Larry Ray (1996), pornind de la analize asupra societăților comuniste din Ungaria, Rusia, Polonia, Cehia și Bulgaria, indivizi din categorii sociale similare tind să aibă acces la resurse diferite. Exemplul lui Ray vizează mai ales situația locuirii

(p. 91-95). Cei mai în vârstă tind să aibă locuințe proprietate personală, în timp ce tinerii sunt chiriași, orășenii mai vechi sunt avantajați în fața noilor imigranți la oraș, cei cu relații sociale mai extinse față de restul. Muncitorii (orășenii în general) au acces mai ușor la locuințe de stat cu chirii modice, în timp ce în mediu rural construcția de case proprii este norma, implicând costuri superioare. De aici inegalități vizibile chiar între colegi de birou. Efectul general al posesiei locuințelor de către stat și al redistribuirii lor la cele trei nivele¹⁷ este unul omogenizator, indivizi cu statusuri complet diferite ajungând să locuiască în același bloc. În interiorul straturilor sociale însă, chiriași, proprietari și locuitori ai căminelor de nefamiliști (statusuri implicând costuri și condiții de locuit neomogene) prezintă statusuri educaționale, ocupaționale și de venit identice. De aici și ideea unei societăți egalizate pe verticală, însă profund inegală în interiorul straturilor sociale.

Contactul cu alte culturi a fost, la rândul său redus. Două temeri au făcut regimurile comuniste să evite deschiderea granițelor pentru libera circulație: potențiala pierdere de populație, prin emigrare și contagiunea valorile liberal-democratice ale occidentalilor. Asociind și repulsia sistemului comunist față de inovația socială a rezultat o relativă închistare, un conservatorism puternic la nivelul schimbării **valorilor sociale**, rezultând într-un final în persistența unor valori tradiționaliste puternice (vezi B.Voicu, 2000). Reacția este una firească la modul prin care sistemul comunist a căutat să își impună valorile și comportamentele. Șantajul, teroarea și constrângerea inițiale au generat reacții adverse și retragerea societății spre tradiționalism, modul cel mai 'sigur' de a gândi și acționa. Treptat, mijloace mai puțin vizibile, însă eficiente de propagandă au început să își facă simțită prezența: manuale școlare, discursuri științifice, opere de artă, relațiile din presă nu doar asupra evenimentelor politice ci și a faptelor din viața de zi cu zi, chiar și discursul Bisericii¹⁸, modul (voit eronat) de raportare a activității economice a unităților de orice fel etc. „Totul a fost impregnat ideologic, iar spiritul critic a fost reprimat prin toate mijloacele” (Mihăilescu, 2003: 63). Răsturnarea forțată a valorilor declarate oficial drept fundamentale, a generat haos la

¹⁷ Administrația locală distribuia pachete de locuințe către întreprinderi/angajatori, care la rândul le distribuiau către angajați. Modul de structurare a regulilor de alocare constituie un al treilea nivel, marcat de „o mixtură de criterii formal-raționale și informale” (Ray, 1996: 93). S-ar putea adăuga aici un al patrulea nivel, marginal față de structura sugerată de Larry Ray. Este vorba de alocarea directă a apartamentelor de la centrul local de decizie către indivizi, fără a mai trece prin etapa alocării prin întreprindere, urmând logica acelorași criterii informale structurate în jurul rețelelor sociale.

¹⁸ Acesta este un fapt aparent paradoxal: Biserica era la rândul său marginalizată de un stat al cărui sistem valoric declarat se baza pe ateism, contrar valorilor majoritare în epocă. În schimb, în discursul preoților, în încercarea de supraviețuire în fața regimului socialist, acest regim era destul de des apărât, iar altelei Biserica și statul deveneau aliați (vezi unele exemple în Tănase, 1999). În România, în unele biserici ortodoxe, slujbele de duminică începeau prin celebrarea și rugăciunea pentru Dumnezeu, Patriarh, Partidul Comunist și conducătorii săi.

nivel cultural, contribuind în timp la structurarea unei morale duplicitare în sfera eticii muncii, a valorilor familiale, a modurilor de raportare la comunitate, a normelor religioase etc.

Valorile muncii dezvoltate în ultima parte a comunismului erau unele mai degrabă ale ne-muncii: „noi ne facem că muncim, voi vă faceți că ne plătiți” era o zicală răspândită în epocă. Așa cum am mai arătat, întreprinderile aveau un personal supradimensionat și care nu lucra zile întregi la capacitatea maximă din lipsa materiilor prime. „Directorii stocau practic forța de muncă, întocmai ca pe oricare altă materie primă, pentru că nu știau niciodată de câți muncitori va fi nevoie” (Verdery, 2003: 42). Să notăm și relațiile clientelare care dirijau orice angajare, mai ales în România sfârșitului anilor ‘80.

Imixtiunea politicului în viața întreprinderii, inclusiv prin controlul asupra sindicatelor, conjugată cu supradimensionare schemei de personal contribuie la generalizarea unei etici a muncii dedicată mai degrabă evitării acesteia. Așa cum remarcă Burowoy¹⁹, muncitorii participau doar formal, ridiculizând sensul și conținuturile diferitelor ritualuri de producție cu conotație politică impuse de partid întreprinderilor: întrecerea între brigăzi, cel mai bun muncitor, zilele de muncă „voluntară”, campaniile de „munca patriotică” pentru înfrumusețarea țării, orașului sau întreprinderii etc. Disprețul generalizat pentru astfel de manifestări, simultan promovării oficiale excesive și obsesive a cultului muncii, a condus și el la contrariu: ridiculizarea acesteia. În schimb, beneficiile din ne-muncă, ca și mimarea muncii deveniseră o virtute.

Simultan, un efect pervers la fel de important a fost slăbirea controlului directorilor asupra angajaților. Procesul avea să fie accentuat de lipsa de informație și de iraționalitatea planificatorilor, ale căror comenzi determinate politic erau adeseori percepute drept aberante economic și/sau tehnic. Spre sfârșitul anilor ‘80, orice angajat sau director de întreprindere era gata să paseze responsabilitatea pentru orice eroare către nivelele superioare ale birocrăției centrale. Mai mult, prin comenzile excesive, birocrăția centrală bloca inițiativa locală, chiar și în situații de criză.

Exemplul accidentului catastrofal de la Rafinăria Teleajen (Ploiești) este tipic pentru modul de a gândi în comunism. Piroliza, utilaj extrem de costisitor, și proaspăt pus în funcție la rafinăria în cauză, a explodat într-o noapte, la mijlocul anilor ‘80, provocând decesul a peste 40 de angajați și rănirea a altor câteva zeci²⁰. Vina a fost atribuită aproape instantaneu de folclorul local Elenei Ceaușescu, cea care, în calitate de „prim chimist al țării”, interzisese oprirea instalației (repornirea

¹⁹ Michael Burowoy – *The Politics Of Production*, Verso, Londra, 1985, citat de Verdery (2003: 43-44).

²⁰ Cifrele oficiale lipsesc și în acest caz. Estimarea este realizată pornind de la relatările presei, după căderea regimului, ca și de la relatări ale personalului medical din diverse spitale ale orașului.

fiind costisitoare), deși inginerii și conducerea rafinăriei ar fi avertizat asupra riscului iminent atât conducerea de partid cât și Ministerul Petrolului.

Așteptarea continuă a unei comenzi ierarhice s-a mulat perfect pe cultura ierarhică tradițională, generând un cerc vicios al așteptărilor, amânărilor și lipsei de inițiativă și responsabilitate. Întârzierea schimbării de regim în ciuda ineficienței sale evidente, a fost determinată parțial și de această atitudine de resemnare și de lipsă de inițiativă, ca și de frica de organele de represiune. Așa cum arată Verdery (2003:44-48), unul dintre principalele produse ale societăților comuniste îl reprezentau dosarele întocmite cetățenilor de către serviciile de poliției politice, produs intermediar pe calea producției pe scară largă a „cetățenilor supuși”. O întreagă *cultură a supuseniei* avea să se dezvolte²¹, sprijinită și de promovarea ca valoare supremă a loialității necondiționate față de partid (Mihailescu, 2003:63).

Pe de altă parte, industrializarea masivă și urbanizarea accelerată au deschis calea către modernizări ale valorilor sociale în alte domenii. *Familia* avea să fie cea mai afectată prin intrarea aproape generalizată a *femeilor* pe piața muncii, prin promovarea lor explicită în structurile de partid. Norma acceptată social era cea a participării femeii la munca salarială, încurajată puternic și de regimul comunist, care avea nevoie de forță de muncă, prin accesul universal la facilități de creștere a copilului. Pe de altă parte, diviziunea sarcinilor familiale rămânea cea tradițională, rolul femeii fiind de a veghea de una singură bucătăria, curățenia și creșterea copiilor²².

Modernizarea religioasă a fost și ea una șchioapă, nereflectând în mod necesar o evoluție naturală, cât mai ales una constrânsă. Educația școlară era complet ateistă, iar Biserica era repudiată public, chiar dacă, cel puțin în România, unii preoți invocau în slujbele lor, alături de Dumnezeu, pe conducătorul partidului. Secularizarea practicii religioase a fost determinată nu doar de procese de raționalizare, dar și de stigma aruncată de partid asupra celor care mergeau la biserică, sau asupra acelor care așezau cruci pe mormintele membrilor familiei, precum în Bulgaria. Pe de altă parte, secularizarea nu a afectat decât parțial credința în explicația religioasă, societățile mai tradiționale din estul fost comunist fiind mai religioase decât cele din vestul Europei (vezi de exemplu Ester, Halman, de Moor, 1994; M.Voicu, 2002; etc.).

Spațiul public era unul destinat minciunii și falsității (Nodia, 1996; Verdery, 2003 etc.). Istoria era permanent rescrisă în funcție de interesele momentului (vezi Boia, 1998, 1997). Ziarele, televiziunea și radioul raportau cifre exagerate privind performanțele sistemului comunist și discutau despre capitalism ca despre

²¹ Sztompka (1999) produce un argument similar.

²² Pentru referințe și exemple extinse în ce privește valorile față de (in)egalitatea de gen în societățile europene, vezi M.Voicu: 2002, 2003a, 2003b; M.Voicu și B.Voicu, 2003b etc.

o societate în descompunere, realități contrazise flagrant de diversele contacte, chiar și rare, cu lumea occidentală. Raritatea și lipsurile contraziceau flagrant discursul oficial despre bunăstare. Era periculos să discuți în autobuz sau la locul de muncă ceea ce gândeai cu adevărat și puteai, între anumite limite să spui acasă sau în cercul de prieteni. Fusese inventat și un limbaj oficial, „limba de lemn”, conținând expresii standard bine de rostite în împrejurări ritualice, cum ar fi fost ședințele de partid, difuzarea știrilor în jurnalele televizate, declarațiile jucătorilor de fotbal după un succes internațional etc. Un exemplu anecdotice despre falsitatea și absurdul vieții publice oficiale este cel al unui cetățean român prins furând o căruță întreagă de porumb de pe terenul unui IAS. Trimis în judecată, omul ar fi câștigat procesul invocând un articol apărut în urmă cu câteva săptămâni în ziarul *Scînteia*, oficiosul partidului, în care se anunța că recoltarea a fost încheiată în județul respectiv și că nu a mai rămas nici urmă de știulete pe câmp. O altă versiune a poveștii ce a circulat în epocă, adaugă faptul că individul ar fi argumentat că el de fapt recuperase mici bucăți de cocean și boabe de porumb rămase accidental pe câmp și se îndrepta către IAS în scopul de a contribui și el la sporirea recoltei. Ceea ce, în spirit stahanovist, ar fi implicat decorarea și nu condamnarea inculpatului!

Așadar, „minciuna devenise o parte a normei comportamentale și o parte integrantă a activităților publice” (Platonova, 2003:45). Mai mult, oricine participase direct sau indirect la spectacolul falsificării realității. Existau astfel două lumi distincte: cea reală, palpabilă, și cea oficială, la fel de palpabilă, fiind construită de fiecare în parte, dar în care obiectele urmau o ordine și un echilibru departe de realitatea cotidiană. A nu spune adevărul în public devenise o valoare în sine, puternic internalizată de către cetățenii regimurilor comuniste. Fenomenul împiedica pe de o parte asumarea oricărui risc, încălcarea ordinii prescrise, ca și deciziile raționale, știrbind la rândul său din modernitatea culturală a societăților comuniste.

Simptomatică era *promovarea unei duble morale*: ideologia oficială se suprapunea unor „seturi de valori umane care guvernau relațiile sociale” (Ledeneva, 1998: 67). Acestea din urmă putea ignora complet normele proclamate oficial, introducând un cod al onoarei bazate pe reciprocitate și pe puterea dată statusurile ocupaționale și politice deținute de indivizi. Cetățeanul obișnuit folosea o combinație între cele două coduri culturale, fără a adera în mod exclusiv la unul dintre ele. Aceasta îi permitea să pretindă protecție totală din partea statului, dar să îl fure cu orice ocazie; să afirme în public adevărul la cauza partidului, dar să îl înjure în spațiul intim, privat sau chiar în locuri publice mai puțin oficiale, precum autobuzul sau coada; să apeleze la blat, dar să îi înfiereze pe cel care-l practică.

Trei principii fundamentale guvernau ordinea de tip sovietic, consfințind arbitrariul legii și permițând dezvoltarea și generalizarea dublei morale: orice pedeapsă poate fi suspendată dacă individul se conformează cerințelor statului și

poliției politice; orice regulă admite excepții, ia acceptarea unei excepții este suficientă pentru a justifica și altele; responsabilitatea colectivă prevalează în fața celei individuale (Ledeneva, 1998:77).

De aici și dificultățile majore ale sistemului comunist: o etică deficitară a muncii, colectivism accentuat și de-responsabilizare; justiție arbitrară, incertitudine accentuată, inconsistență a valorilor sociale, alegalitate și amoralism familial.

IV. Cauzele schimbării

Nu îmi propun să discut aici cauzele schimbărilor din Europa de Est. Mă mărginesc la a rezuma principalele motive ale schimbării așa cum apar ele în literatura dedicată tranziției (Tabelul 1.2). Fără îndoială, fiecare regim a căzut și din cauze specifice, însă atenția mea se îndreaptă mai ales către acele elemente comune, definitorii pentru întreg spațiul comunist.

Motivele schimbărilor de regim din 1989 pot fi clasificate în varii moduri. Ele țin de structura politică internă și externă, de modificările din structura socială, de modul de organizare economică sau de valorile sociale și de normele la care aveau societățile în cauză. Într-o altă perspectivă, e vorba de disfuncțiuni inerente ale sistemului comunist, de conjunctura externă și de imperativele dezvoltării tehnologice. Structura propusă în Tabelul 1.2 este una de lucru, utilă pentru a accentua intrările majore ce au determinat implozia cutiei negre a comunismului european.

Întrebarea care rămâne este însă una simplă: de ce 1989? Slăbiciunile economice și politice ale sistemului existau în diverse forme dintotdeauna. Exceptând poate schimbările de la Moscova (care ele însele sunt determinate cel puțin parțial de toate celelalte) situația internațională a fost mai mereu aceeași. Modernizarea începuse/continuase încă din primii ani ai comunismului, iar în cei 50 de ani ai persistenței regimului, valorile altruiste avuseseră tot timpul să se tocească. Însăși tehnocrația exista, ce e drept în forme mai puțin dezvoltate, încă din anii '70.

Explicațiile sunt iarăși multiple. A fost nevoie pe de o parte ca toate aceste precondiții ale schimbării să fie îndeplinite. În plus, așa cum arată Hall (1998), a fost nevoie ca să dispară alți factori, susținând persistența regimului. Militarismul distrăgea atenția populației către alte scopuri, iar percepția – chiar și moderată – a prezenței „inamicului” capitalist, așa cum definea propaganda oficială democrațiile occidentale, sporea coerența internă și bloca schimbarea. Învingerea războaielor postbelice și cuceririle epocii moderne, explicate oficial drept succese ale comunismului și nu ca procese comune unei lumi în plină globalizare, confereau

Tabelul 1.2. Cauzele căderii regimurilor comuniste europene: o sinteză

Slăbiciuni interne ale sistemelor economic și politic	Slăbiciunea regimului politic	Represiune, rigiditate, corupție
	Absența societății civile	...ca alternativă și partener al statului
	Subordonarea către URSS	Satelizarea
		Reprezentarea socială a unei Rusii tradițional ostile (puternic naționalism anti-rusesc)
	Raritate și deprivare economică	Priorități investiționale prost direcționate
		Mediocritate și lipsa abilităților manageriale
		Limitarea reformelor tip glaznost și perestroika
		Distorsiuni și perversități: piața neagră, cozile, magazinele pe valută
	Degradarea mediului	Obsesia oficială a dezvoltării industriale
		Utilizarea nesăbuită a energiei (consum foarte ridicat de lignit)
		Principalul poluator fiind guvernul, însăși paznicul mediului curat, nu avea cine să îl penalizeze
Situția internațională	Politica sovietică din epoca Gorbaciov	Reforma
		Renunțarea la doctrina intervenționismului în țările blocului comunist
	Politicile vestice	Focalizarea pe drepturile omului
		Limitări ale comerțului
		Delimitarea de Rusia
		Desemnarea unui papă polonez
	Înflorirea spectaculoasă a democrațiilor vestice în anii '80	...mai ales în raport cu diminuarea dramatică a performanței țărilor comuniste și sub guverne de dreapta, care au redus preocupările pentru asigurarea bunăstării sociale și egalitarism
Schimbarea valorilor și structurii sociale	Criza valorilor ce ar fi putut susține regimul	Egalitarismul, altruismul, renunțarea la proprietate nu sunt valori sustenabile pe termen mediu și lung
	Industrializarea și Urbanizarea	...și proliferarea valorilor asociate
	Puterea crescândă a tehnocrației	Emergența unei noi elite, cu așteptări și intenții diferite de cele ale comunismului tradițional (Gorbaciov ca exponent al tehnocrației)

Surse: Goldman (1997), Hall (1998), Brucan (1990), Verdery (2003), Ray (1996), Dahrendorf (1993), Tănase (1999), Soutel (1998), Hobsbawm (1999)

legitimitate regimului: dovedise cel puțin o dată că poate conduce corabia către un liman primitiv. Eroismul social al celor ce cunoscuseră o relativă mobilitate ascendentă reprezenta un ultim factor. În fine, așa cum sugerează Verdery, era existența celei mai importante industrii comuniste, cea gestionată de poliția politică și destinată producerii, în trepte, mai întâi a dosarelor și apoi a supușilor (Verdery, 2003).

În timp însă toți acești factori ce asigurau persistența regimurilor s-au diminuat sau chiar au început să dispară. Ineficiența economică și criza financiară a redus regimurile militare. Contactele, chiar și sporadice, cu occidentul au eliminat aproape complet reprezentarea acestuia drept inamic. Insuccesele repetate în a asigura bunăstarea, ca și schimbarea generațiilor au făcut uitate creșterea post-belică. A fi erou cu stomacul gol este greu de susținut pentru o perioadă îndelungată. În fine, experiențele repetate în confruntările cu regimul au diminuat teama de poliția secretă și de controlul total al statului: Ungaria anului 1956; primăvara de la Praga; grevele începute la Gdansk și soldate cu structurarea Solidarității ca și forță politică independentă; rezistența literară și artistică subterană; incidente izolate precum cele din România: Valea Jiului 1977, Brașov 1987; desemnarea unui papă polonez; etc.

Toate acestea au contribuit în anii '80 la acutizarea crizei de legitimitate și suport social cauzată de lipsa de eficiență economică, reprimarea drepturilor sociale și cetățenești, subordonarea externă în fața unei puteri considerate tradițional drept retrogradă și nedreaptă, etc. Criza generală a sistemului a constituit probabil motivul ultim al disoluției rapide a comunismului european.

V. Tranziția

V.1. Tranziția: dublă, triplă sau cvadruplă?

Primele analize ale societăților ex-comuniste în tranziție, aveau să identifice imediat țelul acestor tranziții: (re)construirea unor societăți capitaliste de tip vestic. Două erau elementele cele mai vizibile ale procesului de tranziție: democratizarea politică și marketizarea actului economic (Przeworski, 1996; Kuzio, 2001; Stark și Bruszt, 2001: 6-7; Sandu, 1999: 9; Pickel, 2002; Parish și Michelson, 1996; etc.)²³.

²³ Paul Kubicek (2000) analizează articolele despre postcomunism apărute în anii '90 în patru jurnale de prim flux, relevante pentru științele politice aplicate în spațiul ex-comunist. Tematica a aproximativ patru cincimi dintre aceste articole se referă la transformările din economie și politică.

Przeworski (1991) notează faptul că tranziția reprezintă oportunitatea găsirii unei căi de mijloc între socialism și capitalism, o cale care să îmbine avantajele capitaliste ale reglării economiei pe baza reacțiilor pieței și ale democrației participative, cu raționalizarea (re)distribuției, astfel încât toți oamenii să aibă ce mânca. Procesele esențiale erau ușor de identificat adoptarea economiei de piață și a instituțiilor democratice.

Transformările din cele două sfere domină literatura tranziției. Se adaugă procesele de redefinire a statului, însă acestea sunt oarecum subsumate primelor. Pentru Sawka (1999), tranziția este una aproape exclusiv economică și politică, presupunând transformarea economiei (liberalizarea), tranziția democratică, reconstrucția statului, reinventarea societății civile, formarea partidelor politice, reconfigurarea națională și reorientarea politicii externe. În mod similar, Goldman (1997) sesizează alături de democratizare și marketizare, alte două procese importante: promovarea stabilității sociale (medierea conflictelor interetnice, a antisemitismului și discriminării ȝiganilor, precum și a marginalizării femeilor) și diversificarea politicii externe. Kuzio (2001) discută despre tranziție ca un proces cvadruplu. El adaugă celor două procese esențiale necesitatea redefinirii statului și problematica națiunii și a naționalismului. Naționalismul, ca fenomen emergând cu pregnanță în tranziție, este remarcat și de Miller, White și Heywood (1996), aceștia identificând trei valențe ale sale: naționalismul extern, definind relațiile cu vecinii; naționalismul centralist, definind modul de structurare a statului; naționalismul cultural, definind procesele de redefinire a structurii și relațiilor sociale. Pickvance (1999) discută despre „tripla tranziție”: schimbare de regim, schimbare economică, schimbare a frontierei.

Să notăm că majoritatea abordărilor menționate mai sus sunt pur instituționale, în ton cu paradigmele dominante în abordarea dezvoltării sociale de la începutul anilor ‘90²⁴. Schimbarea instituțională – fie ea predominant economică, politică, sau economică și politică în același timp – este tratată ca fiind determinantă pentru procesul tranziției și suficientă pentru a asigura atingerea scopurilor schimbării. Un astfel de demers, accentuând rolul și importanța schimbărilor economice și politice este comun discursului opiniei publice, al mass media, al politicianilor. Pickel (2002) notează: „transformarea postcomunistă nu reprezintă un proiect științific, ci unul politic” (p 113). Schimbarea economică, fiind cea mai vizibilă, explică Pickel, a concentrat asupra sa cea mai mare atenție. Schimbările politice au urmat-o imediat²⁵. Știința, la rândul său, preia și furnizează explicații și teme de analiză din viața socială, într-o „relație biunivocă de subordonare” față de societate. De aici și concentrarea literaturii primei jumătăți a anilor ‘90 pe tematica

²⁴ Pentru o amplă discuție în acest sens vezi Vlăsceanu, 2001.

²⁵ Ordinea e diferită de la țară la țară, însă patternul dominant a fost cel al relaxării economice urmate de cea politică.

restructurării economice (privatizare, marketizare) și a reconstrucției instituționale a vieții politice (democratizare, societate civilă, reorientarea politicii externe) și a fenomenelor conexe (resurgența naționalismului, redefinire statală). În paralel, era discutată schimbarea structurii sociale, cu accent pe noile activități emergente și statusurile asociate (antreprenoriat, activitate politică etc.) ca și pe inegalitățile din ce în ce mai accentuate și pe instituționalizarea sărăciei.

Schimbarea a fost definită inițial teleologic, ca o tranziție spre capitalism, indiferent că aceasta a fost privită ca un proces de dezvoltare și inovare socială, ca unul de imitație și contagiune, sau ca o involuție către o ordine socială pre-comunistă²⁶. La capătul drumului se afla binecunoscutul sistem capitalism (Przeworski, 1996; Bryant și Mokrzycki, 1994; Habermas, 1990; Dahrendorf, 1993; etc.), a cărei victorie în fața socialismului de stat consfințise „sfârșitul istoriei”.

Analizele mai târzii încep să discute schimbările în termenii de „transformări”, evitând-se eticheta de tranziție, tocmai datorită implicațiilor sale teleologice (Ray, 1996:167; Dăianu, 2000: 109). La capătul drumului nu părea a mai fi capitalismul, ci mai degrabă o altă ordine socială, originară în capitalism, dar cu puternice influențe ale vechiului regim (Pasti, 1995; Ray, 1996; Sztompka, 1999b etc.). În plus, o serie de autori (Sztompka, Rose, Nodia, Sandu, Verdery etc.) se concentrează mai ales asupra altor aspectelor culturale ale schimbării, mai puțin vizibile decât democratizarea și marketizarea, dar cu implicații mult mai adânci.

Tabelul 1.3. Principalele procese ale tranzițiilor și subsistemele sociale în care se manifestă

G (politica) Democratizare internă Reorientarea politicii externe Redefinire națională	A (economia) Marketizare Privatizare
Transformarea spațiului public Creșterea inegalităților I (comunitatea)	Adecvare culturală Modernizare L (cultura)

Notă: A,G, I și L reproduc notațiile lui Parsons pentru subsistemele sistemului social: *Adaptation, Goal attainment, Integration, Latent pattern maintenance*.

²⁶ Vezi Stark și Bruszt, 2001: 9-12, pentru o clasificare schematică a tipurilor de abordări asupra comunismului. Ray (1996) este de asemenea o sursă importantă în acest sens.

Opțiunea demersului de față este de a considera două perioade distincte ce urmează regimurilor comuniste. În primul rând **tranziția cvadruplă**: economică, a reconstrucției instituționale a sistemului politic intern, a politicii externe și a schimbării structurii sociale. *Al cincilea element* al tranziției – schimbările culturale – este tratat distinct, tocmai datorită ignorării sale aparente de către știință și societate în primii ani de după căderea regimurilor comuniste.

A două epocă este cea care urmează tranziției, fiind poziționată vag, spre capătul reformelor ce ar fi trebuit să asigure direcționarea către capitalism: **post-comunismul**. Postcomunismul și tranziția sunt greu de diferențiat în timp. Pentru Marie Lavigne (2000) tranziția se sfârșește odată cu integrarea în Uniunea Europeană. Distincția este oarecum restrictivă, ea nereferind (cronologic) întreg spațiul ex-comunist, ci mai degrabă grupuri de state: grupul Vișegrad, țările baltice, Bulgaria și România etc. Am optat pentru o periodizare și mai vagă, mai empirică, însă fundamentată în anumită măsură pe cea a Mariei Lavigne. Tranziția se sfârșește atunci când majoritatea reformelor au fost încheiate în majoritatea țărilor ex-comuniste, fapt confirmat de acceptarea în U.E. a primelor țări din spațiul ex-comunist. Avantajul periodizării propuse rezidă în caracterul mai intuitiv, în mai simpla identificare cronologică. Dezavantajul aparent este legat de inegalitatea momentului pentru societățile ex-comuniste, unele mai avansate pe drumul separării de comunism, alte relativ încremenite în stadii timpurii ale transformărilor. Totuși să notăm că orice periodizare implică un astfel de risc. În plus, nu toate „tranzițiile” seamănă între ele, iar produsul final poate fi, la urma urmei, identic pentru unele țări cu unele stadii intermediare pentru statele mai avansate, în timp ce alte societăți pot urma căi complet diferite. Stark și Bruszt (2002 și 1998: 13, 29) remarcă, de pildă, că tranzițiile diferă atât ca viteza și durata a transformărilor, dar și ca tip: compromis cu vechiul regim (Polonia), colonizare (RDG), capitulare a sistemului comunist (Cehoslovacia), competiție electorală liberă (Ungaria) sau restricționată (Bulgaria, România, Albania). S-ar putea adăuga aici un alt model, cel al dezintegrării unor state federale (Iugoslavia, URSS), suprapus peste tipurile de mai sus.

Sawka (1999, p.89 și următoarele) remarcă faptul că tranzițiile postcomuniste au un caracter paradoxal. În primul rând este vorba de niște „*revoluții contra-revoluționare*”. Dincolo de faptul că schimbarea de regim pune capăt revoluției socialiste promovate de Lenin, țelul este revenirea la o stare de echilibru anterioară declanșării revoluției socialiste (motiv pentru care Habermas definește schimbările din 1989 drept „*revoluții rectificatoare*”²⁷). Pe de altă parte însă, schimbarea afectează discursul politic, mutând accentul de pe abordarea marxistă asupra diferențelor de clasă și legătura dintre structura socială și acțiunea politică, către valorile universale și către necesitatea promovării unei dezvoltări sociale sustenabile. Este modificat astfel sensul revoluției iluministe, care adusese în centru

²⁷ Habermas, 1990.

discursului politic valorile bazate pe clasă. Sensul tranziției este astfel similar cu cel al noilor mișcări sociale din societățile vest-europene contemporane.

În al doilea rând, schimbarea instituțională presupune efecte la două nivele diferite: în plan personal este vorba de o mișcare populară adâncă de repulsie față de vechiul regim; la nivel sistemic, însă noile elite se recrutează mai ales din rândul celor vechi. Cum la câțiva ani după momentul (contra-)revoluției, cel de-al doilea proces devine prevalent se poate vorbi despre o paradoxală *trădare a revoluției*, de către revoluția însăși²⁸.

Relația economic-politic lasă loc unui al treilea și ultim paradox. Statul, până la încheierea privatizărilor, rămâne principalul proprietar. De aici nevoia de a „(re)politiza politicile economice”. Pe de altă parte, statul e slab, iar pentru a realiza reformele, inclusiv cele economice, depinde de economie. De aici rezultă imperativul *«economicizării» procesului politic*, a activității politice în general.

Tranziția economică

Din punct de vedere economic, liberalizarea a reprezentat cuvântul de ordine a celei de-a doua jumătăți a secolului XX. Regimul autoritar al lui Franco, Franța gaullistă, întreaga Europă postbelică au fost dominate din punct de vedere al paradigmei economice de implementarea principiilor capitaliste, corectate ce e drept de observațiile keynesiene asupra eșecurilor pieței și necesității intervenționismului și a dezvoltării serviciilor și beneficiilor sociale. Consensul Washington ce a dominat tranzițiile din America Latină a fost la rândul său axat pe disciplina monetară și financiară, pe convertibilitatea monezii, pe liberalizarea prețurilor și a comerțului, pe privatizarea întreprinderilor de stat.

Aceeași strategie a părut a fi paradigma adoptată și de țările ex-comuniste, în încercarea lor de a adapta modelul capitalismului vestic. Ca și în America Latină, transformările sau lovit de dificultăți de ordin cultural și de structura câmpului politic. Fortele conservatoare au reușit să forțeze adesea încetinirea terapiei de șoc, unele țări, precum Ucraina, fiind prinse în capcana „nici plan, nici piață” (Sawka, 1999, p. 41). În schimb, cele trei performere ale tranziției economice, având ce e drept și un punct de pornire superior, Ungaria, Polonia și Cehia au experimentat terapia de șoc cu succes cel puțin în primii ani de după 1989.

²⁸ Tismăneanu (1999), abordând aceleași procese, dar din perspectiva simbolismului politic, discută despre „fantasmele salvării”.

Caseta 1.2. Elementele centrale ale tranziției economice în țările ex-comuniste

- Căderea economică
- Stabilizarea fiscală și convertibilitatea monezii
- Liberalizarea comerțului
- Privatizarea
- Sfârșitul monopolurilor
- Restructurarea: trecerea de la o economie axată pe industria grea către una a serviciilor
- Acceptarea falimentelor și a șomajului
- Renunțarea la controlul centralizat al prețurilor și la planificarea birocratică
- Viteza și profunzimea reformei
- Dezvoltarea politicilor sociale și renunțarea la subvenții
- Transformarea agriculturii

Drumul către capitalism a fost însă pavat cu obstacole majore: Liberalizarea comerțului a avut rezultate notabile de creștere economică în țări precum Polonia, Cehia, Vietnam sau Ungaria, dar acestea au experimentat totodată deficite comerciale ridicate. În schimb, în Rusia, concurența produselor străine a tins să sufocă producătorii autohtoni.

Stabilizarea fiscală s-a lovit pretutindeni de dificultatea colectării taxelor. Rusia este în acest sens exemplul tipic, însă nici România nu face excepție. Impozitele relativ ridicate, asociate legitimității relativ reduse pentru colectare (Mălina Voicu, 2000) au determinat o evaziune fiscală accentuată. Tendința de restrângere a activității industriale, creșterea șomajului și vidul instituțional au contribuit și ele la dezvoltarea continuă a economiei informale. Contribuția acesteia la formarea PIB era estimată la sfârșitul anilor '90 în jurul a 24-25% în Bulgaria, 21% în Ungaria, 37-40% în România și 35% în Rusia (Neef și Stănculescu, editori, 2002).

Discutând primii ani de tranziție, Verdery (2003), analizează cazul taxime-triștilor bucureșteni particulari. Aceștia, în majoritatea lor, practicau taximetria ca pe o a doua ocupație, păstrându-și locul de munca în întreprinderile de stat. Același fenomen se înregistra în întreaga zonă: în Bulgaria, în iunie 1991, aproximativ 12% din populația activă avea cel puțin două locuri de muncă, unul în firme de stat, în timp ce al doilea era de regulă ilegal sau cel mult alegal (Chavdarova, 1994). Ilegalitatea decurgea fie din desfășurarea altei activități decât cea înregistrată la Camera de comerț, fie din evaziunea fiscală practică. Plasarea în

afara economiei formale nu era neapărat un fenomen nou, fiind în fapt continuarea activităților economice subterane din comunism, dar acum devenise extrem de vizibilă și, mai mult, în creștere. Deși economia informală garanta supraviețuirea pentru mulți dintre est-europeni, efectele ei rămâneau predominant negative: criză fiscală, lipsa de relevanță a indicatorilor economici, slăbirea politicilor sociale, funcționarea distorsionată a piețelor, subminarea moralității publice (Wallace și Haerpfer, 2002).

Caseta 1.3. Motive pentru un al doilea loc de muncă alături de cel deținut în firme de stat

- siguranța unui loc de muncă (cel din economia de stat)
- accesul la sistemul de pensii și alte beneficii sociale
- utilizarea resurselor de la locul oficial de muncă pentru a desfășura activități de natură antreprenorială (sau la cel de-al doilea loc de muncă)
- motive financiare (nevoia de bani; câștigul salarial redus în economia oficială)
- motive de natură socială, sistemică (existența oportunităților în acest sens prin funcționarea defectuoasă a sistemului)
- reducerea incertitudinii ocupaționale și financiare prin diversificarea portofoliului de locuri de muncă

Surse: Verdery (2003), Chavdarova (1994), Deacon (1992), Rose (1994).

Pentru Rose (1994), tranziția se caracterizează prin coexistența a trei tipuri de economii: prima este „economia oficială”, în care indivizii și firmele respectă cadrul legal, iar statul realizează redistribuirea prin politicile sociale; cea de-a doua, etichetată „economie socială” nu este reglementată formal, fiind constituită din activități informale nereglementate de obținerea profitului (agricultura autarhică, ajutor dat/primit de la prieteni, rude etc.); în fine, cea de-a treia, economia necivilă, este dominată de lipsa de preocupare pentru prevederile legale și de neplata taxelor, informațiile despre operațiunile desfășurate neputând fi colectate cu exactitate (Rose, 1994: 178-180). A deține un portofoliu de ocupații în aceste tipuri de economii (vezi Tabelul 1.4) reprezintă în tranziție aproape o necesitate, o cale prin care indivizii și gospodăriile își asigurau supraviețuirea. În medie, gospodăriile românești erau implicate în 3,6 tipuri de activități economice. Luând în considerare dimensiunea medie a gospodăriei, rezultă că în medie, în fiecare gospodărie, cel puțin un membru avea două locuri de muncă. Același lucru este valabil și pentru celelalte țări postcomuniste studiate de Rose, media tipurilor de activități economice în care participă o gospodărie fiind de 3,2.

Tabelul 1.4. Participarea gospodăriilor în șapte tipuri de activități economice (România, 1991)

<i>Tip activitate economică</i>	<i>Pondere în total gospodării</i>
<u>Economia oficială</u> : legală, monetară	
1. cel puțin un membru al gospodăriei în economia oficială	78%*
<u>Economii sociale</u> : alegeale, nemonetare	
2. produse în gospodărie	69%
3. ajutor dat prietenilor, rudelor	56%
4. ajutor neplătit primit de la prieteni, rude, cunoștințe	48%
<u>Economii necivile</u> : ilegale, nemonetare	
5. plata sau primirea de bacșiș, mită	60%
6. cel puțin un membru implicat în economia secundară	21%
7. utilizarea de monedă străină	17%

*incluzând și pensionarii cifra crește la 96%

Sursa: Rose (1994: 180), pe baza Barometrului Noilor Democrații, versiunea România (IRSOP, decembrie 1991)

Tabelul 1.5. Structura portofoliilor de activități economice în România, 1991

Tip portofolii	Caracterizare	Pondere în total gospodării	Profilul dominant al gospodăriilor care adoptă portofoliul în cauză
<i>Portofolii defensive</i>	Axate pe economia oficială și pe cele sociale	53%	Pensionari, săteni
<i>Portofolii întreprinzătoare</i>	Ocupare în economia oficială, dar între primele două surse de venit se află altceva în afară de economiile secundare	27%	Orășeni, tineri
<i>Portofolii vulnerabile</i>	Depind doar de salariile oficiale	10%	Funcționari bine plătiți, muncitori bine plătiți (de exemplu: mineri), cadre universitare, locuitori din marile orașe
<i>Portofolii marginale</i>	Gospodării incapabile să obțină profit din orice tip de economie	10%	Educație redusă, rural, celibatari

Sursa: Rose (1994: 186-191), pe baza analizei tipului de activitate economică ce furnizează primele două surse de venit. Date din Barometrul Noilor Democrații, versiunea România (IRSOP, decembrie 1991)

Analizând distribuția în populație a celor patru tipuri de comportament ocupațional identificate empiric (vezi Tabelul 1.5), Rose remarcă pentru primii ani ai tranziției predominanța celor defensive, premoderne, averse la risc, care însă nu puteau conduce la creștere economică. Mulți antreprenori erau, așa cum indică Cătălin Stoica pentru cazul României (2004: 251-252), „antreprenori cu jumătate de normă”²⁹, antreprenoriatul jucând rolul celui de-al doilea loc de muncă, ca strategie de asigurare a riscului șomajului, inflației și scăderii salariilor. Teza antreprenoriatului ca refugiu este însă contrazisă de Hanley (2000), acesta utilizând date de sondaj pentru a arăta cum, în 1993, liber profesioniștii și micii antreprenori polonezi, slovaci și cehi, deja schițau bazele unei clase sociale de mici întreprinzători. Așa cum remarcă Chavdarova, prezența celui de-al doilea loc de muncă a reprezentat în fapt „un mecanism pentru o transformare lină a sectorului de stat într-unul privat” (1994:172).

Privatizarea – ca soluție la ineficiența managementului statului – a constituit probabil cel mai dificil pas. Începută aproape imediat în Ungaria, ea a demarat încet în Bulgaria și în România. Corupția aparatului birocratic, moștenită din epoca comunistă și dezvoltată în tranziție, a blocat sau cel puțin a modelat procesul de privatizare. Lipsa capitalurilor autohtone a contribuit și ea decisiv la soarta procesului. Așa cum notează Sawka, „cea mai folosită (în practică) schemă de privatizare nu poartă oficial nici un nume, dar ar putea fi etichetată drept «furt», sau «acapararea» bunurilor statului de către foști directori de întreprinderi și alții având o poziție ce le-a permis convertirea bunurilor publice în averi private” (1999, p. 43).

Dilemele privatizării, notează Stark și Bruszt (2002), sunt legate de decizii polare: proprietate autohtonă versus capital străin, privatizare spontană versus privatizare coordonată de către stat, proprietate individuală versus proprietari instituționalizați, concentrarea versus dispersarea acționariatului și a proprietății.

Modul de distribuire a acțiunilor activelor statului a constituit o opțiune în sine. Unele țări (RDG) au optat pentru mijloace administrative de evaluare a prețului firmelor de stat și vânzarea lor către investitori instituționalizați. În altele (Ungaria, Polonia) a prevalat negocierea directă cu cumpărătorii a prețului, în timp ce Cehia sau România au preferat transferul unei părți din acțiuni către populație prin cupoane, simultan cu vânzarea directă a altora. Cumpărătorii au utilizat fie resurse financiare, plătind pentru acțiunile cumpărate, sau au utilizat resurse de status (capital politic, statusul ocupațional etc.). Astfel, directorii de întreprindere sau membrii fostei nomenclaturi, mai ales eșalonul al doilea al acesteia, au căutat să dobândească controlul asupra firmei, fără a dispune de capital sau plătind prețuri modice (mecanismele sunt descrise în secțiunea dedicată structurii sociale). În unele cazuri, angajații au dobândit acțiuni în virtutea sta-

²⁹ *Part-time entrepreneurs.*

tusului de angajat (vezi metoda MEBO, în România). Conform Stark și Bruszt (2002), cumpărarea de firme fără a dispune de capitaluri, utilizând resursele de status este mai frecventă în Polonia și Ungaria, în timp ce în RDG și Cehia a prevalat cumpărarea propriu-zisă a acțiunilor. Brucan (1996), ca și Pasti (1995) sau Verdery (2003 și 1996t) sugerează că în România o bună parte a întreprinderilor de stat a devenit proprietatea directorilor sau fostei nomenclaturi, fără ca noii acționari să plătească prețul corect/complet al activelor dobândite. Suspiciunea generalizată asupra corectitudinii privatizării (vezi și cazurile de corupție dovedite, precum cel al directorului agenției pentru privatizare de la Praga), ca și cea legată de legalitatea activităților din sectorul privat (Chavdarova, 1994) au condus la o neîncredere în clasa emergentă a „capitaliștilor”, frânând în bună măsură procesul de privatizare.

Decizia asupra gradului privatizării, asupra menținerii sau nu a proprietății de stat în anumite sectoare, nu a constituit în cele din urmă o problemă fundamentală. În ciuda aparențelor inițiale și dorinței de a menține controlul statului asupra unei părți cât mai mari din sectorul economic, țări precum România sau Bulgaria au sfârșit prin a privatiza, mai lent, aproape întreaga economie. Motivele au fost legate atât de presiunea organismelor internaționale ce oferă asistență pentru reformă (FMI, Banca Mondială, Uniunea Europeană etc.), cât și de problemele ineficienței gestiunii de stat.

Restructurarea nu se oprește însă la privatizare. *Coloșii industriali*, cu un management inefficient și o productivitate a muncii scăzută, activând adesea în ramuri în care cererea a cunoscut scăderi constante în ultimele decenii, dificil de menținut în viață, au constituit pretutindeni o problemă. Falimentul lor este de asemenea imposibil, atunci când regiuni întinse își leagă bunăstarea de soarta lor. Orientarea către piață, transformarea producției, re tehnologizarea au constituit principalele probleme ale tranziției în aceste cazuri.

Problema poluării mediului reprezintă o altă fațetă a nevoii de re tehnologizare. Aparent, existau premisele unei poluări reduse, prin faptul că, risipitor, statul comunist lăsase nefolosită aproximativ o treime din resursele disponibile (Sawka, 1999, p. 44-45). Criza economică, la rândul ei, a condus la închiderea de fabrici și puncte de producție, mai ales în Cehia și Germania de Est, aceasta reducând la rândul său factorii potențial poluatori.

Trei factori au condus însă către creșterea nivelului poluării, cel puțin în primii ani ai tranziției. Pe de o parte este preocuparea redusă pentru problematica ecologistă moștenită de la regimul comunist, al cărui scop era mai degrabă legat de o performanță cantitativă deosebită decât de o calitate ridicată a vieții. Pe de altă parte, slaba organizare statală, confruntată cu emergența capitalismului, utilizator extensiv și intensiv al resurselor, a stopat cu greu tendințele de poluare (Sawka, 1999, p. 45). În fine, adoptarea modurilor vestice de consum, dar nu și a experienței de protecție ecologică, s-au conjugat într-un adevărat atac la mediu.

Tranziția agrară reprezintă una dintre cele mai spinoase probleme ale fostelor țări comuniste. Analizând condițiile inițiale, modul de derulare a reformelor agrare și indicatorii de rezultat (producția agrară și productivitatea muncii agricole), Mancour și Swinnen identifică trei patternuri ale tranziției agrare. Primul este comun Ungariei, Cehiei și Slovaciei și constă în scăderea ocupării în agricultură, restituirea rapidă a pământurilor fiind realizată simultan cu încurajarea dezvoltării de ferme puternice, cu drepturi de proprietate garantate de către stat. Liberalizarea prețurilor agricole este și ea rapidă, dar este însoțită de subvenții inițiale adresate producătorilor. Consecința este o creștere a productivității, dar și produsul agricol scade, mai ales în primii ani de la inițierea reformelor. Mancour și Swinnen etichetează acest tip de tranziție pornind de la inițiala numele țărilor exemplare pentru el (CSH).

Al doilea pattern (RUB), tipic pentru spațiul ex-sovietic rusofil (Rusia, Ucraina, Belarus), presupune menținerea unei ocupării medii în agricultură (17-18%), liberalizarea lentă a prețurilor și subvenționarea acestora. Fermele sunt mari, însă colective, cu drepturi puține, proprietarul principal rămânând statul, dar sunt distribuite acțiuni și către populație. După căderea regimurilor comuniste, în ciuda păstrării fostelor cooperative (se schimbă doar regimul proprietății), atât productivitatea muncii, cât și produsul agricol brut scad dramatic.

În fine, al treilea tip de tranziție agrară (CVA) își găsește exemplele tipice în China, Vietnam și Albania și constă în mici ferme individuale practicând agricultura cu un relativ succes. Ocuparea în agricultură crește către o medie de 63%. Forța de muncă este folosită intensiv. În ciuda sărăciei, sau poate tocmai din cauza acesteia, prețurile nu sunt subvenționate, ci sunt lăsate să crească liber și chiar taxate, iar liberalizarea pietelor este relativ rapidă. Pământul, aparținând statului, este distribuit fizic către locuitorii din mediul rural, decolectivizarea spontană survenind în urma crizei economice adânci a societăților în cauză.. Consecința este creșterea atât a productivității, cât și a producției agricole.

Tabelul 1.6. Motive pentru expansiunea agriculturii de subzistență în țările CEE, în tranziție

<i>Cauze macroeconomice</i>	Situația macroeconomică instabilă determină riscuri de mediu ridicate, de aici o nevoie acută de siguranță alimentară. Colapsul sistemelor de securitate socială.
<i>Motive demografice</i>	Procesul de îmbătrânire accelerată a zonelor rurale.
<i>Cauze legate de restituirea terenurilor</i>	Ferme mici. Lipsa piețelor de desfacere. Lipsa unei piețe a pământului. Metode rudimentare de exploatare.
<i>Schimbarea tehnologică</i>	Uzura fizică și morală a utilajelor
<i>Lipsa de reacție la fluctuațiile prețului</i>	Agricultorii tind să producă aceleași cantități din aceleași produse în fiecare an, indiferenți la cererea de pe piață. Preocuparea redusă pentru informarea privind cererea existentă pe piață
<i>Crize financiare</i>	Lipsa de credite ieftine
<i>Natura dualistă a producției agricole</i>	Producția agricolă este destinată deopotrivă autoconsumului și pieței.
<i>Practicarea barterului</i>	Împiedică raționalizarea distribuției.
<i>Foarfecele prețurilor</i>	Prețuri mici pentru produsele agricole asociate prețurilor ridicate pentru alte produse (industriale/comerciale) necesare în procesul de producție.

Sursa: sintetizat după Kostov și Lingard, 2002.

Restul societăților ex-comuniste urmează căi hibride: România și Bulgaria seamănă cu modelul CSH în privința modului de distribuire a proprietății, cu RUB în ce privește viteza reformelor și performanțele inițiale, dar cu CVA din punct de vedere al mărimii fermelor. Țările baltice urmează patternul RUB, al scăderii atât a productivității, cât și a producției, dar predomină fermele individuale. Excepția este Estonia, care, după ezitări inițiale și scăderea productivității, ca și RUB, tinde să urmeze modelul CSH. La rândul lor, Polonia și Slovenia seamănă cu CSH, dar fermele mici, cu proprietari având și alte ocupații, fac ca productivitatea să se mențină aproximativ constantă.

Pe ansamblu, în Europa Centrală și de Est, tranziția a adus cu sine creșterea frecvenței practicilor de a face agricultură de subzistență (Kostov și Lingard, 2002). Nevoi acute de supraviețuire, în condițiile deteriorării șanselor de angajare, precum și a lipsei de abilități necesare pentru noile economii determină orientare unui număr important de persoane către agricultură. Fermele mici, proprietatea fărâmițată asupra pământului, metodele rudimentare de exploatare, lipsa de alternativă reprezintă tot atâția factori determinanți pentru lipsa de eficiență a exploatațiilor agricole și, implicit, pentru deteriorarea cantitativă și calitativă a producției.

Modelul este practic cel tradițional în zonă, experimentat și în perioada interbelică (vezi Frunză și Voicu, 1997), dar și în timpul comunismului, când prezența agriculturii ca ocupație complementară asigura funcționarea sistemului, fiind chiar esențială pentru societatea comunistă (Ledeneva, 1998; Benovska-Sabkova, 2002). Desființarea cooperativelor prin restituirea proprietăților agricole, a condus la

fărâmițarea fermelor în parcele minuscule, în timp ce gospodăriile erau lipsite de unelte agricole moderne și eficiente (vezi și von Hirschhausen-Leclerc, 1994; Sivignon, 1992; Maurel, 1994).

Caseta 1.4. Câteva cauze ale căderii economice din primii ani ai tranziției: o sinteză

- Deschiderea piețelor, asociată cu lipsa de competitivitate și tehnologia uzată moral a firmelor autohtone
- Lipsa de cumpărători locali
- Reținerea investitorilor străini în fața structurii financiare primitive
- Absența mecanismelor de credit
- Politicile deflaționiste impuse de macrostabilizare
- Pierderea unor piețe tradiționale, precum CAER
- Supra-industrializarea moștenită din comunism
- Căderea era inerentă politicilor de ajustare economică, acesta făcându-și simțit efectul pozitiv abia pe termen mediu și lung
- Carențe în etica muncii cauzând deteriorări ale productivității
- Carențe pe termen lung în formarea resurselor umane
- Neîncrederea populației în elita antreprenorială emergentă
- Dezorganizarea relațiilor informale dintre firme a dus la pierderea unor piețe de desfacere
- Lipsa de experiență a experților locali a condus la erori de politică economică și socială, precum și la absența oricărei preocupări pentru construcția instituțională
- Persistența și expansiunea agriculturii de subzistență

Cauze multiple (vezi Caseta 1.4), au determinat o scădere economică în primii ani ai tranziției. Percepția opiniei publice, preluată și de o parte din autorii preocupați de problema tranziției, este cea a involuției industriale derivând în recesiune economică cronică și permanentă (Burowoy³⁰), a acumulării de subdezvoltare (Pasti, Miroiu, Codită, 1996), a „generării de trăsături proprii societăților preindustriale” (Pasti, 1995: 24), a reîntoarcerii la feudalism (Verdery, 2003). Lavigne (2000) notează că, totuși, căderea nu a fost chiar atât de mare

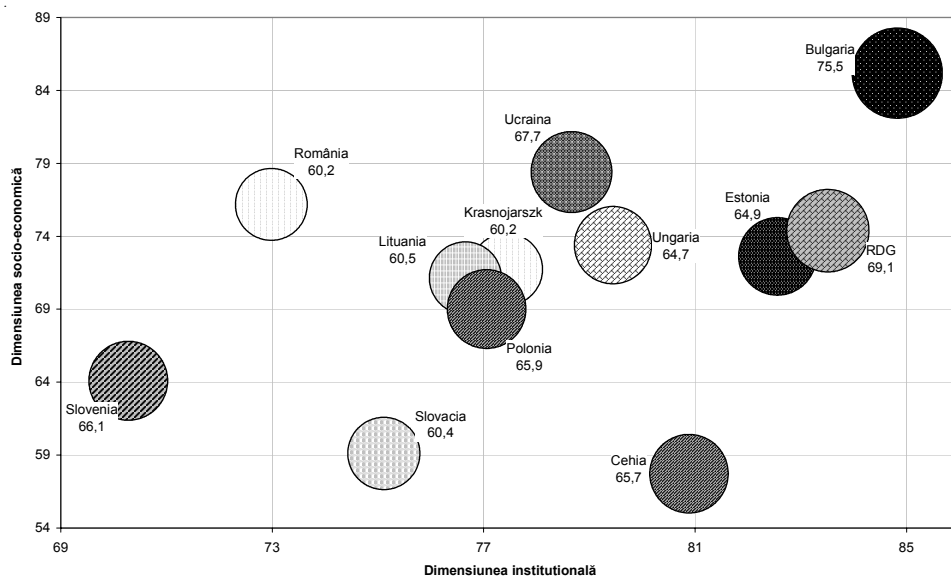
³⁰ Michael Burowoy, Industrial Involution: The Dynamics of Transition to a Market Economy in Russia (prezentată la seminarul Consiliului pentru Cercetare în Științele Sociale privind Teoria Alegerii Raționale și Studii Postsovietice, Harriman Institute New York, decembrie 1994), citat în Stark și Bruszt (2002:9-11).

precum sugerează cifrele oficiale. În primul rând statisticile comuniste erau supra-dimensionate în încercarea de a ascunde decalajul față de țările capitaliste. În al doilea rând, cifrele raportate pentru anii tranziției nu iau de regulă în calcul contribuția economiei informale, cu pondere importantă în întreg spațiul ex-comunist.

Tranziția vieții politice: democratizarea; noile frontiere și reorientarea externă

Democrația a fost definită în așteptările europenilor de est mai ales prin componenta sa instituțională, urmată de cea socio-economică și abia apoi de libertatea de gândire, expresie și toleranță (Simon, 1998; vezi și Figura 1.2). Dimensiunea instituțională nu includea în mod necesar și înțelesul de control al populației asupra guvernanților, ci mai degrabă ideea unei guvernări în interesul populației, după modelul vestic.

Figura 1.2. Sensuri ale democrației în spațiul ex-comunist (1990-1992)

Sursa: Calcule ale autorului după datele de sondaj raportate de Simon (1998), culese în noiembrie 1990-ianuarie 1991, exceptând Lituania, Estonia, Slovenia și Rusia (iunie-iulie 1991), respectiv RDG (noiembrie 1992).

Subiecții au fost chestionați (scale de patru puncte) asupra măsurii în care democrația are fiecare dintre următoarele 11 sensuri:

Dimensiunea instituțională	Dimensiunea socio-economică	Dimensiunea liberal-individualistă
Libertăți politice Multipartitism Descentralizarea deciziei Control asupra guvernului Egalitate în fața legii	Egalitate socială Mai multe locuri de muncă Mai puțină corupție Creștere economică	Libertate de gândire Egalitate de gen
<i>Scor reprezentat pe axa x</i>	<i>Scor reprezentat pe axa y</i>	<i>Scor reprezentat prin dimensiunea sferei</i>

Am calculat pentru fiecare dimensiune în parte scoruri medii la nivel național ale componentelor, iar media componentelor a dat apoi un scor mediu pentru fiecare țară și dimensiune. Acest scor l-am transformat pe o scală de la 0 la 100: cu cât este mai ridicat, cu atât indică o tendință mai însemnată pentru definirea democrației prin dimensiunea respectivă.

Partidele au reapărut imediat și au participat în majoritatea lor la redactarea noilor constituții, la alegeri libere, la formarea de guverne. Discursul și dezbaterile politice au avut însă o însemnătate redusă, fiind substituite de activitatea presei. Simptomatic este exemplul românesc, cu premierul Radu Vasile interzicând în 1999 prezența miniștrilor săi în dezbaterile de televiziune, acolo unde se mutase tot interesul luptei politice. Structura partidelor este foarte simplă: lider puternic și un program eclectic, dacă nu retrograd (Sawka, 1999), reflectând slaba lor dezvoltare, lipsa de preocupare pentru dezbaterile politice, dar și absența clivajelor de clasă, gen sau ideologie, principala preocupare fiind tranziția în sine. De aici și similitudinea, lipsa de diferențiere între politicile propuse, ca și, uneori, golirea lor de orice opțiune ideologică, strategică sau pragmatică (vezi și M.Voicu, B.Voicu, 1999). În plus, absența unei culturi a compromisului (Holmes, 2004: 41) făcea aproape imposibil dialogul între politicieni și partide ce aveau puncte de vedere opuse. De aici structurarea ierarhica, axată pe lideri carismatici, de la care populația avea așteptări extrem de ridicate. Walesa în Polonia, Iliescu în România, Lansbergis în Lituania au fost astfel de lideri, care beneficiind de structurile de așteptări menționate, au devenit conducătorii statelor lor. Dificultățile tranziției s-au răsfrânt însă rapid asupra lor, erodându-le capitalul de încredere (vezi și Holmes, 2004: 42).

Între funcțiile partidelor, cea de articulare a unei imagini privind națiunea și interesul național s-a dovedit prin forța împrejurărilor una deosebit de importantă. Societățile ex-comuniste renășteau, eliberate de sub ocupația unei ideologii pentru care nu optaseră în mod explicit niciodată. Nevoia de redefinire, de *reconfigurare națională* era una pregnantă. Mai mult, dintre cele 27 de state europene ex-comuniste, doar cinci și-au menținut forma originală: Albania, Bulgaria, Polonia, România și Ungaria (care însă „pretinde a reprezenta o naționalitate mai largă” – Sawka, 1999, p. 52). Restul au rezultat din fărâmițarea statelor federale descompuse, iar unele au trecut prin sângeroase războaie civile și de frontieră. Înflorirea studiilor naționaliste și a ideologiilor naționaliste este firească, fiind simultană unor fenomene similare în vestul Europei, partide naționaliste jucând un rol important sau chiar câștigând alegeri în Austria, Franța, Olanda și Italia.

Varietatea naționalismelor merge de la cel al construirii națiunii (vezi cazul Ucrainei), la cel al destrămării organizării statale și nesupunerii civile. Se adaugă etno-naționalismul (naționalismul grupurilor etnice), extrem de puternic și generând tensiuni sociale, aplanate însă de tendințele de globalizare și inhibitate de extinderea Uniunii Europene; vezi tratatul româno-ungar, de exemplu). Miller, White și Heywood (1998) completează peisajul naționalismelor cu cel cultural, al intoleranței identitare, fără a-l lega în mod necesar de etnie. Așa cum notează Sandu (1996), fundamentalismele etnice, religioase sau culturale reprezintă în tranziție și opțiuni ideologice de substituție a polarizării principale dintre reformism și conservatorism.

Integrarea în Uniunea Europeană devine un deziderat comun est-europenilor, dar și un obiectiv important de atins în tranziția post-comunistă. Politica externă în general cunoaște un proces de reorientare, de renunțare la blocul comunist și la parteneriatul impus cu Rusia. Toate țările ex-comuniste, mai puțin cele slave din spațiul sovietic, își manifestă interesul pentru parteneriate economice, politice și militare cu Uniunea europeană și cu Statele Unite ale Americii.

Reacția este una naturală. Pe de o parte este imitarea modelului vestic, respingerea a ceea ce populația în general a perceput drept o imixtiune sovietică în afacerile interne ale societăților est-europene. De asemenea este vorba de respingerea ideii de est sărac în sine: „Mai ales în țări precum Polonia sau Cehia, noțiunea de ‘Europa de Est’, chiar cuplată cu adjectivul ‘Centrală’, are o conotație extrem de negativă. Sensibilitatea este legată desigur de moștenirea dominației sovietice și de puterea stereotipului Europei de est ca sinonim pentru sărăcie, înapoiere sau chiar barbarie” (Zarycki, 2003:147). Pasti (1995) notează și el, discutând exemplul României, respingerea „din mândrie națională și din orgoliul de a fi cea mai mare țară a regiunii sud-estice” a condiției de periferie (p. 24). Mai mult, în absența unei politici externe coerente, râvnita integrare în Uniunea Europeană devine „mai degrabă o problemă de prestigiu” (p.44).

Dincolo de toate acestea, refacerea câmpului politic a implicat și *reconstituirea societății civile*. „Tipică pentru Europa de Est în 1989 a fost mai degrabă confruntarea între state slabe și societăți slabe” (Stark și Bruszt, 2002: 25). Birocrații extinse, însă slabe din punct de vedere al performanței și eficienței în a asigura creștere economică și integrare socială, se confruntau cu societăți civile practic inexistente, exceptând în oarecare măsură Polonia. Viteza diferită a schimbărilor și conservarea sau capitularea completă a elitelor politice din vechiul regim, a depins în mod decisiv de gradul de structurare a societății civile și a opoziției politice. Stark și Bruszt (2002 și 1998) avansează ipoteza că elitele comuniste au învățat din experiența vecinilor în încercarea de a-și conserva statusul politic și sfera de dominanță a statului în fața societății civile. Polonia, cu o istorie de 20 de ani în care sindicatul Solidaritatea a jucat rolul de partener al guvernului comunist atât în lupta pentru putere, cât mai ales în ce privește guvernarea, este exponenta

soluției de compromis: partidul comunist își menține controlul temporar asupra unor instituții și agenții cheie, însă alegerile sunt complet libere. Ungaria, cu o societate civilă incipientă, a promovat alegeri libere, însă întârziate față de momentul inițial al schimbării de regim. Formațiunile de opoziție au timpul necesar consolidării și câștigă aceste alegeri fondatoare pentru noua ordine. România, în care societatea civilă era cea mai slabă, promovează alegeri libere imediate, chiar la presiunea partidelor politice reconstituite pe modelul interbelic, dar interesate mai degrabă să împartă puterea, decât să limiteze aria de dominanță a statului sau să își consolideze structurile. Fostii comuniști înving astfel fără probleme, detașat chiar. Exemplul statelor ex-sovietice, cu excepția parțială a celor baltice, este la fel de concludent, prin perpetuarea pregnantă a elitelor comuniste.

Tranziția politică a fost în mod cert dominată de importul de modele din societățile vestice. Ion Iliescu, figura politică ce a dominat România anilor '90 a adus în discuție la începutul reformelor diverse modele posibil de urmat: cel suedez, cel austriac, cel chinezesc etc. (vezi și Iliescu, 1994). La rândul lor, organismele internaționale ce au acordat asistență tehnică și financiară țărilor în tranziție (FMI, Banca Mondială, OECD, UE, PNUD, UNESCO etc.) au căutat să aducă cu ele modele de dezvoltare, economică, socială și politică pe care să le implementeze în societățile ex-comuniste, în efortul de a rezolva problemele structurale ale acestora. Este cazul impunerii de strategii de gestionare a marilor regii naționale monopoliste (precum cele din domeniul energiei electrice, a celei termice sau al petrolului), de moduri de structurare a administrației publice (cazul regiunilor de dezvoltare), de politici antidiscriminatorii și ale acțiunii afirmative (cazul populațiilor de țigani), de soluții de dezvoltare (precum interesul față de capitalul social, fondurile de dezvoltare sau conceptul de dezvoltare comunitară – vezi Precupețu, 2003: 109-110).

Redimesionarea spațiului politic a adus cu sine, alături de (re)construcția democratică și noi teme de dezbateră politică. Mecanismele de realizare a redistribuirii au constituit o parte importantă a discuției asupra modelului de urmat, atât pentru actorii politici interni cât și pentru agențiile internaționale ce asigurau asistența logistică și financiară. Dilema fundamentală a *politicilor sociale* post-comuniste nu a fost una nouă, doar contextul schimbându-se, discuția despre egalitate sau libertate (echitate) fiind un loc comun și pentru democrațiile occidentale (Wnuk-Lipinski, 1994). Ideologic vorbind, influența maximă în construcția mixului politicilor sociale a avut-o social-democrația, etatismul (Ferge, 1995; M. și B. Voicu, 1999), în mod evident mai apropiate ca principii de vechiul sistem, ca și de valorile sociale împărtășite de societățile post-comuniste (vezi Sztompka, 1999; Chavdarova, 2002 etc.). Liberalismul a avut o influență puternică în momentele inițiale ale tranziției, manifestată prin liberalizarea piețelor, renunțarea la planificarea centralizată și emergența societății civile, însă la nivelul politicilor sociale efectele au fost reduse, mai ales pe fondul politicilor reparatorii

inițiale. În plus, experiențele negative ale primilor ani de după schimbările de regim, marcați de explozia preturilor, șomaj, sărăcie din ce în ce mai vizibilă etc., au determinat căutarea altor soluții alternative la liberalism. De aici revenirea către social-democrație și socialism încă de la începutul anilor '90 în Ungaria, Polonia și Cehia sau Lituania și mai târziu în Bulgaria, România și în restul zonei. Se adaugă conservatorismul, cu a sa influență marcată de clivajele și ierarhiile de tip mai degrabă feudal și de modernizarea lentă și distorsionată și revenirea ideologiilor de sorginte fundamentalist-totalitaristă, derivate fie din comunism, fie din naționalism (Ferge, 1995:5).

Fără a constitui un spațiu omogen din punct de vedere al transformărilor politicilor sociale, societățile ex-comuniste au trecut prin câteva procese identice. Politici sociale de tip reparatoriu au caracterizat primii ani ai tranziției (Zamfir, 1995, 1999). Beneficiile existente în socialism (subvenții, ocupare totală – chiar în condițiile unui surplus evident de forță de muncă, gratuitatea serviciilor medicale și educaționale etc.) au fost dublate de transferul locuințelor către populație la prețuri modice, restituirea proprietăților naționalizate, facilități fiscale și materiale pentru foștii disidenți comuniști și prizonieri politici etc. Amestecul dintre politicile sociale și cele economice a fost menținut o scurtă vreme, rolul întreprinderilor ca agent al protecției sociale persistând până după jumătatea anilor '90 în România, însă fiind relativ repede abandonat în Cehia sau Ungaria, spre exemplu.

A doua parte a tranziției a fost marcată de explozia sărăciei și a șomajului, de inflație ridicată și predictibilitatea redusă a mediului economic. Inițial, politicile sociale promovate au fost de tip reactiv (Zamfir, 1999), căutând mai degrabă să rezolve situațiile existente decât să prevină emergența și proliferarea unor probleme noi, adesea mai grave. Mai apoi, și sub influența agențiilor internaționale precum UE, Banca Mondială, FMI, UNDP etc. (Deacon, 1997; Zamfir, 1995), dar și datorită deficitului cronic al bugetului de stat și percepției statului drept risipitor, s-a structurat un mix de politici sociale de inspirație liberală, care însă va deriva în timp către conservatorism și social-democrație. Reforma politicilor sociale s-a axat pe câteva principii majore: retragerea statului; creșterea implicării societății civile; promovarea pieței ca furnizor de servicii sociale și publice (educație, sănătate, asigurări sociale etc.); universalismul și suportul pentru politici anti-sărăcie (Ferge, 1995).

Tabelul 1.7. Reforma politicilor sociale în tranziție: principalele tendințe

<i>Piața muncii</i>	<u>Etapă inițială (primii ani după schimbarea de regim):</u> Exclusiv politici pasive Beneficii generoase ca mărime și durată Șomaj redus <u>A doua parte a tranziției</u> Predominanța politicilor pasive Scad beneficiile pentru șomaj: durata, cuantumul, posibilitățile de a fi eligibil Ajutorul de șomaj nu mai este proporțional cu salariul în unele țări
<i>Pensiile</i>	Apar sisteme independente față de stat, finanțate prin taxe destinate asigurărilor sociale Indexare generalizată, dar adesea întârziată Restructurare ulterioară, pe trei piloni Creșterea vârstei de pensionare spre nivele similare cu vestul Europei (cu câteva excepții, între care și România)
<i>Sănătatea</i>	Finanțarea sistemului trece către cetățeni. Apar case independente de asigurări de sănătate Exceptând România, începe privatizarea unităților sanitare Eficiența asistenței medicale crește Scade accesibilitatea și acoperirea, mai ales datorită exploziei costurilor (în primul rând se scumpesc medicamentele și coplățile, fie ele formale sau informale) Funcția de prevenție se deteriorează
<i>Suportul pentru familie</i>	Renunțarea la politicile pronataliste Universalizarea alocațiilor pentru copii
<i>Asistența socială</i>	Numărul asistaților este în continuă creștere Ajutorul se plasează mult sub pragul sărăciei Accesul la beneficii este limitat de lipsa de informare, de vidul instituțional, de schimbările rapide de sistem, de gradul mare de libertate acordat de lege autorităților
<i>Locuirea</i>	Inițial: distribuția la prețuri modice ale locuințelor către populație Apare sau cel puțin devine vizibil fenomenul „homelessness” Crize ale furnizării utilităților publice. Tendințe de descentralizare și privatizare
<i>Educația</i>	Eficientizarea alocării resurselor la nivelul sistemului Eficientizarea internă a funcționării unităților școlare Tendințe emergente de descentralizare, marketizare și privatizare Orientarea către nevoile pieței și societății (încep restructurarea curriculară și a metodelor de predare). Schimbări structurale către promovarea valorilor diversității, toleranței și responsabilizării individuale Asigurarea egalității de acces în condițiile creșterii inegalităților de venit

Surse: Ferge (1995), Zamfir (1995, 1999), Nielsen (1996), Deacon (1997), Barr (2001).

Construcția noilor instituții nu a fost întotdeauna efectul unui proces deliberativ implicând societatea în ansamblu. Proiectarea cadrului legislativ a fost adesea rezultatul negocierilor purtate între doi actori: guvernele și agențiile internaționale. Sindicatele, lipsite de experiență, dar cu mare capacitate de mobilizare a angajaților, nu au făcut altceva decât să se preocupe de indexările salariale și de limitarea concedierilor. Patronatul era practic echivalent cu statul. În acest context, agențiile internaționale au avut o influență majoră, deși uneori contradictorie (Deacon, 1997). Principiile restructurării mixului de politici sociale s-au aliniat astfel, mai rapid sau mai încet, tendințelor majore ale descentralizării și retragerii

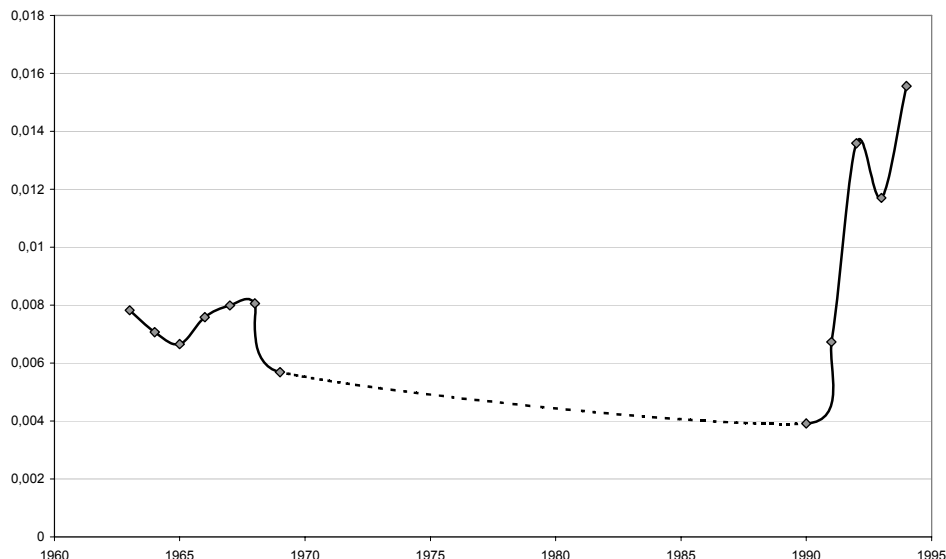
statului înregistrate și în societățile dezvoltate. Pe de altă parte, paternalismul anterior determinase la nivel cultural o „lipsă de ajutorare învățată” (Ferge, 1995), implicând așteptări ridicate ale populației pentru ajutoare furnizate de guvernele centrale. Neadecvarea culturală și lipsa etapelor de pre-instituționalizare s-au adăugat lipsei de experiență managerială și dezamăgirii populației față de costurile ridicate ale reformei, determinând astfel o funcționare deficitară a sistemului mai ales în primii ani ai tranziției.

În fine, politicile sociale au fost imediat utilizate ca vehicul electoral. Exemplul cel mai la îndemână este cel al pensionarilor. Sărăcia a afectat întreaga societate, însă adeseori, actorii politici și mass-media au insistat asupra problemelor populației vârstnice, definită a fi drept cea mai afectată de lipsa de venituri. Campaniile electorale au avut mereu între temele de dezbatere importante sărăcia pensionarilor. Datele indică însă că problema este una falsă: deși sărăcia afectează (și) pensionarii (alături de restul societății), aceștia erau în anii ‘90 de două ori mai puțin expuși riscului lipsei de venituri decât restul populației (Barr, 2001; Teșliuc, Pop, Teșliuc, 2001).

V.2. Schimbări în structura socială

După 1989, inegalitățile sociale de orice fel, ascunse sau nerecunoscute de către regimurile comuniste, cunosc o adevărată explozie. Trei sunt axele majore pe care polaritățile devin vizibile: recunoașterea și apoi accentuarea accelerată a inegalităților de venit; clivajele și tensiunile etnice, culminând cu secesiunea unor state sau cu războaie civile; polaritățile politice tip conservator-reformator, comunist-anticomunist, etatist-liberal etc.

Inegalitățile de venit, puternic minimizate începând cu sfârșitul anilor 1960 (vezi Figura 1.3 pentru cazul României), sunt aduse în prim plan în tranziție de restructurarea economică. Privatizarea, restituirea proprietăților naționalizate, marketizarea au consecințe imediate asupra structurii veniturilor indivizilor. Costurile sociale ale tranziției determină „instituționalizarea sărăciei” (Ivo Mo•ný, 1995). Restructurarea presupune concedieri masive, renunțarea la subvenționarea ramurilor ineficiente economic, salarii mai mari pentru activități cu productivitate crescută, recunoașterea legitimității diferențelor salariale pentru nivele diferite de calificare și competență, acceptarea drept justă a acumulării de capital. Emerg noi clase și categorii sociale: patroni, liber profesioniști, mici întreprinzători, politicieni etc.

Figura 1.3. Inegalități de venit în România: evoluția indicilor Theil 1963-1994

Sursa: întocmit pe baza datelor din „UTIP-UNIDO Wage Inequality THEIL Measure - calculated based on UNIDO2001 by UTIP” (University of Texas Inequality Project, University of Texas at Austin), disponibil la adresa http://utip.gov.utexas.edu/web/world_theils.htm (accesat octombrie 2003). Similar ca principiu de măsurare indicilor Gini, indicele Theil reflectă inegalitatea de venit, crescând odată cu aceasta.

Polaritatea cea mai vizibilă este cea care opune *câștigătorii și perdantii tranziției* (vezi Brainerd, 1998; Sandu, 1996; etc.). Totuși, așa cu remarcă autorii implicați în așa-numita market transition debate (David Stark, Ivan Szelenyi, Ákos Róna-Tas, Victor Nee, Eric Kostelo, Andrew Walder etc.), *structura socială continuă să se reproducă*, iar elitele politice comuniste tind să se reconvertească în elite economice (și politice) post-comuniste.

Pentru Victor Nee³¹, consecințele distribuționale ale tranziției sunt direct legate și determinate de modul în care se petrece schimbarea instituțională. Pentru societățile contemporane există doar două puncte de echilibru: sistemul redistributiv socialist și cel al pieței capitaliste. Schimbarea de la comunism către capitalism este teleologică și se petrece prin trei mecanisme mari. Primul presupune trecerea puterii de la redistribuitorii ce manifestă controlul în socialismul de stat (birocrati, aparatnici, cadre etc.) către producătorii direcți (teza puterilor pieței). Al doilea este legat de salarizarea legată de productivitate și presupune o recompensare superioară acordată capitalului uman și implicit o salarizare diferențiată (teza stimulentele materiale induse de piață). În fine, pe măsură ce

³¹ Nee (1989, 1996), Nee și Cao (1999), Nee și Mathews (1996).

tranziția oferă noi oportunități, antreprenoriatul emerge ca alternativă la birocrație, mobilitatea socială crescând ca urmare a apariției unor noi rute profesionale (teza oportunităților pieței). Inițial, luând în calcul experiența transformărilor din China anilor 80, Nee sugerase că aceste modificări determină diminuarea inegalității, câștigătorii fiind cei dezavantajați în comunismul de tip stalinist. Ulterior însă, Nee și Cao (1999) revizuiesc teza, arătând că în fapt, cele trei rute ale schimbării instituționale au efecte contextuale asupra dinamicii inegalității. Capitalul politic tinde a se converti în capital economic, iar rețelele clientelare funcționari de stat-actori sociali existente în comunism tind a se reface în tranziție.

Róna-Tas (1998) arată că, în fapt, creșterea relativă a recompensării capitalului uman determină o creștere a inegalității: și în comunism cei mai bine pregătiți erau mai bine plătiți, doar diferențele fiind foarte reduse. Pe de altă parte, așa cum sugerează și versiunea revizuită a tezelor lui Nee, săracii nu au acces decât pe piețele locale, cu un raport muncă/capital ridicat, specific întreprinderilor mici și mijlocii. Piețele naționale, cele mai profitabile, sunt rezervate exclusiv companiilor mari, eventual transnaționale. Astfel de piețe sunt însă controlate în post-comunism de alianța dintre fosta birocrație și directorii fostelor întreprinderi ale statului³².

Szelenyi și Kostelo (1996) rafinează și ei explicația lui Nee, arătând că până când se dezvoltă piața capitalului și cea a forței de muncă, cei avantajați sunt săracii. Apoi însă avantajul este din nou cel al celor avantajați în comunism: „piețele au efecte egalizante doar pentru puțin timp, când economia socialistă este dominantă” (p. 1084). Szelenyi și Kostelo dezvoltă de altfel un model explicativ care distinge între trei mari categorii de piețe (p. 1088-1089): Piețele locale, dedicate mai ales alimentelor și serviciilor, periferice în ansamblul economiei sunt dominate de activități la limita legalității performate în special de țărani și muncitori rurali, necalificați. Aceștia sunt direct producători (Nee) și câștigă în urma tranziției, fiind o nișă în plină dezvoltare. Piața în sine are aici efecte egalizatoare, câștigul fiind al celor marginali. Experiența și relațiile anterioare sunt mai puțin importante în cazul întreprinderilor mici, arată Róbert și Bukodi (2000).

În economiile mixte [încă] socialiste, activitățile private încep să devină legale. Pionerii piețelor locale, mai ales cei slab educați, sunt eliminați de pe piață, iar fostele cadre ale aparatului birocratic și de partid încep a se implica. Structura acestor piețe conduce către un „sistem dual al inegalității”. Aceasta se petrece, așa cum sugerează Walder (1996: 1070-1071), în zonele cu o „bază industrială colectivizată”, în care țăranii au reprimut pământul, însă cadrele continuă să controleze și să fie principalii beneficiari ai activității industriale. Mai mult, așa cum

³² vezi Nee și Cao (1999); Szelenyi și Kostelo (1996); Stark, Kemeny, Briegel, 2002; Stark, 1996; Stark și Bruszt, (2002 și 1998t); Szelenyi (1999); Róna-Tas (1994); Flingenstein (1996) etc.

sugerează Róna-Tas (1994), avantajele cadrelor sunt mai mari în industrie decât în agricultură și, mai mult, cresc odată cu dimensiunea întreprinderii.

În fine, al treilea tip de piață distins de Szelenyi și Kostelo este tipic economiilor sdejaț orientate către capitalism, marcate de privatizarea spontană și capitalism politic (convertirea directă a puterii politice în putere economică). Câștigătorii sunt aici cei din eșalonul al doilea al nomenclaturii, în detrimentul celor din primul eșalon. Convertirea capitalului politic în capital economic conduce la crearea a două tipuri noi de elită: „burghezia corporatistă”, apărută prin convertirea nomenclaturii și promovându-și puternic propriile interese de grup, și „mica burghezie”³³ (fosta clasă de mijloc).

Autorii implicați în market transition debate și nu numai ei (vezi și Brucan, 1996; Pasti, 1995; Verdery, 1996; Sandu, 1999; Bunce, 1995 etc.) converg asupra faptului că, în tranziția postcomunistă, capitalul politic se reconvertește în capital economic. Conversia este mediata de prezența capitalului educațional și a unor habitusuri specifice (Eyal, Szelenyi, Townsley, 2001:9, 12). Elita comunistă își conservă astfel poziția și în tranziție, cu implicații pe termen lung în societățile postcomuniste.

Explicația își găsește rădăcinile în teoria capitalurilor, în dezvoltările teoretice asupra resurselor, așa cum apar ele mai ales la Bourdieu, Coleman și Putnam. Cei trei au impus în literatură conceptul de capital social, ca resursă individuală și comunitară importantă, localizată în rețelele sociale și în încrederea pe care acestea, comunitățile și societatea își bazează funcționarea.

Conform lui Róna-Tas (1998), teoria capitalurilor face legătura între schimbarea economică și cea instituțională. Fiecare individ ocupă un loc în spațiul social al resurselor, pe care îl poate păstra sau îl poate schimba prin valorificarea sau transformarea resurselor în cauză: „acumulând și utilizând capitaluri, oamenii pot naviga în ierarhia socială”. Este modul în care se produce și reconversia capitalului politic al elitelor comuniste. Róna-Tas notează că, după colapsul regimului comunist, membrii nomenclaturii au folosit întreprinderile publice pentru folosul lor imediat; au mediat comerțul exterior, au mediat accesul întreprinderilor de stat la piața bunurilor de consum (la cumpărarea de computere, de exemplu); au preluat resurse ale întreprinderilor publice (informații, personal, utilaje) și le-au concurat prin constituirea de firme private; în fine, au cumpărat la prețuri modice sau chiar nule, întreprinderi de stat. Walder (1996:1063) identifică și el modul în care redistribuitorii își transformă puterea, dezvoltând noi surse de putere. Ei devin, prin convertirea „influenței, informațiilor, cunoștințelor/co-nexiunilor acumulate în trecut”, regulatori ai piețelor și întreprinderilor private, intermediari ai tranzacțiilor de pe piețe, manageri și consultați ai firmelor de stat.

³³ *petty bourgeoisie*

Implicațiile sunt imediate atât asupra structurii sociale (emergența unei noi clase antreprenoriale prin conversia foștilor aparatnici), cât și asupra modului de dezvoltare economică, una relativ neobișnuită: Joseph Böröcz (1992, 1993) etichetează privatizarea întreprinderilor de stat prin cumpărarea la prețuri modice sau nule drept „transformare simulată”. David Stark (Stark, 1996; Stark, Kemeny, Briegel, 2002; Stark și Bruszt, 2002 [1998]) folosește termenul de proprietate recombinantă³⁴. Proprietatea asupra fiecărei firme devine mixtă, diversificarea la maxim a portofoliului de acționari găsindu-și rațiunea în nevoia de supraviețuire.

Dincolo de diversificarea structurilor de status ocupațional și economic, „tranziția înseamnă o explozie a tipologiei sociale” (Sandu, 1996: 256). Polaritățile politice se structurează mai degrabă în jurul opțiunii față de reformă: reformatorii și conservatorii, identificați des cu opoziția comunist-anticomunist reprezintă principalul clivaj. E adaugă aici cei ce se eschivează de la o poziție clară, adoptând atitudinea de substituție a naționalismului sau fundamentalismului etnic sau religios (Sandu, 1996: 21-22). Se adaugă alte tensiuni unele latente altele manifeste, între grupuri determinate de vârstă (tineri versus maturi), sex (opoziția latentă față de prezența femeii în viața politică), educație (studenți versus mineri, intelectuali versus muncitori) sau chiar regiune geografică (vezi discuțiile despre autonomia Ardealului, inițiate de locuitori români ai provinciei). Tensiunile etnice izbucnesc și ele, mai ales în primii ani ai tranziției, persistând mai ales în statele fostei Iugoslavii. O problemă specifică zonei este cea a populației de țigani, slab educată, extrem de tradițională, adesea discriminată și chiar exclusă social. Există, în fine, consecințe distribuționale ale tranziției, marcând schimbări ale structurii sociale prin restituirea proprietăților naționalizate.

V.3. Al cincilea element: ‘mentalitățile’³⁵

Schimbarea instituțională, economică și/sau politică, a survenit relativ rapid în multe societăți încă de la începutul tranziției. Reguli noi le-au înlocuit pe cele vechi, atât în ce privește structurarea ordinii sociale și ale direcțiilor de evoluție (politică), cât și în ce privește producția, distribuția și consumul (economia). Structura socială a reacționat și ea imediat prin schimbări specifice: apariția antreprenorilor, conversia capitalului politic, creșterea inegalității etc. Însă noul sistem, imitând capitalismul vestic – principalul, dacă nu chiar singurul model viabil disponibil (Nodia, 1996: 15) – întârzia încă să funcționeze manifestând

³⁴ *recombinant property*: „Proprietatea recombinantă reprezintă o formă de apărare organizațională în care actorii răspund la incertitudine prin diversificarea capitalurilor, prin redefinirea și recombinația resurselor” (Stark, 1996: 993)

³⁵ Folosesc aici „mentalitate” în sensul general de orientări de valoare, predispoziții și alte patternuri culturale latente comune membrilor unei colectivități.

blocaje la toate nivelele. Producția și salariile au continuat să se deprecieze, sistemul politic era marcat de corupție și lipsă de transparență, inegalitatea crește simultan cu numărul săracilor.

Explicația a fost localizată de mulți analiști și de o parte a opiniei publice la nivelul ‘mentalităților’, al neadecvării dintre cultură și instituții (Sztompka, 1999b). Problema schimbării culturale, a unui nou și specific proces de modernizare tinde să preocupe din ce în ce mai mult literatura dedicată tranziției, mai ales în a doua parte a anilor ‘90.

Ghia Nodia (1996: 18-19), spre exemplu, se oprește asupra distincției dintre schimbarea socială organică și cea ideologică. Tranziția organică, naturală este cea în care societatea își schimbă gradual modul de a gândi, schimbarea socială precedând modificările instituționale și ideologice ale regimului politic. Tranziția ideologică se desfășoară în ordine cronologică inversă, ca în cazul iluminist al Revoluției Franceze: elitele își modifică valorile, impun noi reguli, iar societatea se modelează urmând logica instituțiilor nou create, într-un proces de schimbare de sus în jos.

Capitalismul, argumentează Nodia, în special în versiunea sa anglo-saxonă (Anglia, SUA), a cunoscut mai întâi modernizarea culturală (creșterea autonomiei personale ca principiu organizator al relațiilor sociale; secularizarea; prevalența statusului dobândit în fața celui înăscut etc.) și abia apoi democratizarea. În condițiile în care modernizarea comunistă a fost una forțată (Nodia, 1996: 24), falsă chiar (Sztompka, 1993: 136-139), transformările postcomuniste au urmat calea inversă, a tranziției ideologice. De aici rezultă și blocajele date de lipsa de sustenabilitate a noilor regimuri democratice, ca și nevoia de sprijin și îndrumare din partea Vestului dezvoltat (Nodia, 1996:16). Rose (2001) folosește același argument ca și Nodia, arătând că în general, în evoluția democrațiilor vestice, domnia legii a precedat libertățile politice (libertatea alegerilor, libertatea de a critica statul/guvernul, libertatea de asociere, libertatea religioasă). În țările ex-comuniste însă procesul a fost invers, respectul legii fiind încă în bună parte absent, dat fiind nivelul de corupție.

Wagener (2000:75) remarcă nevoia de legitimare a noilor regimuri, condiție esențială a funcționării contractului social: „stabilitatea societății, lipsa anomiei [...] depind de o concepție asupra justiției, care, acceptată de membri societății, furnizează legitimitate instituțiilor sociale și statului”.

Rose (1999) discută problema decalajelor dintre țările foste comuniste și restul Europei. Din punct de vedere al performanțelor economice, arată Rose, europenii din est pot atinge relativ repede nivelul codașelor UE (Grecia și Portugalia). Din punct de vedere al corupției, Estonia, Ungaria sau Slovenia stau deja la fel ca Portugalia, Italia sau Grecia. Considerând mortalitatea infantilă drept indicator al stării de sănătate, Cehia stă mai bine ca multe dintre democrațiile vestice. Problema

societăților foste comuniste rămâne însă ștergerea celor 40 de ani de comunism în care partidele și societatea civilă au fost interzise, să depășească și să își transforme moștenirea culturală.

Sztompka (2000) sugerează faptul că schimbarea socială postcomunistă, în anumite condiții, poate provoca ceea ce el etichetează drept „traume culturale”. Astfel, schimbarea socială rapidă, esențială (afectând esența structurii sociale), provocată extern (nu este endogenă, inițiată de însuși sistemul ordinii prezente), neașteptată, imprevizibilă poate avea repercusiuni majore prin sporirea imediată a gradului de incertitudine a unor colectivități întinse. Schimbarea bruscă a normelor sociale, a ordinii cunoscute generează lipsa de predictibilitate a mediului social, dificultatea indivizilor și colectivităților de a se adapta la noua ordine. Cultura devine astfel atât context al schimbării (ca trusă de instrumente ce alimentează acțiunea socială), cât mai ales obiect al schimbării. Tranziția presupune întâi de toate schimbare culturală, însușirea unor moduri noi de a face, adoptarea unor strategii de creștere sau supraviețuire cu valențe inovative. Neadaptarea valorilor individuale, prin învățare socială poate accentua trauma sau chiar conduce către anomie.

Pasti (1995) adoptă și el poziții asemănătoare, sesizând diferențele culturale majore dintre România și societățile vestice: „integrarea în Uniunea Europeană va fi, mai ales, un proces de adaptare și integrare economică și culturală” (p. 45). Motivul rezidă în faptul că tranziția românească a părut a reclădi în fapt modele tradiționale, preindustriale, similare societății rurale patriarhale.

Societățile în tranziție străbat în fapt crize societale profunde afectând și fiind influențate de paternuri valorice latente existente sau în formare. Dumitru Sandu remarcă faptul că dincolo de instituții și persoane, există o realitate cel puțin la fel de puternică. „Aceasta este dată de mentalități, de tipare colective latente, care structurează viața socială și culturală spontană” (1996: 14-15). Există, remarcă Sandu, un „complex cultural al reformei” determinând atitudinile și comportamentele individuale și ale societății. Elementele definitorii ale acestui complex valoric latent sunt date de atitudinea față de schimbările societale (reformism – democratizare și dezvoltare a economiei de piață -, modernitate individuală și optimism” (1996: 255).

Care sunt însă diferențele majore dintre vechea cultură și cea emergentă? Sztompka (1999b) notează că transformarea dată de marketizare și democratizare ar trebui să fie dublată de schimbări corespunzătoare ale patternurilor valorice care susțin și se manifestă noua ordine. Altfel, neadecvarea cultură-instituții poate conduce la blocaje ale funcționării instituționale, la traume culturale, la incoerența reformelor.

Tabelul 1.8. Schimbare instituțională și schimbare culturală: o relație reciprocă

	<u>Construcție instituțională</u>	<u>Construcție culturală</u>
<i>Democratizare</i>	Parlament, Alegeri, Partide, Mediatori	Cultură civică, Cetățenie
<i>Marketizare</i>	Firme private, Corporații, Bănci, Burse, Brokeri	Cultură antreprenorială, Etica muncii

Sursa: Sztompka (1999b: 206)

În domeniul politicului, neadecvările majore dintre cultura existentă și instituțiile care ar trebui să o exprime și pe care ar trebui să le susțină sunt multiple. Suspiciunea persistentă față de autorități, reținerea de la implicarea în viața publică, ignorarea și neglijarea chestiunilor publice, apatia politică, absenteismul electoral (Sztompka, 1999b:207) reprezintă seturi de valori mai apropiate de culturi patriarhale decât de cultura participativă a democrațiilor contemporane. Simpla schimbare instituțională nu implică neapărat funcționarea sistemului democratic (Putnam, 1993; Thomassen și van Deth, 1998: 139). Astfel, valorile de suport, „oamenii”, devin mai importanți decât instituțiile. Modul de a gândi, acționa și reacționa la provocările mediului fac din indivizi și comunități elementul definitor al organizării sociale, modelate decisiv de valorile sociale predominante.

Transformarea economică este și ea frânată de patternurile culturale cristalizate în comunism: prevalența concentrării pe securitate și a aversiunii la risc; evitarea responsabilităților personale, așteptarea soluțiilor venite pe scară ierarhică și blamarea sistemului pentru orice eșec; lipsa de disciplină și planificare (Sztompka, 1999b:207).

Nepotrivirea dintre instituțiile pe care țările ex-comuniste tind a le adopta prin imitație și tipul de cultură originar în epoca comunistă apare drept un ax mai important decât „dubla tranziție” marketizare-democratizare, indiferent de adăugarea sau nu ale schimbărilor de structură socială sau politică externă. Mai mult decât atât, tranziția culturală are de rezolvat și problema celor trei surse diferite generatoare de valori specifice. Pe de o parte este cadrul comun dat de economia de comandă și regimul politic autoritar, pe de alta parte sunt tradițiile locale, pre-comuniste, dar și, în final, influența prin contagiune a culturii vestice. Rezultă un mix în care cultura națională, cea de bloc și cea vestică (globalizată) intră în contact și adesea în contradicție, iar combinația lor poate stânjeni funcționarea unor instituții care nu reprezintă valorile majoritare.

Exemplele calitative sunt numeroase. Antropologul David Kidekel citează afirmația pe care un sătean român i-a făcut-o în 1990: „este mai bine să fii exploatat de către stat decât de către altă persoană”³⁶. Declarația reprezintă pe de o parte o

³⁶ David Kidekel – *Peasants and authority in New Romania*, în Daniel N. Nelson, editor – *Romania after Tyranny*, Boulder, Westview, 1992, p. 76, citat de Verdery (2003: 282)

expresie preluată din sloganurile comuniste conform cărora capitalismul reprezenta «exploatarea omului de către om», din care socialismul dezrobise estul european. Pe de altă parte ea vorbește despre internalizarea valorilor legate de acceptarea unui stat autoritar, puternic, chiar exploatare, dar paternalist (Frunză și Voicu, 1997).

În mod similar pot fi invocate exemplele privind agricultura de subzistență, lipsită de planificare și orientare către piață și incapabilă să susțină dezvoltarea și chiar, pe termen lung, supraviețuirea indivizilor și societăților. De asemenea poate fi amintită „tradiția” utilizării resurselor de la locul de muncă în interes personal etc.

În căutarea unei explicații coerente asupra transformărilor postcomuniste, Michael Illner (1999) notează faptul că schimbările economice, politice, sociale și culturale au loc simultan (p. 235), stimulându-se sau întârziindu-se una pe cealaltă. Dintre factorii care determină forma schimbării, cei ținând de circumstanțele căderii regimurilor comuniste, ca și cei legați de mișcările sociale și culturale anterioare lui 1989 acționează mai ales la începutul tranziției. Către sfârșitul acesteia, ca și în postcomunism, cei doi factori își diminuează influența, lăsând loc determinismului puternic dat pe termen lung de cultura și istoria culturală a societăților respective, în special de gradul de modernizare inter- și postbelic: „acolo unde modernizarea a început înainte și independent de comunism, ieșirea din comunism e mai ușoară” (p. 241). În mod similar, Lars Johannsen sugerează faptul că schimbarea de regim și exprimarea democrației prin construirea instituțiilor specifice sunt importante doar pe termen scurt. Pe termen lung, mult mai importante sunt schimbările (structurale) în ce privește orientările valorice și dezvoltarea acelor instituții esențiale pentru dezvoltarea și sustenabilitatea democrației (2000:2).

VI. Postcomunismul

Rezultatul transformărilor postcomuniste nu este tocmai capitalismul vestic. Începute ca niște tranziții, procesele de schimbare din Europa de Est s-au redefinit permanent, conducând cel puțin temporar către un alt tip de organizare societală, oscilând între capitalism și comunist, între tradiție și modernitate, dar cu influențe postmoderne, între social-democrație, conservatorism și liberalism.

Influențele vin de pretutindeni: În primul rând din istoria regiunii – comună în comunism, comună sau cel puțin cu multe similarități în perioada de fărâncare a statelor naționale și în epoca feudală. În al doilea rând din contactul cu Europa Occidentală, fie prin produsele societății de consum, fie prin turism, fie prin impactul în creștere al migrației circulatorii. În al treilea rând din influența directă

a agențiilor internaționale sau supranaționale care au acordat asistență în restructurare (Uniunea Europeană, Banca Mondială, FMI etc.). În fine, e vorba de tradițiile și specificul național. Primii factori reprezintă elemente certe ale proceselor de globalizare: cultura de „bloc”, respectiv, „occidentalizarea”. Al patrulea factor simbolizează în bună măsură tendințe opuse și și-a găsit exprimarea în regiune, dar și în Europa de Vest, prin mișcări naționaliste, într-o paradoxală tendință globalizatoare.

În această lume care tinde să șteargă diferențele impuse de granițe, post-comunismul reprezintă mai degrabă un echilibru instabil. Instituțiile politice au copiat modelul democrației vestice, însă neadecvarea culturală le împiedică să fie cu adevărat eficiente. Economii s-au restructurat, dar piețele sunt încă lipsite de capitaluri, iar producția este inferioară celei din țările dezvoltate. Mai ales în Est și Sud, informalitatea domină, iar corupția reprezintă o resursă importantă pentru subzistență și acumulare la nivel individual. Cultural vorbind, modernizarea s-a încheiat, iar postmodernizarea a început, însă societățile sunt extrem de fragmentate, iar dimensiuni esențiale (autonomia individuală și cultura participării, mai ales) sunt, dacă nu absente, cel puțin subdezvoltate.

Granița dintre postcomunism și tranziție este una atât de firavă, încât practic nu există. Ea joacă rolul unei convenții tacite, având rostul de a marca undeva un sfârșit al tranziției ca și transformare specifică și al intrării într-o normalitate. Normalitatea însăși se caracterizează, în orice societate, prin schimbare permanentă, prin tranziția (nu neapărat teleologică) de la o stare la alta, astfel încât, în cazul societăților ex-comuniste europene, eticheta de tranziție nu își mai găsește acoperirea doar prin simpla transformare a societăților în cauză. Tranziția multi-dimensională nu reprezintă așadar decât o transformare postcomunistă, iar post-comunismul în sine este tranzitoriu. Delimitarea poate fi însă interpretată ca una între două etape succesive. Prima aduce în prim plan câteva procese de schimbare radicală. Cea de-a doua reprezintă consolidarea acestor procese și continuarea lor. În tranziție schimbarea este mai pregnantă. În postcomunism ea continuă să existe, însă vizibilitatea este mai mică. Devin însă vizibile, pentru indivizii ce experimentează schimbarea, elemente inițial ignorate: globalizarea, migrația masivă către vest, căutarea compromisului și a negocierii politice, creșterea inegalităților sociale, atât de venit cât și în planul mentalităților, conștientizarea existenței unor grupuri sociale relativ noi – homosexuali, secte religioase etc.

„Tranziția”	„Postcomunismul”
<u><i>Tranziția economică</i></u> • Liberalizarea • Stabilizarea fiscală • Tendința spre structurarea de portofolii ocupaționale individuale • Restructurarea • Privatizarea • Retrocedarea terenurilor agricole • Recesiune economică	<u><i>Economia semi-reformată</i></u> • Impactul globalizării • Persistența economiei informale • Consolidarea antreprenoriatului • Piețe (semi-)funcționale • Agricultură de subzistență • Dezvoltarea activităților non-agricole în mediul rural • Migrația forței de muncă
<u><i>Tranziția politică</i></u> • Democratizarea • Apariția partidelor politice • Reconfigurarea națională • Opțiunea pentru integrarea europeană • Începutul (re)constituirii societății civile • Redimensionarea politicilor sociale • Radicalismul pozițiilor actorilor politici	<u><i>„Normalitatea” instituțiilor și ideologiilor politice</i></u> • Alternanța electorală • Revenirea către ideologii de stânga • Consolidarea structurilor instituționale • Consolidarea societății civile • Acceptarea compromisului și negocierii politice
<u><i>Relațiile și structura socială</i></u> • Apariția/creșterea vizibilității inegalităților de venit • Reproducerea structurii sociale comuniste și antebelice • Emergența noilor clase și pătri sociale • Restructurarea rețelelor sociale comuniste și conversia stocurilor de capital social	<u><i>Viața socială</i></u> • Acceptarea existenței diferențelor • Creșterea inegalităților • Consolidarea noilor structuri și ierarhii sociale • Persistența și apoi scăderea incidenței corupției
<u><i>Mentalitățile</i></u> • Incertitudinea axiologică • Neadekvarea dintre instituții și cultură • Dependența de stat și evitarea asumării responsabilităților	<u><i>Valorile sociale</i></u> • Adaptarea la noua realitate • Pseudo-modernitatea și tensiunile ei • Etica deficitară a muncii și transformarea ei • Rezolvări ale neadekvării dintre instituții și cultură

VI.1. Ideologiile și instituțiile politice

Fukuyama a văzut în căderea comunismului ocazia sfârșitului istoriei, a realizării unei globalizări a ideologiilor. Capitalismul victorios, deschidea calea democrațiilor liberale spre integrarea într-o economie globală guvernată de principiile liberalismului economic. Numai că, așa cum notează Sawka, căderea comunismului a eliminat teama de partide de stânga, permițându-le accesul la guvernare în Italia, Franța, Spania, Marea Britanie, Germania etc. (1999:107). Pe de altă parte, în est, după ce în primele alegeri partidele de dreapta (exceptând România, care a amânat procesul) au cucerit puterea, la al doilea sau al treilea exercițiu electoral stânga a revenit la putere. Post-comunismul deține astfel un

dublu statut, reprezentând „nu doar repudierea comunismului, ci și reforma lui” (Sawka, 1999:92).

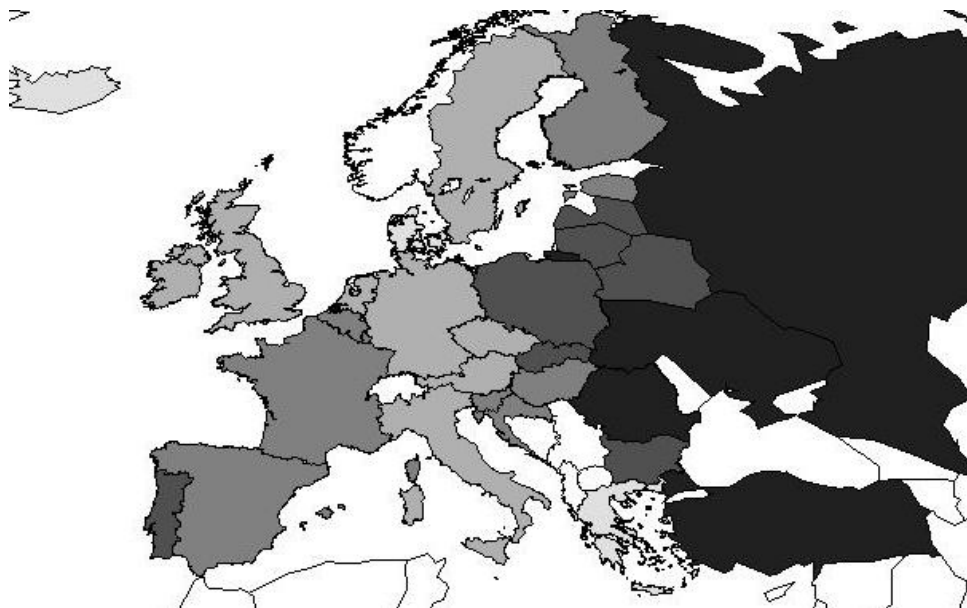
Un sondaj din 1993-1994, arată suportul est europenilor pentru modelul suedez (social democrat) în fața celui liberal american: 70% dintre unguri erau în favoarea modelului suedez, la fel ca 74% dintre cehi, 75% dintre slovaci, 60% dintre ruși și 58% dintre ucraineni. Pe de altă parte, în aceeași perioadă convingerea că statul ar fi trebuit să dețină, ca și proprietar, fermele agricole, fabricile, organele de presă, sistemul sanitar, locuințele sau să controleze prețurile era predominantă în Rusia și Ucraina și atrăgea majorități relative în Ungaria și Slovacia, ca și în Cehia (în cazul ultimei, exceptând activele industriale și presa)³⁷.

Diferențele între țările ex-sovietice (FSU) și cele din Europa Centrală și de Est (ECE) notate de Miller, White și Heywood merg mai departe, sugerând o cultură politică distinctă a celor două regiuni: foștii sovietici erau în 1994 de două ori mai critici la adresa birocrăției excesive din comunism, mod de organizare socială în care credeau de două mai mult decât cei din ECE. Între aceștia din urmă erau de două ori mai mulți cei ce considerau că cea mai rea trăsătură a comunismului a fost reprimarea dreptului omului. De trei ori mai mulți europeni de est decât ex-sovietici considerau că foștii oficiali comuniști trebuie pedepsiți. Ex-sovieticii, în schimb, erau mult mai critici față de schimbare. Diferențele reapar cu pregnanță în postcomunism, polaritatea FSU-CEE fiind una ce opune autoritarismul, naționalismul extern și socialismul, unor orientări valorice care accentuează în mai mare măsură opțiunea pentru democrație, naționalismul cultural și liberalismul.

Reformatorii, arată Miller, White și Heywood (1998) erau mai tineri și mai bine educați. Foștii membrii de partid se arată, aparent surprinzător, mai deschiși la schimbare, mai democrați, mai liberali, mai puțin naționaliști din punct de vedere cultural, dar și mai populist (p. 223). Pentru România, reformatorul tipic are același tip de structură: mai degrabă tânăr, mai degrabă bine educat, mai degrabă bărbat (Sandu, 1996).

Dumitru Sandu (1996) remarcă faptul că jumătatea anilor ‘90 a fost marcată între altele de încheierea iluziilor „reformismului anticipativ”. Experiența acumulată de populație în adaptarea la noua structură socială i-a domolit și raționalizat opiniile, reformatorii putând abia acum să își fundamenteze opiniile pe informații mai corecte privind consecințele transformărilor societale, reformismul devenind unul „de reacție”. Postcomunismul devine astfel o lume mai certă, în care indivizii, comunitățile și societățile pot formula strategii coerente de dezvoltare, bazate pe o cunoaștere mai bună a noului mod de organizare socială. Utilizând date de sondaj pentru România, Ioan Mărginean (1999:9-10) observă că în 1998 numărul cetățenilor care pot da o definiție democrației crește către 86,4% față de 68,4% cât se înregistra în decembrie 1990.

³⁷ Date de sondaj raportate de Miller, White și Heywood, 1998, p. 111-112.

Figura 1.4. Suportul pentru regimuri democratice în Europa: diferențe între țări

Sursa: EVS'99. Scor factorial calculat pe baza variabilelor v216-v219 (suport pentru democrație, lider autoritar, regim militar, guvern de tehnocrați). Orientarea valorică către sisteme democratice scade de la gri către negru (țările colorate în nuanțe mai deschise susțin în mai mare măsură democrația ca mod de organizare a societății). Pentru țările marcate cu culoare albă, nu au fost culese date.

Pe de altă parte, așa cum sugerează datele de sondaj (ISSP) raportate de Kluegel și Mason (2000), modul în care a decurs tranziția a influențat susținerea pentru un tip sau altul de organizare statală și societală, însă entuziasmul inițial pentru regimurile democratice s-a diminuat după experimentarea dificultăților construcției noului regim. Comparând opiniile declarate de eșantioane reprezentative în 1991 și 1996, se observa că acolo unde tranziția a avut mai mult succes (Ungaria, Cehia și RDG, între țările analizate de sursa citată), susținerea pentru ideologii egalitariste scade cu câteva procente (câtre 13% în Cehia și 19% în Ungaria, dar 25% la RDG. Trendurile sunt inverse în Bulgaria (de la 26% în 1991 la 34% în 1996) și Rusia (31% atât în 1991, cât și în 1996), țările ex-comuniste analizate ce au experimentat tranziții graduale. Indiferent însă de calea urmată, dezamăgirile date de costurile reformei scad convingerea că „inegalitatea motivează”. Aceasta își menține însă dominanța în Cehia (61%) și fosta RDG (60%), dar este respinsă în Ungaria (doar 30% agreează ideea că inegalitatea motivează), Bulgaria (69% în 1991, însă doar 45% în 1996) și Rusia (scădere de la 78% la 46%). Încrederea în guvernele democratice se diminuează la rândul ei: dramatic în Bulgaria, aflată în 1996 în plină criză (71% dintre cetățeni nu aveau încredere în guvern), dar și în

restul țărilor, cu mențiunea însă că majoritatea avea încă în 1996 încredere în guvern (neîncrederea atingea cota de 22% în Cehia, 52% în RDG, 44% în Ungaria și 48% în Rusia; spre comparație, în țările din Europa de Vest, cifra se plasează în jurul a 30%). De asemenea, în întreg spațiul ex-comunist crește convingerea că oficialilor nu le pasă de restul populației (60-80% din populație susținea în 1996 acest lucru, cifre similare însă cu cele din democrațiile vestice).

Pe ansamblu, însă, așa cum o arată datele EVS'99, sistemele democratice sunt susținute de majoritatea europenilor, indiferent de apartenența la fostele lagăre comunist sau capitalist. Trebuie remarcat însă că suportul pentru regimuri autoritare (lider puternic, guverne militare, tehnocrați), deși minoritar, crește de la vest la est (Figura 1.4).

Structural, în postcomunism, câmpul politic devine complet, chiar dacă unele elemente sunt încă subdezvoltate. Partidele politice, instituțiile statului de drept, constituțiile etc., toate sunt configurate și au deja o oarecare experiență de funcționare la sfârșitul tranziției. Procesul este unul de învățare treptată a regulilor funcționării sistemului, a logicii noii organizări sociale și vizează întreaga populație, inclusiv funcționarii din administrația publică și clasa politică. Drumul este însă încă lung, așa cum sugerează incapacitatea societăților postcomuniste europene de a utiliza la maxim fondurile de preaderare oferite de UE (Mastilak, 2003).

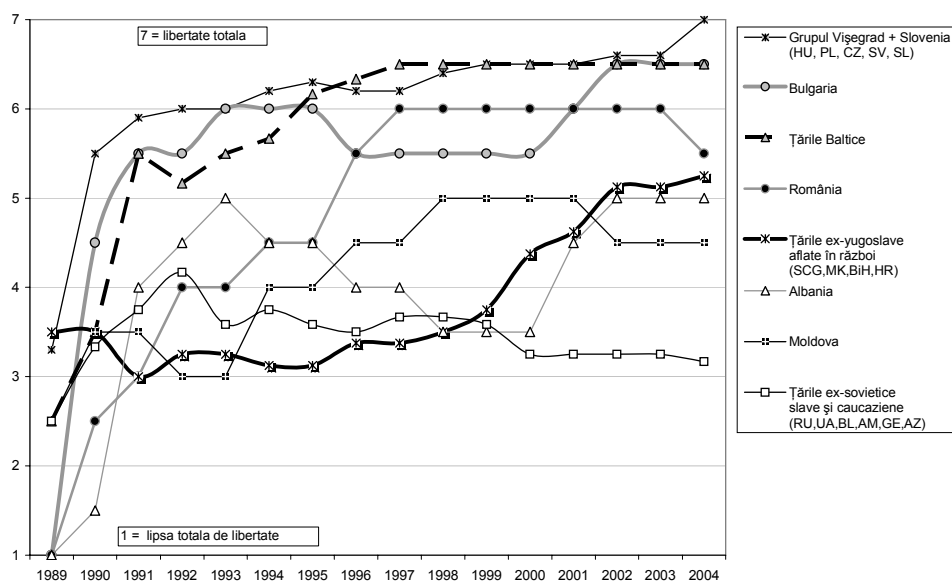
Societatea civilă își găsește și mai greu calea de expresie. Sindicatele continuă să fie asociate partidelor politice, iar mass media se menține cu dificultate independentă, mai ales datorită datoriilor acumulate către bugetele de sat (vezi cazul României sau cel al Rusiei). În cazul presei, cumpărarea și înglobarea în trusturi internaționale cunoscute pare a rezolva cel puțin parțial problema, reducând dependența de autorități (vezi în România cazul *Evenimentul Zilei* sau *Capital*, două dintre publicațiile care și-au permis să fie critice la adresa guvernelor dintre 1996 și 2003, indiferent de culoarea politică a acestora). Guvernele reușesc însă să controleze ușor acele companii implicate în piața informației, care prezintă o stabilitate financiară fragilă, prin cumpărarea de spații largi de publicitate în campanii naționale de promovare a unor valori sau moduri de consum și chiar prin refuzul de a le primi reprezentanții la conferințele de presă ale agențiilor centrale³⁸. Organizațiile non-guvernamentale își găsesc cu greu un loc, atât datorită tradiției inexistente, cât și datorită dificultăților financiare (M. și B. Voicu, 2003a). În plus, ca și în restul spațiului euro-atlantic, voluntariatul și asociaționismul se regăsesc mai ales la nivelul generațiilor tinere, a celor mai înstăriți și mai bine educați (B. și M. Voicu, 2003), adică tocmai a „câștigătorilor tranziției” (Brainerd, 1998), un segment social relativ mic în ansamblul populației.

³⁸ Andreea Roșca, *Conversație despre presă*, editorial în revista *Capital* Nr. 24, 12 Iunie 2003, pagina 2.

Pe de altă parte, așa cum notează Pickvance (1999:361-363), chiar dacă democrația încurajează în general mișcările sociale, în postcomunism relația inițială este inversă: democrația împiedică organizațiile civile să evolueze, prin simplu fapt că acestea tind să devină partide politice. Este cazul sindicatelor, ca și a altor organizații ale societății civile (vezi cazul Forumului Democratic în Cehia, sau a Alianței Civice și a Asociației Fostilor Deținuți Politici în România). În fazele ulterioare ale postcomunismului însă, mișcările sociale își schimbă și diversifică obiectul, înflorind.

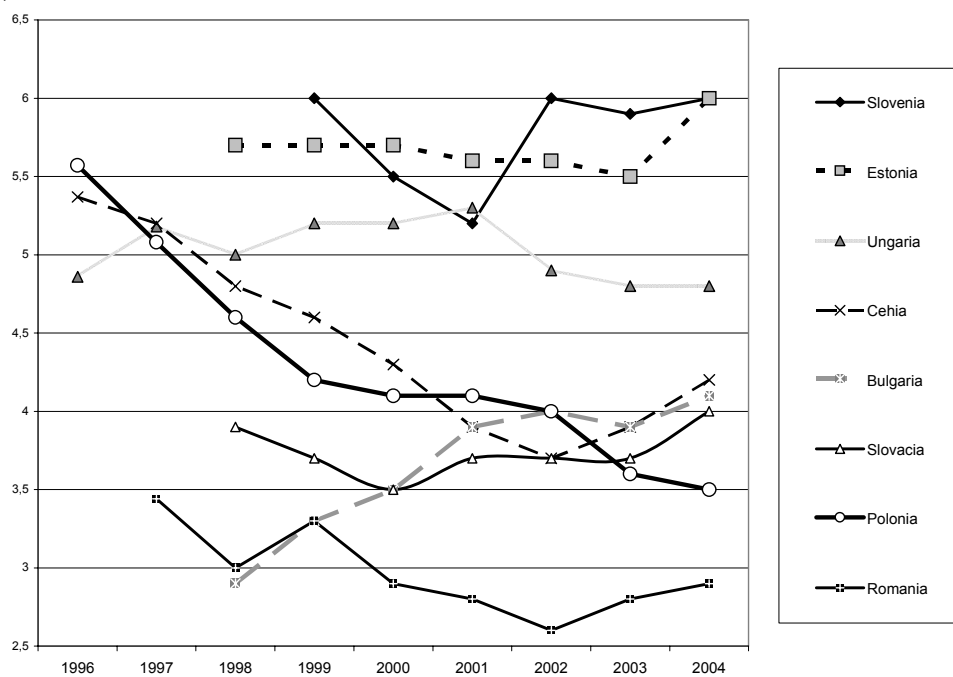

Figura 1.5. Evoluția Indicelui Freedom House în spațiul ex-comunist european 1989-2004

Sursa: Calcule proprii după www.freedomhouse.org. Pentru ușurința citirii datelor în dinamică am ales să schimb sensul original al indexului, astfel încât cifrele mai mari să indice o libertate mai mare în țara respectivă.

Figura 1.6. Evoluția Indicelui Percepției Corupției în câteva țări ex-comuniste 1996-2004

Sursa: Întocmit după valorile anuale ale Corruption Perception Index al Transparency International (disponibile la www.transparency.org), reflectă percepția managerilor și analiștilor asupra corupției din țara respectivă.

Tabelul 1.10. Democrație și corupție în țările Europei de Est

Țara	Indexul Percepției asupra Corupției (Transparency International)*			Indexul Freedom House**		Indexul libertății presei***	
	Valoarea în 2004	Diferența 2004-2000	Locul în lume în 2004	Valoarea în 2004	Diferența 2004-2000	Valoarea în 2002	Diferența 2004-2000
<i>Austria</i>	8,4	-0,7	13	1	0	21	9
Media Europei de Vest	7,9	-0,1		1	-0,2	16	-0,18
<i>Belgia</i>	7,5	-1,4	17	1	-0,5	11	2
<i>Irlanda</i>	7,5	-0,3	17	1	0	15	-6
<i>Franța</i>	7,1	-0,4	22	1	-0,5	20	-4
<i>Spania</i>	7,1	-0,1	22	1	-0,5	22	4
<i>Portugalia</i>	6,3	0,1	27	1	0	14	-3
Slovenia	6	-0,5	31	1	-0,5	19	-8
Estonia	6	-0,3	31	1	-0,5	17	-3
<i>Italia</i>	4,8	-0,2	42	1	-0,5	35	8
Ungaria	4,8	0,4	42	1	-0,5	21	-9
Lituania	4,6	-0,5	44	2	0,5	18	-2
<i>Grecia</i>	4,3	0,6	49	1,5	-0,5	28	-2
Belarus	3,3	0,8	74	6,5	0,5	86	6
Cehia	4,2	0,1	51	1	-0,5	22	2
Bulgaria	4,1	-0,6	54	1,5	-0,5	35	5
Letonia	4	-0,6	57	1,5	0	17	-7
Slovacia	4	-0,5	57	1	-0,5	21	-9
Croația	3,5	0,2	67	2	0	37	-26
Polonia	3,5	0,6	67	1	-0,5	20	1
Bosnia-Herțegovina	3,1		82	3,5	-1	45	-11
<i>Turcia</i>	3,2	0,6	77	3	-1,5	72	2
Armenia	3,1	-0,6	82	4,5	0,5	64	7
România	2,9	0	87	2,5	0,5	47	3
Rusia	2,8	-0,7	90	5,5	0,5	68	8
Albania	2,5		108	3	-0,5	51	-5
Moldova	2,3	0,3	114	3,5	0,5	65	7
Serbia și Muntenegru	2,7	-1,4	97	2,5	-0,5	40	-41
Macedonia	2,7		97	3	-1	51	9
Ucraina	2,2	-0,7	122	3,5	-0,5	59	-1
Georgia	2		133	3,5	-0,5	56	9
Azerbaidjan	1,9	-0,4	140	5,5	0	48	-10

Notă: Tabelul include toate țările ex-comuniste europene pentru care am dispus de date. Pentru comparații am inclus și țările mai puțin dezvoltate din Uniunea Europeană (Grecia, Irlanda și Portugalia), cele care au înregistrat scoruri mici pentru cei doi indici (Franța, Italia, Spania), țările plasate imediat în apropierea mediei (Austria și Belgia), adăugând și Turcia. Ordinea din tabel e dată de valorile descrescătoare ale indexului percepției corupției.

* Corruption Perception Index 2004 (CPI 2004), produs de Transparency International. Indicele se bazează pe cuantificarea percepțiilor asupra corupției raportate de 17 sondaje realizate de 13 instituții independente. 133 de țări au fost studiate în 2004. Indicele ia valori de la 0 (corupție totală) la 10 (corectitudine totală), iar țările sunt ordonate în ordinea crescătoare a corupției. Datele sunt disponibile la adresa: www.transparency.org. Am calculat tendința ultimilor ani printr-o simplă scădere a valorilor indexului din 2000 față de 2004. Diferențele negative indică faptul că percepția oamenilor de afaceri și analiștilor asupra corupției din țara respectivă s-a îmbunătățit.

* Indicele măsoară în ce măsură sunt respectate în țara respectivă libertățile cetățenești definite în sensul democrațiilor liberale. Indexul Freedom House ia valori de la 1 (libertate totală) la 7 (lipsa

completă a libertăților) și este disponibil pe Internet la adresa : www.freedomhouse.org. Diferențele negative între 2004 și 2000 indică îmbunătățiri ale situației existente.

** Produs tot de Freedom House și disponibil la aceeași adresă de Internet, indicele măsoară în ce măsură este respectată în țara respectivă libertatea presei. Indexul ia valori de la 0 (libertate totală) la 100 (presă complet lipsită de libertate). Diferențele negative între 2004 și 2000 indică îmbunătățiri ale situației existente.

Dezvoltarea instituțională a țărilor ex-comuniste nu este una uniformă. Universalitatea alegerilor libere, consolidarea sistemelor de partide, participarea societății civile, lipsa de arbitrar a legii, transparența procesului politic cunosc nivele diferite în spațiul postcomunist european. Diferențele sugerează descreșteri ale nivelului de democrație și respectare a legii pe axele vest-est și nord-sud.

Indexul agregat al libertăților cetățenești (Tabelul 1.10) sugerează valori similare pentru democrațiile avansate din Europa Occidentală și statele din grupul Vișegrad, țările baltice, Bulgaria și Slovenia. Excepție o fac țările fostei Iugoslavii implicate în războaie civile și de secesiune de-a lungul ultimei decade a secolului XX, țări slave și caucaziene din fosta Uniune Sovietică, Republica Moldova și România. Tendința țărilor ex-comuniste mai vestice a fost adoptarea rapidă și fermă a instituțiilor democratice și a libertăților civile (Figura 1.5). Imediat după obținerea independenței, țările baltice și Slovenia s-au adăugat grupului format din Ungaria, Slovacia, Cehia, Polonia și Germania de Est. Bulgaria și mai ales România au întârziat procesul, în primul rând datorită corupției persistente (vezi www.freedomhouse.org) și limitării ușoare a libertății de expresie. Moldova a părut a oscila mult între modelul autoritar urmat de țările sovietice (cu excepția celor trei republici baltice) și democrația vestică, deplasându-se în cele din urmă, cu greu, către cel din urmă. Albania a avut aceleași dificultăți, moștenind același tip de societate puternic tradițională.

Același lucru se poate observa și în ce privește corupția, surprinsă aici prin nivelul reprezentărilor populației asupra fenomenului. Slovenia, Estonia, Ungaria și Lituania prezintă nivele comparative cu țările vestice în care corupția are o incidență semnificativă (cele latine și Grecia). România, Albania, Moldova, și societățile ex-sovietice și ex-iugoslave afectate de războaie și dezagregare socială prezintă, din contră nivele ridicate ale percepțiilor privind corupția. Să notăm de asemenea și tendința generală de creștere a corupției, cel puțin în reprezentările populației, manifestă în întreg spațiul după 1998, cu altă cuvinte în etapa acumulării de capitaluri importante de către o parte a investitorilor, suspectați de utilizare a unor căi mai puțin ortodoxe, implicând ilegal administrația publică în succesul afacerilor proprii.

VI. 2. *Valorile și viața socială*

Dincolo de structurarea dificilă a societății civile, însăși dezvoltarea de relații frecvente în afara familiei este mai redusă în noile democrații est-europene: cu cât mergi mai spre est și mai spre sud, modelul familiei extinse este mai prezent, iar întâlnirile cu prietenii (spre exemplu) sunt mai rare. Motivul se regăsește în structura semi-tradițională a acestor societăți, dar și în normele impuse de 50 de ani de interdicții și constrângeri ale vieții sociale. Analizând exemplul României, Katherine Verdery (2003) observă ceea ce etichetează drept „etatizarea timpului”. Prin modalități diverse (fluctuații neanunțate ale zile de lucru; furnizarea impredictibilă a curentului, apei calde, gazelor; programul neregulat al transportului în comun și raționalizarea benzinei; raritatea și cozile; obligativitatea participării cetățenilor la lungile ritualuri politice: parade, ședințe de partid, manifestații, întâmpinarea coloanelor oficiale cu ovații etc.; săptămâna de lucru de 6 zile; prestarea așa numitelor activități voluntare, ca și a orelor de lucru suplimentare neplătite; etc.) statul controla programul cetățenilor. Acestora le rămânea prea puțin timp liber și erau prea oboseți în comparație cu europenii din vest, alocând mai rar și mai puțin timp pentru socializarea în alte grupuri decât cel de rudenie. Adăugând neîncrederea în instituțiile politice dată de dezamăgirile inițiale asociate costurilor reformei și scăderii nivelului de trai (Sztompka, 1999a; Goldman, 1997; etc.), ca și amintita damnare a activităților din sfera publică (Nodia, 1996), rezultă premisele unei culturi a evitării spațiului public, a unei culturi politice mai degrabă dependent-parohiale (în termenii lui Almond și Verba, 1996 [1963])³⁹. De aici lipsa de interes a cetățenilor pentru modul de structurare a actului politic și implicarea lor redusă în deciziile locale, regionale sau naționale.

Concluzia este întărită (pentru România) de explorarea a diverse baze de date calitative – produse în alte scopuri – la care am avut acces în ultimii ani⁴⁰. Problema absenței etapei de preinstituționalizare a reglementărilor legislative apare cu pregnanță (vezi Voicu, Balica, Horga, 2001). După cum notează și presa

³⁹ Să notăm însă și cea de-a doua valență a neîncrederii în instituții, și anume cea de raportare critică la funcționarea și produsul acestora. Neîncrederea nu constituie astfel în mod necesar un aspect negativ.

⁴⁰ Studii ale Observatorului Social în mediul rural, coordonate de Vintilă Mihăilescu: Crășani (Ialomița) – 1994-1995, Voinești (Dâmbovița) – 1995, Cristian (Sibiu) – 1996; „Percepții ale politicilor sociale” (1997) – sesiune de focus-group cu varii categorii profesionale în București și Cristian (Sibiu), grant CNCSSU, coordonator Marian Preda (Universitatea București); „Relansarea învățământului rural” – focus-group-uri cu profesori, părinți și directori din școli rurale, în județele Olt, Sibiu și Bacău (1999), coordonator Mihaela Jigău (ISE); „Feasibility Study on the continuation and extension of the structural reform of the Vocational Education and Training (VET) within the Educational System of Romania. The present situation and sector policy recommendations” – sesiune de focus-group cu profesori din licee tehnice și școli profesionale din Muntenia (București 2000-2001), coordonat de Bogdan Voicu pentru ETF și NOR;

românească⁴¹, deciziile legislative sunt luate de regulă în pripă, fără o analiză prealabilă atentă și, mai ales, fără consultarea electoratului. Aceasta generează haos în sistemele publice, împiedică aplicarea normelor legislative în cauză și contribuie la creșterea frustrării indivizilor chemați să vegheze la aplicarea regulilor sau afectați de schimbarea acestora, după cum am notat în altă parte, analizând cazul sistemului educațional (Bogdan Voicu, 2001).

Dacă Sztompka (1993, 1999b) este categoric în privința „falsei modernități” culturale a societăților postcomuniste, numeroase alte lucrări discută utilitatea conceptelor de modernitate, modernizare, respectiv, postmodernitate și postmodernizare pentru analiza și descrierea Europei de Est (Ray, 1996; Nowak, 1990; Miszdal, 1992; Müller, 1992; etc.). Sunt subliniate în primul rând procesele modernizatoare suferite de societățile în cauză: secularizarea; urbanizarea; industrializarea; disoluția familiei tradiționale etc. Pe de altă parte, este adusă în prim plan persistența unor trăsături specifice tradiționalismului (autoritarismul, structurile ierarhice de putere, slaba autonomie individuală, evaluarea opiniilor în funcție de statusul înăscut etc.) sau absența unor caracteristici cheie ale societăților moderne vestice (participarea la decizie, dezvoltarea societății civile, imparțialitatea legii, încrederea interpersonală). Inglehart și Baker (2000) remarcă faptul că, dincolo de modernizare, comunismul (ca și alte moșteniri culturale precum protestantismul, catolicismul, confucianismul etc.) a lăsat urme adânci la nivelul valorilor sociale, redefinind modul în care modernitatea se manifestă în societățile în cauză. În general, postcomunismul apare ca o realitate culturală distinctă față de categoriile clasice ale tradiționalismului, modernității și postmodernității, necesitând etichete complementare legate în principal de valorile asociate participării.

Mai mult decât atât, „post-comunismul este postmodern în sensul paradoxal că marchează o reîntoarcere la tradițiile pre-moderne întrerupte de triumful modernității” (Sawka, 1999, p. 89). Eșecul comunismului ca proiect modernizator se adaugă reculului economic și vidului instituțional din primii ani ai tranziției, determinând strategiile regresive descrise în secțiunile anterioare, precum prevalența reciprocității în relațiile de schimb, informalitatea vieții publice⁴², întoarcerea către agricultura de subzistență ca mod de viață etc.

„Social Assessment for «Romania Afforestation of Degraded Agricultural Land Project»” (2002-2003) – cercetări calitative coordonate de Mălina Voicu (2002 – jud. Olt, Dolj, Vaslui, Brăila) și Bogdan Voicu (2002, 2003 – jud. Brăila), pentru Banca Mondială; „Atitudini față de revizuirea Constituției” – sesiune de focus-group coordonată de Mălina Voicu pentru Institutul de Politici Publice (București, 2003). Multumesc tuturor celor ce mi-au permis accesul la date și utilizarea acestora.

⁴¹ vezi colecția *Capital și Evenimentul zilei*, 2001-2003, mai ales pe tema ordonanțelor de urgență.

⁴² Conform lui Böröcz (1999) este vorba de „o mare de informalitate”, penetrând toate domeniile.

Diferențele culturale est-vest în Europa vor fi discutate în una dintre secțiunile următoare. Punctez aici doar că cetățenii ex-comuniști sunt mai puțin toleranți (vezi și Sandu, 2003a), mai puțin orientați către satisfacerea nevoilor de ordin superior, prezintă o aversiune mai ridicată la risc, au mai puțină încredere în faptul că își pot controla propriul destin și tind să creadă în mai mare măsură în puterea explicației religioase.

Oarecum paradoxală este tensiunea dintre tradiționalism, modernitate și post-modernitate suprapusă peste schimbarea prealabilă a principiilor organizării politice și sociale. Modelul democrațiilor vestice, copiat sau regăsit de societățile postcomuniste se află în plin proces de schimbare. Capitalismul modern devine din ce în ce mai postmodern la nivelul organizării economice a firmelor (post-fordism) și al întregii economii (post-industrialism), al discursului despre ființele umane (post-structuralism), al nevoilor ce devin manifeste la nivel individual și care structurează valoric acțiunile umane (post-materialism). Tendințele de întoarcere sau perpetuare la tradiționalism nu se opun astfel numai noilor structuri sau proiectelor modernizatoare, ci și contagiunii noilor valori vestice, aduse în societățile de origine de migrația de revenire sau de cea circulatorie, difuzate prin imitarea modurilor de viață și a patternurilor de consum vestice, prin globalizare și prin semnele ei imediate: filmele americane, muzica noilor generații, penetrarea generalizată a piețelor de către companiile internaționale și transnaționale. Acestea vin în flagrantă contradicție cu adoptarea valorilor modernității timpurii, astfel încât noul model vestic este adesea demonizat (Balockaite, 2003). Societatea postcomunistă devine o societate tensionată, prinsă între tendințe tradiționaliste sau de reîntoarcere la tradiții ancestrale (precum revenirea la moduri de viață rurale, restrângerea autonomiei și inițiativei individuale, neasumarea responsabilităților în caz de eșec, aderarea la valorile informalității, arbitrariul legii etc.), implementarea unei organizări sociale de sorginte modernă, și presiuni post-moderne exercitate fie prin contagiune, fie prin impunerea în mod direct a valorilor modernității târzii (toleranță, promovarea politicilor antidiscriminatorii etc.) de către actorii politici internaționali importanți pentru țările din Europa ex-comunistă (Uniunea Europeană, Statele Unite, FMI, Banca Mondială)⁴³.

Etica muncii este unul dintre punctele fierbinți ale diferențelor culturale. Vizibilitatea maximă a diferențelor este probabil cea regăsită în sfera serviciilor. Adoptarea modul vestic de a face comerț se regăsește mai ales în proliferarea lanțurilor de supermagazine în întreg spațiul estic. Afiliate de regulă marilor companii internaționale, acestea au preluat formal modul de servire și prezentare a mărfii. O bună parte din personal continuă însă să se comporte ca și cum ar

⁴³ În mod similar, Mihăilescu (2003:64) și Vlăsceanu (2001) discută despre coexistența în spațiul românesc postcomunist a mai multor moduri de gândire, respectiv, propuneri de politici de dezvoltare, influentate de reîntoarcerea la tradiționalism, de urmarea căilor clasice ale modernizării sau de (re)producerea unor patternuri postmoderne.

deține cheia accesului la o resursă rară. Diferențele izbitoare rezidă mai ales în lipsa de solitudine, uneori împinsă până la respingerea clienților. Cu cât mergi mai la est, cu atât lucrurile sunt mai bizare. Motostivuitoare destinate aranjării mărfii în magazin au prioritate în deplasare în fața clientului, personalul refuză adesea să dea relații privind marfa expusă, umerasele sunt oprite fără explicație în magazin etc.⁴⁴. Serviciul din restaurante lasă aceeași impresie de lipsă de profesionalism: farfuriile îți sunt ridicate din față înainte de a încheia masa, felurile din meniu nu corespund decât rar cu ceea ce restaurantul poate oferi, chelnerii nu știu ce fel de vin servesc (invariabilul răspuns este „alb și roșu”, rareori însoțit de precizarea „dulce” sau „sec”, aproape niciodată nefiind menționat numele producătorului sau anul, întrebările în acest sens punând în vizibilă încurcătura ospătării și barmanii), iar recomandările privind modul de combinare a meniurilor par a fi un teritoriu încă neexplorat de majoritatea personalului. Aceeași lipsă de profesionalism poate fi regăsită pretutindeni: în agențiile de colectare a datelor sociale, cu personal calificat în alte domenii, elaborând eșantioane după ureche, realizând analize de regresie cu variabile nominale sau considerând absolut firească includerea în setul de date a unor informații despre care știu că sunt falsificate, dacă acestea nu reprezintă mai mult de, spre exemplu, 5%; în sectorul îngrijirii sănătății unde doctorii care și-au asigurat postul prin „cumpărare” nu reușesc să deosebească o naștere iminentă de alte probleme ginecologice; în sistemul educației universitare unde orarele devin cunoscute abia după începerea semestrului; din nou în magazine și restaurante, unde lipsa de planificare duce la acumularea de stocuri de produse greu vandabile sau la epuizarea permanentă a altora. Lipsa de planificare, simptom a raționalizării reduse a activităților economice este dublată adesea de o cultură flagrantă a evitării muncii. Imaginea muncitorilor în construcții adunați în jurul unei gropi ore în șir, fumând și privind eventual la ceea ce face unul dintre ei este familiară întregului est. Lucrătorii implicați în desfășurarea de activități economice informale, precum zidarii, electricienii, instalatorii lucrând fără contract pentru persoane particulare prezintă adesea același obicei al pierderii timpului, chiar dacă în mod evident sunt plătiți nu pentru durata ci pentru realizarea lucrării.

Neadekvarea culturală își face imediat simțită efectele în modul de funcționare a sistemului democratic⁴⁵. Exemplul organizării în 2003, în România, a referendumului privind revizuirea constituției ilustrează elocvent acest lucru. Întâi de

⁴⁴ Exemplele prezentate în continuare se bazează pe observație participativă și pe discuții pe această temă realizate cu est-europeni aflați în rețeaua socială personală.

⁴⁵ Aceasta însă nu implică neapărat, așa cum au sesizat câțiva dintre cei care au citit versiuni intermediare ale materialului de față, între care îl amintesc pe profesorul Ioan Mărginean, lipsa de eficiență a democrației în raport cu alte moduri de organizare socială. De altfel, literatura existentă, indiferent de perspectivă, converge în a susține atât optimalitatea democrației în contextul societal dat, cât și în a raporta un suport social ridicat pentru aceasta, suport împărțit de majorități absolute care îi conferă legitimitate socială (vezi, de exemplu, Rose, Sztompka, Huntington, Simon, Mărginean etc.).

toate, modul în care parlamentul a adoptat propunerea de revizuire supusă ulterior sufragiului popular este ușor bizar. Discuții privind nevoia de revizuire existaseră încă de la adoptarea Constituției post-comuniste (1991), criticată mai ales în legislatura 1996-2000. Criticile veneau mai ales dinspre dreapta, fiind invocată în principal nevoia garantării proprietății, rediscutarea precizărilor privind sistemul parlamentar (lungimea mandatelor, regimul imunității parlamentare, atribuțiile celor două camere, relația cu Guvernul etc.) dar și alte câteva chestiuni punctuale precum renunțarea la obligativitatea stagiului militar. Toate acestea au intrat în dezbaterile publice, o parte dintre ele regăsindu-se și în amendamentele adoptate de Parlament în 2003. S-a adăugat după 2003 nevoia unor modificări în sensul ajustării la legislația Uniunii Europene, discutate însă arareori în spațiul public, ca și a altor modificări de detaliu a unor chestiuni mai puțin intuitive pentru cetățeanul de rând, precum cele legate de organizarea justiției. În 2003 părea că, datorită apropierii alegerilor din 2004, nu mai este suficient timp pentru ca amendarea legii fundamentale să aibă loc în legislatura 2000-2004. Oarecum pe neașteptate, în regim de urgență (dezbaterile au avut loc și în cursul vacanței parlamentare din vară, scurtată cu acest prilej), Parlamentul a adoptat amendamentele la Constituție, iar Guvernul a anunțat organizarea referendumului pentru luna octombrie. Un studiu calitativ realizat în vara lui 2003 arăta că puține dintre amendamente erau cunoscute opiniei publice, iar multe dintre acestea erau departe de a întruni consensul unor majorități (Mălina Voicu, 2003a).

În aceste condiții, campania guvernamentală de informare asupra referendumului s-a concentrat inițial exclusiv pe îndemnul de a merge la vot, argumentul fiind că în eventualitatea unui vot negativ sau a lipsei de participare este pusă în primejdie posibila integrare europeană a României. Opțiunea era ciudată în condițiile absenței dezbaterii publice privind majoritatea amendamentelor și a informării aproape inexistente a populației asupra conținuturilor ce urmau a fi supuse votului. Părea a se încerca amendarea constituției în sensul democratizării și raționalizării uzând de mijloace non-democratice și ținând de o raționalitate mai degrabă tradițională sau cel mult carismatică în sensul lui Weber. Constituția urma a nega dominația scopului asupra mijloacelor, ca o oglinda a valorilor împărtășite de societate, însă modul de promovare ținea mai degrabă de opțiunea conform căreia scopul scuză mijloacele. La protestele societății civile (îndeosebi presa, dar și organizații non-profit specializate în monitorizare procesului politic: Asociația Pro-Democrația, Agenția de monitorizare a presei „Academia Cațavencu”, Fundația pentru o Societate Deschisă etc.), campania de îndemnare pentru a vota „pentru Europa”, indiferent ce ar fi însemnat acest lucru, a început să fie dublată de una de informare reală asupra amendamentelor propuse. Interesant este însă faptul că Guvernul a continuat să obțină participarea populației prin orice mijloc, fără ca Opoziția să protesteze altfel decât accidental, mai ales atunci când a părut că partidul de guvernământ caută să profite de Referendum în scopuri electorale. Au fost utilizate modalități multiple de a încuraja cetățenii să vină la vot, majoritatea

fără legătură cu obiectul votului: mâncare gratuită pentru cei ce votează, consultații medicale gratuite în secțiile de votare, bilete de tombolă pentru cei ce votau (în Bacău), amenințarea că pensionarii ce nu vor vota nu își vor primi pensia (Cluj), Romsilva (agenție guvernamentală) a promis că va oferi gratuit lemne de foc satelor care vor vota în proporție ridicată, au fost amplasate urne mobile în centrele comerciale în ciuda inexistenței legislației pentru acest lucru (București), unele primării au promis că vor acoperi cheltuielile de întreținere pe timp de iarnă pentru cei ce se prezintă la urne, recruții au fost obligați să voteze, ca și pușcăriașii etc. (Sursa: relatările jurnalelor de știri din 19-20 octombrie 2003 ale principalelor televiziuni românești și ale Radio Total București). Legea (organică) a organizării referendumului a fost modificată prin ordonanță de urgență (emisă de guvern) cu doar două săptămâni înainte de data sufragiului, prevăzând ca votul să poată fi exercitat în două zile diferite în loc de una, însă protestele asupra neprincipialității deciziei au fost mai degrabă marginale, stânjenite de potențiala acuză de opoziție la ... integrarea europeană.

În ciuda acestor stimulente, în prima zi a referendumului mai puțin de 15% din alegătorii înscrși pe liste se prezentaseră la vot (*Evenimentul Zilei*, 19 octombrie 2003). Cu două ore înainte de închiderea secțiilor de vot, cu alte cuvinte după ce secțiile electorale fuseseră deschise 28 de ore cumulate în cele două zile destinate votului, votaseră în jurul a 45% dintre alegători (estimări ale Biroului Oficial Central – conform principalelor posturi de televiziune din România, 19 octombrie 2003). După încă două ore de vot, conform rezultatelor raportate câteva ore mai târziu de BEC, numărul votanților crescuse la peste 55%. Cu alte cuvinte, în ultimele două ore votase un număr de cetățeni egal cam cu o cincime din cifra celor care o făcuseră în primele 28 de ore – un interval de timp de 14 ori mai mare! De aici și suspiciunile presei interne și internaționale. Conform CNN, „Pentru cabinetul Năstase, falsificarea votului a fost singura opțiune” (CNN, 19 octombrie 2003). Presa internă consemna între altele că falsificarea voturilor din Parlamentul României – devenită practică curentă sprin utilizarea cartelelor electronice în numele deputaților și senatorilor absenți de la ședințele în plen de către colegi de partid sau de către diverși angajați în aparatul administrativ al celor două camere – s-a transferat în mod firesc asupra falsificării rezultatelor referendumului (Radio Total, știrile de la ora 13, 20.10.2003). Abia acum, opoziția politică formulează proteste mai serioase la adresa modului de organizare a referendumului, căutând să câștige electorat.

Toate acestea reflectă existența unei orientări latente spre lipsă de transparență, respect redus al regulilor formale, promovarea modelelor tradiționale de decizie, atât la nivelul întregii clase politice, dar și al societății în ansamblu, cea care susținea modul de structurare al societății. Protestele presei și societății civile, mai timide înainte de vot, s-au amplificat mai ales după ce presa internațională a prezentat oarecum uimită cele întâmplate. Opoziția politică nu a intervenit decât

după sufragiu, acceptând inițial tăcută poziția Guvernului și sugerând prin atitudinea sa și luările de poziție că votarea noii constituții, mai europene, reprezintă un obiectiv mai presus de mijloacele prin care votul în sine se realizează.

Intenția de schimbare în sensul democratizării, evident pozitivă, era astfel dublată de utilizarea exact acelor metode pe care clasa politică le blama prin toate declarațiile sale pro-europene și pro-democratice. Cultura informalității – „declarăm ce trebuie și apoi facem tot cum știm noi” – se arăta a fi încă o dată neadecvată funcționării instituțiilor din modelele copiate. Pe de altă parte însă, reacția – fie și întârziată – a societății civile, sublinia totuși succesul funcționării a cel puțin unei părți a noului sistem, în mod paradoxal tocmai a celei inexistente în vechiul regim. Mai mult, societatea acceptase totuși prin acordul tacit al majorității reprezentanților săi situația de fapt, în mod cât se poate de democratic, într-un parlament în cele din urmă funcțional⁴⁶. Cultura parohial-dependentă preschimbase însă sensul funcționării instituțiilor împrumutate din societățile occidentale sau chiar din trecutul precomunist.

În fine, pseudo-modernitatea culturală stânjenește funcționarea aparatului democratic prin promovarea valorilor contrare autonomiei și responsabilității individuale. În exemplul Referendumului din România anului 2003, acest lucru este vizibil în reacțiile imediate ale celor responsabili de organizarea sufragiului. Atât pentru președintele țării, cât și pentru primul ministru, vinovații de eșecul evenimentului (cel puțin în planul imaginii) nu au fost în nici un caz organizatorii, ci populația, care nu s-a prezentat la vot, incapabilă să înțeleagă interesele țării. Președintele chiar a comentat pe marginea participării mai reduse în mediul urban, în special în orașele mari, arătând că alienarea adusă de urbanizare are efectul nefast al dezinteresului unora pentru care plătește ulterior „întreaga țară”. Acuzele privind proasta organizare și neregulile semnalate de societatea civilă au fost în general ignorate. Mai mult, întărind parcă faptul că Referendumul a fost un succes organizatoric din punct de vedere al Guvernului, în ziua imediat următoare executivul a luat în discuție demisia a trei miniștri acuzați de mai multă vreme de corupție și furt, însă nu a dezbătut deloc asupra responsabilității celor două ministere însărcinate cu organizarea Referendumului (cel al administrației publice și cel al propagandei).

Exemplele invocate sugerează efectele neadecvării culturale asupra funcționării aparatului democratic în România, în ciuda faptului că din punct de vedere legal acesta este proiectată relativ coerent. Situații similare pot fi regăsite în întreg spațiul ex-comunist. Astfel, democratizarea reprezintă o reușită în sensul schimbării formal-organizaționale, însă instituțiile, ca și seturi de norme, cunosc încă sincope în modul de funcționare, datorită inconsistențelor valorice. Pe ansamblu

⁴⁶ Doar partidul ultra-naționalist „România Mare” formulase obiecții, împotrivindu-se votării amendamentelor la constituție. Motivele nu vizau însă procedura, ci pericolul „vânzării țării” către străini.

însă, evoluția este una pozitivă, iar adoptarea cadrelor vestice de organizare socială este încheiată în postcomunism.

Două alte opțiuni valorice sunt interesante, prin prisma moștenirii regimului comunist și a tendințelor de schimbare din sistemul vestic. Este vorba despre legitimitatea acordată ideologiilor egalitariste (în condițiile tendințelor contemporane europene de reformare a statului prin diminuarea rolului acestuia și de accentuare a responsabilităților individuale și comunitare) și despre valorile legate de inegalitatea dintre femei și bărbați.

În ce privește valorile asociate redistribuirii, o analiză succintă a datelor EVS'99 sugerează că societățile postcomuniste se pronunță în mai mare măsură pentru echitate decât cele vestice, resping extrem de hotărât principiul egalității promovat cândva de comunism. Mai mult, în ciuda paternalismului anterior lui 1989, est-europenii tind să atribuie responsabilitatea pentru sărăcie în mai mare măsură indivizilor decât societății sau neșansei decât o fac cei din vestul Europei.

O situație interesantă o regăsim în ce privește valorile legate de gen. Suportul pentru integrarea femeilor pe piața muncii prezintă nivele ridicate între societățile europene, continuând norma adoptată în comunism (M.Voicu: 2002, 2003b, 2004a; M.Voicu și B.Voicu, 2003b). În schimb, suportul pentru participarea la viața politică este redus, expresia acestui fapt fiind prezența a puține femei deputat sau ministru, cu excepția notabilă a Hannei Suchova, prim ministru în Polonia (Goldman, 1997). Explicația rezidă și în repulsia dată de respingerea promovării excesive a femeii în funcții de conducere practică de regimurile comuniste (Verdery, 2003), dar și faptului că responsabilitatea sarcinilor domestice tinde să fie atribuită majoritar femeilor (M.Voicu 2002, 2004a), în contextul unor societăți mai tradiționale decât cele vestice.

VI. 3. Economia (semi)reformată

Dacă schimbarea instituțiilor politice a reprezentat un relativ succes în majoritatea țărilor ex-comuniste (exceptând Belarus, nesigură și de rațiunea existenței sale ca stat independent, separat de Rusia), reforme economice au condus către rezultate diferite. Performerii tranziției bazate pe terapia de șoc (Ungaria, Cehia, Polonia), au înregistrat nivele de creștere remarcabile, iar Slovenia are un salariu mediu peste cel al Greciei și Portugaliei, codașele UE. Pe de altă parte, țări precum România și Bulgaria, deși prezintă în ultimii ani creșteri economice, sunt încă dominate de nivele ridicate ale inflației (mai ales România) și de sisteme economice slab performante.

Campbell (1991) arată că tranziția economică de la comunism către capitalism reprezintă o schimbare fundamentală a logicii sistemului de producție, distribuție și consum. Esențială este modalitatea de reglare: comanda administrativă, în

socialism, față de economia de piață, în capitalism. Dacă economia de piață este reglată în principal de preț, reflectând raportul dintre cerere și ofertă, sistemul comenzii administrative nu ține cont de reacțiile pieței, ci reflectă interesele și nevoile aparatului birocratic, reprezentant al puteri politice. Ambele situații sunt situații de echilibru, optime locale în sens Pareto. Între ele se găsesc o infinitate de poziții instabile.

Performerii tranziției au reușit în bună măsură să își stabilizeze piețe funcțională, reglate de preț atât în ce privește producția, distribuția, consumul, forța de muncă sau capitalul financiar. Integrarea în UE certifică în oarecare măsură competitivitatea acestor economii. Există însă breșe, puncte în care comanda administrativă joacă încă un rol important. Privatizarea timidă din România, „capitalismul fără capitaliști” lipsit de capital din întreaga zonă (Eyal, Szeleny, Townsley, 2001) sunt astfel de exemple. Campbell (1991) nota că post-comunismul va fi caracterizat de o „economie semi-reformată”, situată între sistemul economiei de piață și cel al comenzii administrative precum o „casă în mijlocul drumului”.

Pe de altă parte, post-comunismul în sine nu poate reprezenta o situație de echilibru. Din punct de vedere al economiei, aceasta este confruntată cu globalizarea și internaționalizarea schimbului și a producției. Statele ex-comuniste, chiar și cele mai dezvoltate sunt mult în urma vecinilor vest-europeni sau a Statelor Unite în ce privește câștigurile salariale. Românii, bulgarii sau rușii câștigă astăzi în medie mai puțin de 5% din salariul unui austriac mediu, în timp ce în Ungaria, Cehia sau Slovacia, venitul mediu atinge 13-14% din cel austriac (Zwass, 2002, p. 114-115). Distanța est-vest este pusă în evidență și de distanța dintre produsele interne brute pe cap de locuitor: cel din est se situează în medie la 30-40% din media vestului. Situația este similară celei a Portugaliei din momentul integrării în Comunitatea Europeană. Aici, salariile, crescând în medie cu 6,1% pe an au ajuns în prezent la nivelul a un sfert din salariul mediu austriac, ceea ce vorbește despre dificultățile statelor din est în încercarea de a ajunge din urmă pe cele din vest.

Așa cum remarcă Stark (1996) capitalismul est-european prezintă „o economie postsocialistă mixtă”, dominantă de firmе al căror vast portofoliu de acționari le asigură accesul la informații, resurse și piețe, cu alte cuvinte, supraviețuirea. Firmele caută să includă statul în propriul portofoliu de acționari, ceea ce garantează relații privilegiate. Pornind de la exemplul românesc, se poate observa că situațiile de monopol, conservarea de întreprinderi gigant, acumularea de datorii către bugetul de stat constituie – între altele – moduri de racolare indirectă a statului între acționari, guvernul fiind interesat – în aceste cazuri – fie să mențină stabilitatea socială și să obțină voturi în alegeri, fie să își recupereze creanțele. Prezența statului între acționari – fie formal, fie informal – conduce la dezvoltarea de relații privilegiate, comenzi guvernamentale, scutiri sau eșalonări ale datoriilor,

garanții guvernamentale pentru credite etc.⁴⁷. Adăugând aici absența capitalurilor financiare, statul devine principalul acționar într-o lume a capitalismului fără capitaliști.

Diversificarea portofoliului de acționari nu include însă numai statul, ci și alte firme: furnizori, clienți, agenți economici din alte ramuri. Firmele își vând acțiuni între ele, dezvoltând adevărate „rețele de firme” (Stark, Kemeny, Briegel, 2002), ceea ce de asemenea garantează comenzile reciproce, dar limitează posibilitățile de creștere (firmele nu sunt capabile să aleagă întotdeauna soluția optimă în ce privește furnizorii sau prețurile de desfacere, fiind limitate de relațiile de afaceri dezvoltate cu celelalte firme acționare, sau chiar cu statul).

Situația este similară cu momentele de criză din capitalismul vestic sau cu cele marcate de schimbări tehnologice majore (Stark, 1996: 1020-1021). Diferența este dată în primul rând de implicarea masivă a statului. Pe de altă parte, diversificarea acționariatului nu reprezintă însă numai un mijloc de asigurare a firmei la incertitudine, ci și o cale prin care managerii caută să își crească independența și, implicit, siguranța funcției și posibilitățile de câștig. Mai mulți acționari mici înseamnă o diversitate de interese, un control mai redus asupra managementului și o agregare mai dificilă a eventualelor opțiuni privind schimbarea. Toate acestea implică perpetuarea status quo-ului în ce privește persoanele ce ocupă pozițiile de vârf în companiile în cauză.

Agricultura rămâne o altă barieră de depășit în calea creșterii. În Bulgaria (Kostov și Lingard, 2002:85), ca și în Polonia (Zwass, 2002:194), mai mult de jumătate, respectiv jumătate dintre agricultori nu au nimic de oferit pieței, întreaga producție fiind consumată în gospodărie. În România, estimările bazate pe Barometrul de Opinie Publică al Fundației pentru o Societate Deschisă, sugerează că doar 10-15% din gospodăriile care practică agricultura, vând produsele pe piață⁴⁸. Restul produc exclusiv pentru propriul consum. Dualitatea agriculturii (piață-subzistență)⁴⁹, reprezintă unul dintre principalele obstacole în calea creșterii și în ce privește integrarea europeană pentru țările în cauză. Zwass (2002: 194) notează că obiectivele Poloniei pe termen scurt și mediu în agricultură erau la începutul mileniului III reducerea populației ocupate de la 27% la 5-7% și creșterea mărimii medii a fermelor de la 7 la 16 hectare.

⁴⁷ Vezi de exemplu comenzile guvernamentale care au asigurat cel puțin pentru un timp supraviețuirea unor firme românești precum Roman Brașov, Rocar București, ARO Câmpulung etc. scutirea de datorii și reeșalonările au constituit o practică a majorității guvernelor post-decembriste, începând cu Guvernul Văcăroiu și continuând cu cabinetele Ciorbea, Vasile, Ișărescu sau Năstase.

⁴⁸ 8% în mai 2002, 15% în septembrie 2002, respectiv 11% în mai 2003. Calculele îmi aparțin și sunt realizate pornind de la informația din bazele de date BOP-FSD, disponibile la adresa www.osf.ro.

⁴⁹ Kostov și Lingard, 2002.

Tabelul 1.11. Evoluția ocupării în agricultură în CEE: 1970-2002

Țara	Evoluția ocupării în agricultură			Persoane pe hectar (1989) ***
	1970*	1989**	2002**	
Albania	-	49%***	În scădere***	0,627
Polonia	35%	29%	27%	0,258
România	49%	27%	42%	0,204
Bulgaria	36%	18%	26%	0,132
Slovacia	-	12%	6%	0,139
Ungaria	26%	17%	6%	0,131
Cehia	-	9%	4%	0,122
Slovenia	-	12%	6%	0,116

Surse: *Brucan (1990, p.31); **Dinu Gavrilescu (2003); ***Mancour și Swinnen (2002).

Căile de transformare a agriculturii urmate de țările ex-comuniste europene ne-sovietice sunt diferite, așa cum reiese cu pregnanță din Tabelul 1.11, ca și din observațiile deja menționate ale lui Mancour și Swinnen (2002) privind dinamica din tranziție a producției agrare și productivității muncii din agricultură. Cehia, Ungaria, Slovacia și Slovenia par a fi rezolvat în mod fericit problema tranziției agrare. Agricultura promovată este una de utilizare intensivă a pământului, similară țărilor dezvoltate din Uniunea Europeană⁵⁰. Productivitatea a crescut susținut, iar producția după diminuarea inițială tinde să se revigoreze. Activitățile non-agricole practicate în mediul rural sunt în creștere (aproape 50% în Cehia – conform Davis și Pearce, 2000). Albania, Polonia, Bulgaria și România traversează încă perioade de criză, datorate mai ales dimensiunii medii minuscule a fermelor, ca și dualității producției agrare, destinată în mare măsură autoconsumului autarhic și mai puțin pieței. Aceste ultime patru țări au pornit de la o utilizare extensivă a forței de muncă, creșterea sau menținerea la nivele apropiate a ocupării în agricultură agravând sau cel puțin perpetuând ineficiența exploatațiilor. România pare a traversa criza cea mai gravă și lipsită de soluții imediate. Diminuarea navetismului către zonele industriale urbane (Sandu, 2003b; B. Voicu, coord., 2003), asociată lipsei de acces la piețe pentru activitățile non-agricole (Davis, 2003) determină menținerea ruralului în zona dominată de agricultura autarhică. Activitățile non agricole sunt prezente pretutindeni, dar reprezintă la rândul-le o formă autarhică de autoconsum decât să fie orientate către piețe și sunt oricum practicate mai degrabă în secundar, ocupația principală rămânând pentru mediul rural agricultura (Ja-

⁵⁰ În vestul Europei, ponderea populației active ocupate în agricultură se plasează în general sub 10%, înregistrând doar câteva procente în țările nordice, Olanda, Marea Britanie sau Elveția. Exemplul elvețian este emblematic: din cei 5% elvețieni ocupați în agricultură, o bună parte sunt plătiți de stat pentru a face „grădinărit peisagistic”, interesantă nefiind producția, cât mai ales prezența vacilor tipic elvețiene pe pășunile verzi din țara cantoanelor, imagine vândută în mod tradițional turiștilor străini (Jean-Jacques Bouquet – *Istoria Elveției*, Corint, București, 2001).

nowski și Bleahu, 2001; Bleahu, 2003). În fine, potențialii antreprenori și cei cu capacitatea de a promova inovația socială, au preferat mai degrabă abandonul (în termenii lui Hirschman, 1999), migrând (Janowski, 2003), de regulă spre zone agrare din Grecia, Germania, Italia sau Spania (Davis, 2003). Cu toate acestea, așa cum remarcă David Melua analizând Georgia rurală, treptat munca salarială în agricultură începe a fi acceptată, iar noțiunea de profit capă un sens în mintea țăranilor (2003:126).

Migrația forței de muncă, mai ales migrația definitivă a celei înalt calificate, ca și migrația circulatorie a muncitorilor manuali și agricoli, reprezintă unul dintre fenomenele tipice societăților postcomuniste. Comparația cu vestul Europei este aproape întotdeauna defavorabilă: bunurile de consum sunt la fel de scumpe în est și în vest, însă în vest forța de muncă este mai bine plătită. Zwass (2002:202) raportează comparativ costurile internaționale ale forței de muncă pentru producerea bunurilor pentru 1998. Slovenia, țara cu muncitorii cei mai bine plătiți dintre societățile estice, se plasa la o treime din media UE, imediat deasupra Portugaliei (cea mai ieftină forță de muncă din Uniunea Europeană), în timp ce toate celelalte țări foste comuniste câștigau mai puțin de a șasea parte din media vestului. Cei mai prost plătiți erau bulgarii, cu aproximativ 20% din costurile forței de muncă portugheze.

Așteptările de după căderea comunismului erau imense. Exista printre mulți credința că, odată eliminată bariera politică, dezvoltarea va fi similară cu ea vestică. Dezamăgirile inițiale ale terapiei de șoc, ca și dezvoltarea lentă a statelor balcanice și instituționalizarea sărăciei, au conferit comparației cu vestul conotații dramatice. Nevoia de forță de muncă a țărilor UE⁵¹, afectate de îmbătrânirea demografică, nișele existente pe pietele locale ale muncii din aceste țări (deficit de muncitori manuali, agricoli, în construcții etc.; nevoia de dezvoltare a industriilor și serviciilor informatice și de comunicare; etc.) s-a împletit în acest caz cu dorința de mai bine a cetățenilor estici. Migrația afectează mai ales forță de muncă înalt calificată, migrată definitiv în căutarea satisfacerii nevoilor de rang superior, dar și lucrători mai puțin calificați, în căutarea beneficiilor materiale. O prognoză a Austrian Institute for Economic Research (WIFO) citată de Zwass (2002: 194), apreciază la 0,3% din populație emigrația anuală a Poloniei, Slovaciei, Cehiei, Ungariei și Sloveniei, ținta fiind așa numitul „golden West”. Aceasta ar însemna cam 200 de mii de indivizi, adăugându-se celor aproximativ 150 de mii de navetiști care deja lucrează în Vest”. Prognoza citată consideră că în următorii zece ani standardele de viață se vor apropria, reducând fluxul migrator.

⁵¹ Într-un comunicat de presă difuzat în vara anului 2000, președinția franceză a UE estima la circa 79 de milioane numărul minim de emigranți necesar a fi absorbit de Europa unită în intervalul 2000-2050 (Mediafax, 28.06.2000).

Conform estimărilor CURS pentru România, 12% dintre gospodăriile aveau în 2003 cel puțin un membru lucrând în străinătate⁵². Baniile trimiși către gospodăria rămasă în țară erau estimați la o medie de 200 de EURO lunar pe gospodărie, adică dublul salariului mediu din România. Pe de altă parte, Dumitru Sandu (2000) discută despre regionalizarea migrației externe în România, arătând că în funcție de județul de origine destinația pare a fi alta. Analizând fluxurile descrise, se observa că ele se suprapun unor diferențe de dezvoltare socio-economică și culturală: migranții din județele românești mai puțin dezvoltate preferă ca destinație țări din afara Europei sau Americii de Nord (Israel, spre exemplu) sau țările mai sărace și mai tradiționaliste din UE. În schimb, județele cu un grad mai ridicat de modernizare, urbanizare și putere economică prezintă fluxuri de emigrație mai consistente spre societăți vestice mai dezvoltate. Se adaugă fluxuri date de relațiile impuse de migrații mai vechi (îndeosebi migrația sașilor în Germania). De remarcat și faptul că diferențele se suprapun și par a fi similare cu cele între tipurile de migranți în funcție de caracteristicile individuale (educație, valori, resurse materiale, capital social).

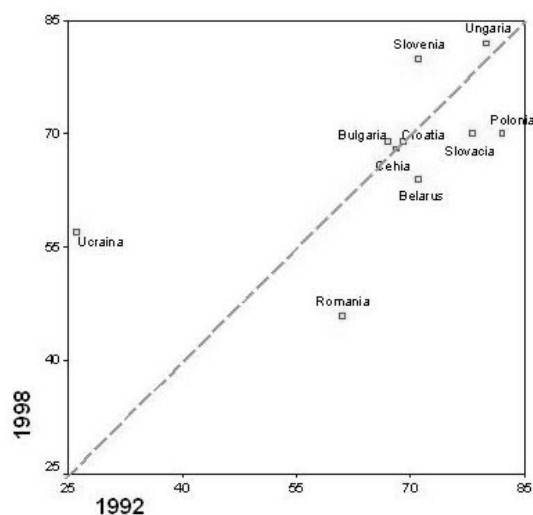
Economia informală continuă să dețină o pondere însemnată în bugetul gospodăriilor. Conform datelor Barometrelor Noilor Democrații (vezi Figura 1.7), în 1998, cel puțin 18% dintre gospodăriile (Ungaria) declarau că activitățile informale reprezintă principala sursă de venit. România prezenta cea mai accentuată implicare în activități informale, majoritatea de tip autarhic.

Trei tipuri de economie informală sunt distinse de Haerpfer și Wallace: economia autarhică, în care gospodăria nu este implicată în schimburi comerciale monetizate, ajutorul (nemonetar) primit de la prieteni sau rude (etichetat drept economie socială), și economia informală monetară ('cash economy'), categorie eterogenă, incluzând câștigurile neregulate, venituri de la al doilea loc de muncă și banii primiți din străinătate. Includerea în această ultimă categorie a celui de-al doilea loc de muncă este discutabilă: cel mai frecvent deținerea unui portofoliu de ocupații nu reprezintă o practică nereglementată de instituții sociale, astfel încât nu este acoperită de definiția clasică a economiei informale⁵³. În schimb, sumele primite din străinătate constituie o parte a economiei informale. Neavând posibilitatea să separe datele, am preferat să le utilizez ca atare, mai ales că incidența cash economy tinde a fi redusă: sub 10%, dar cel mai des între 2 și 6%.

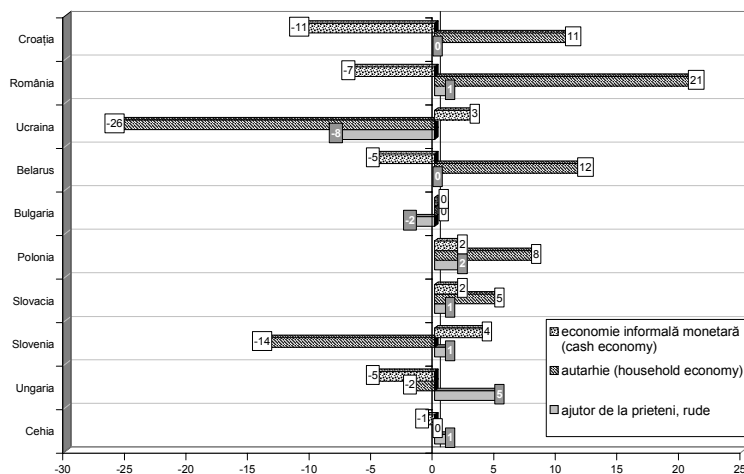
⁵² CURS, comunicat de presă, 13.04.2003

⁵³ vezi Manuel Castles, Alexandro Portes, Lauren A. Benton, editori, *The informal economy: studies in advanced and less developed countries*, John Hopkins University Press, Baltimore și Londra, 1989.

Figura 1.7. Schimbări în incidența economiei informale în spațiul ex-comunist 1998-1992

Schimbări între 1992 și 1998 în ponderea gospodăriilor în care economiile informale erau cele mai importante

Sursa: calcule ale autorului după datele Barometrelor Noilor Democratii raportate de Wallace și Haerpfer, 2002: Table 1. Changes in different countries over time (p.36)

Trei grupuri de țări par a se distinge în funcție de schimbările între 1992 și 1998. În primul rând sunt Slovenia și Ungaria cu o implicare din ce în ce mai puternică în economia formală. De altfel, cele două țări prezintă și nivelele cele mai ridicate ale PIB pe locuitor. Urmează un grup de țări pentru care importanța pentru gospodăria a implicării în activități informale practic a ajuns în 1998 la același nivel ca în 1992. În acest grup, alături de Cehia și Croația, se remarcă Bulgaria, în care economia formală își regăsise în 1998 locul după crizele profunde de la jumătatea anilor '90. În fine sunt țările cu o ocupare însemnată în agricultură (Polonia, România, Belarus), dar și Slovacia, cu tendința de creștere a importanței economiei informale în viața gospodăriilor. De remarcat pentru acest din urmă grup de țări că este vorba de o creștere a autarhiei, probabil a implicării în agricultura de subzistență, concomitentă cu o descreștere a importanței *cash economy*. Este vorba de familii de muncitori manuali care își pierd abilitățile de integrare în economia formală sau de familiile de pensionari, puternic afectate de deprecierea pensiilor sau de lipsa acestora. Ucraina prezintă un caz special, în care disoluția instituțională existentă în 1992 este înlocuită în timp cu o relativă stabilitate socială, marcată și de reintegrarea în economii formale.

Estimările asupra ponderii economiei informale în producția totală, confirmă diferențele între țări. Dintre țările pentru care am raporta date în Figura 1.7, Ungaria se plasează în jurul a 21% din PIB, în scădere față de începutul reformelor, în timp ce România creștea în 2000 aproape la dublu față de 1991: 37% din PIB.

Trecând în revistă literatura dedicată analizei rezultatelor economice ale țărilor ex-comuniste, Lavigne (2000) observă că, în general, consensul Washington a fost confirmat: terapia de șoc a dat rezultatele cele mai bune, liberalizarea rapidă și profundă evitând valul masiv al dezamăgirii provocate de noua ordine socială și blocarea în stadiile incipiente ale reformei. Limitarea inflației a facilitat la rândul său revenirea. Bodenstein și Schneider (2001), utilizează argumente empirice pentru a arăta că „destinul procesului de reformă economică depinde de succesul stadiilor timpurii ale transformării politice” (p. 2). Performerii au fost Polonia, Cehia, Ungaria, Slovacia și Slovenia, așa cum o arată și rezultatele economice (Tabelul 1.12), dar și confirmarea dată de acceptarea în organisme europene și ale capitalismului dezvoltat (NATO, OECD, UE). Rezultatele economice apropie acest grup (mai puțin Polonia, care însă are cel mai ridicat ritm de creștere) de țările mai sărace din UE: Grecia, Irlanda și Portugalia. Austria, de asemenea invocată în exemplele anterioare, și relativ „estică” între țările Europei de Vest, este și ea prezentă în Tabelul 1.12, pentru comparații.

Codașele sunt în general statele din fosta Iugoslavie aflate după un deceniu de războaie, Albania (însă cu un ritm mediu de creștere ridicat) și țările ex-sovietice sărace, aflate în colaps după destrămarea imperiului roșu. Excepția majoră o constituie România, „un caz special de politici proaste și management economic nebucesc, tipic balcanice” (Lavigne, 2000: 480). Să mai notăm și faptul că, fără o

creștere sustinută, cel puțin în apropierea mediei de 2,5% pe an a UE, decalajul se va mări în continuare.

Diferențele de performanță în ce privește creșterea economică au cauze diverse. Datele par a susține pe de o parte așa-numitul consens post-Washington, anume că dezvoltarea economică depinde de cea instituțională, dar și – pe de altă parte – dependența performanței economice de moștenirea culturală. Încercând să prezică printr-un model de regresie diferențele de creștere a PIB între 1998 și 1989 în țările ex-comuniste, Katchanovski (2000) a remarcat că influența cea mai puternică a avut-o ceea ce el a etichetat drept „cultura vestică”. Indicele folosit are rădăcini weberiene, fiind compus din ponderea populației protestante sau catolice, situarea antebelică în sfera de influență austriacă sau germană (prin opoziție cu dominanța ruso-turcă) și din indicele societății civile elaborat de Freedom House. Alți factori importanți au fost localizați la nivelul prezentei unui război în zonă (cea mai puternică influență negativă), a omogenității etnice (determinant pozitiv), a inflației ascunse din perioada 1987-1989 (influență negativă) și a nivelului prețurilor (determinant negativ). Corupția nu a prezentat nici un efect semnificativ.

Tabelul 1.12. Performanța economică în primul deceniu după căderea regimurilor comuniste europene

PIB pe locuitor, dolari SUA la paritatea puterii de cumpărare				Rata medie anuală de creștere a PIB 1990-2000 (%)***
țara	1990*	2000**		
		Dolari PPC	Locul în lume (din 229 de țări)	
Austria	19.006	25.000	13	2,1
Media țărilor UE (15)		23.140	[23]	2,5
Irlanda	12.437	21.600	29	2,1
Grecia	11.248	17.200	45	1,5
Portugalia	11.238	15.800	50	2,7
Cehia	10.755 ^a	12.900	58	0,9
Slovenia	11.342 ^b	12.000	60	2,7
Ungaria	9.485	11.200	62	1,5
Slovacia	9.013	10.200	69	2,1
Estonia	8.092	10.000	71	-0,5
Polonia	5.922	8.500	78	4,6
Rusia	10.119	7.700	84	-4,8
Belarus	7.169	7.500	86	-1,6
Lituania	8.568	7.300	88	-3,1
Letonia	8.519	7.200	90	-3,4
Media țărilor lumii		7.200	[91]	
Bulgaria	5.820	6.200	102	-2,1
România	6.246	5.900	107	-0,7
Croația	7.104	5.800	108	0,6
Georgia	2.016 ^c	4.600	119	-13,0
Macedonia	4.644	4.400	123	-0,8
Ucraina	6.759	3.850	129	-9,3
Albania	2.754	3.000	142	3,3
Armenia	3.576	3.000	143	-1,9
Azerbaidjan	5.152	3.000	144	-6,3
Moldova	5.237	2.500	154	-9,7
Serbia și Muntenegru		2.300	160	-
Bosnia-Herțegovina		1.700	174	-

Surse și note: (*) ILO - *Key Indicators for Labor Market 99 CD-ROM*, ILO, 1999 (Note: a=1991; b=1992; c=1995); (**) CIA - *The World Factbook 2001*, CIA, 2001. Ordonarea țărilor după PIB este preluată din www.geographic.org; (***) World Bank – *2002 World Development Indicators*, Table 4.1, World Bank, Washington, 2002.

Discutând despre importanța punctului de start în reforma post-comunistă, Róna-Tas (1998), ca și Stark și Bruszt (2003) remarcă o dublă dependență de cale: cea a instituțiilor și cea a capitalului. Instituțiile se susțin reciproc, existența unor elemente democratice sau de economie de piață facilitând dezvoltarea mai rapidă a societăților ex-comuniste respective. În ce privește capitalul, Róna-Tas notează că doar cel material este alienabil. Restul formelor (uman, social, simbolic) necesită un timp îndelungat pentru însușire. De aici diferențele de creștere între țările foste comuniste. Explicația este îmbunătățită de Eyal, Szelenyi și Townsley (2001), cei care arată că, dincolo de dependența de cale, traiectoria de creștere/dezvoltare este ajustată în mod permanent pe baza feedback-ului dat de schimbările trecute și prezente.

VI. 4. Structura socială

Postcomunismul propune noi reguli de structurare a ordinii sociale, determinate de combinatiile în care coexistă capitalurile. Pentru Eyal, Szelenyi și Townsley (2001:9) „societatea postcomunistă reprezintă o structură socială unică, având în capitalul cultural principala resursă”. Capitalul politic acumulat în comunism este deja preschimbat în capital economic, însă reușita schimbării a depins în mod decisiv de prezența capitalului educațional. Cei ce au avut de câștigat sunt membrii eșalonului doi al nomenclaturii, mai tineri, adesea educați în vest, beneficiind uneori de relații de rudenie cu elitele comuniste de vârf. Capitalul politic din epoca comunistă a contribuit la acumularea de capital educațional, ca și de capital social sau economic. Toate aceste resurse au putut fi ușor convertite în capital economic și în putere politică, deținătorii constituindu-se deja, din primi ani ai post-comunismului în elite economice și sociale.

Se adaugă aici acei antreprenori care au pătruns pe nișele înguste ale economiei noilor tehnologii, cu precădere în IT și comunicații. Monica Ungureanu (2003) descrie cazul antreprenorilor din domeniul sistemelor electronice de securitate, observând că experiența managerială din comunism este puțin importantă „pentru debutul și pentru performanța activității antreprenoriale, fapt explicabil prin importanța capitalului educațional și a experienței tehnice anterioare [...], dar și prin relativa noutate a domeniului economic [...]” (p.67). În mod similar, antreprenorii întreprinderilor mici și mijlocii care acționează pe piețe locale nu sunt într-o atât de mare măsură indivizi cu experiență și relații dobândite în activitatea de partid din comunism (Róbert și Bukodi, 2000). Și în cazul lor însă, educația superioară și cea a mediului în care a avut loc socializarea primară are un efect pozitiv, în timp ce vârsta tinde să fie una tânără.

La rândul lor, foști disidenți sau opozanți caută a se instituționaliza într-o elită culturală, ocupând poziții cheie în media sau în puținele organizații ale societății civile.

Pe ansamblu, predominantă rămâne ordinea socială axată pe capitalul cultural (educațional și simbolic – vezi Eyal, Szelenyi și Townsley, 2001). Postcomunismul ocupă astfel o poziție intermediară între comunismul relațiilor clientelare și capitalismul stratificat pe clase determinate economic. Se structurează o societate de tip nou, în care straturile sunt date de combinații între statusul educațional și cel economic. Să observăm totuși că, în bună măsură, capitalismul european este determinat de combinații similare. Intervenția redistribuitoare a statului, pregnantă mai ales în a doua parte a secolului XX, a diminuat ponderea capitalului economic în definirea stratificării sociale. Autoritățile locale, regionale și organizațiile non-guvernamentale transnaționale tind să preia în prezent acest rol (B.Voicu, 2002b). Societățile postcomuniste diferă mai ales prin ponderea importantă jucată de relațiile sociale în accesul la resurse și în conservarea ordinii sau în promovarea mobilității sociale.

Sărăcia și inegalitatea devin în postcomunism aspecte firești ale vieții cotidiene. șocul asociat în tranziție exploziei și recunoașterii existenței celor două fenomene este deja depășit. Diferențele de venituri devin legitime în întreg spațiul ex-comunist. Majoritatea cetățenilor optau în 1999 pentru creșterea diferențelor de venit (Tabelul 1.13). Dintre țările pentru care am dispus de date, doar românii, slovenii și croații se arătau preocupați de creșterea inegalității și optau hotărât pentru limitarea diferențelor salariale. Relația dintre inegalitatea de venituri (coeficienții Gini din Tabelul 1.14) și opțiunile privind diferențele de venit este una pozitivă: țările ex-comuniste în care indivizii optează în general pentru stimulente salariale mai diferențiate prezintă în general nivele mai ridicate de inegalitate (coeficientul de corelație ia valoarea 0,381).

Tabelul 1.13. Legitimitatea diferențelor de venit în câteva țări europene

<i>Răspunsuri la întrebarea „Credeți că diferențele de venit ar trebui să se micșoreze (1) sau să crească (10)”.</i>						
	Media	Abaterea standard			Media	Abaterea standard
<i>Ucraina</i>	7,35	3,00		<i>Belgia</i>	5,49	2,84
<i>Rusia</i>	7,15	2,97		<i>Cehia</i>	5,48	2,77
<i>Estonia</i>	6,88	2,40		<i>Bielorusia</i>	5,27	2,95
<i>Luxemburg</i>	6,75	2,64		<i>Franța</i>	4,83	2,99
<i>Olanda</i>	6,16	2,03		<i>Lituania</i>	4,81	3,11
<i>Bulgaria</i>	6,12	3,05		<i>Austria</i>	4,63	2,58
<i>Polonia</i>	6,09	3,13		<i>Finlanda</i>	4,56	2,61
<i>Irlanda</i>	6,05	2,78		<i>Croația</i>	4,08	2,98
<i>Italia</i>	6,02	2,73		<i>Slovenia</i>	4,05	2,69
<i>Irlanda de Nord</i>	5,69	2,67		<i>România</i>	3,69	3,04
<i>Islanda</i>	5,66	2,85		<i>Turcia</i>	3,55	3,22
<i>Marea Britanie</i>	5,61	2,49				

Sursa: EVS'99. Scală de 10 puncte. Valorile ridicate indică reprezentarea drept legitimă a unei creșteri a inegalității salariale. Am inclus în tabel toate țările pentru care am dispus de date (itemul a fost optional în chestionarul EVS'99)

Analiza evoluției inegalității în perioada de după căderea regimurilor comuniste sugerează două etape importante. În anii de început ai tranziției, inegalitatea de venituri a cunoscut o adevărată explozie. Valorile coeficienților Gini în 1989 erau destul de reduse, oscilând în general în jurul lui 0,2, adică mai puțin decât în țările nordice marcate de tradiția egalitaristă adusă de opțiunile social-democrate. A urmat o creștere rapidă către 0,25-0,30, adică la valori apropiate de modelul restului țărilor europene. A doua parte a deceniului 9 nu a mai adus cu sine modificări substanțiale. Exceptând țările baltice, spațiul ex-sovietic urmează patternuri diferite, inegalitatea acutizându-se, iar coeficienții Gini tinzând către 0,4-0,5, similar Americii Latine.

În ce privește sărăcia, aceasta cunoaște evoluții similare: explozie imediată, apoi stagnare la nivele ridicate. Performerii tranziției (Cehia, Ungaria, Polonia, Slovenia), nu doar că reușesc să evite în mai mare măsură o creștere a sărăciei, dar, spre sfârșitul tranziției, încep o ușoară diminuare a numărului de săraci.

Față de comunism, inegalitatea postcomunistă nu este „egal” distribuită. Inegalitatea orizontală se manifestă mai ales în sectorul agricol. Zwass (2002: 194) observă ca fiecare al zecelea fermier polonez are un venit similar mediei de venit a Uniunii Europene, dar jumătate din fermele agricole nu produc pentru piață, ci doar pentru propria subzistență, trăind în sărăcie. Așa cum remarcă Brainerd (1998) pentru cazul Rusiei, raportul dintre veniturile salariale ale femeilor și cele ale bărbaților scade, cele defavorizate fiind femeile, așa cum cei cu studii superioare câștigă din ce în ce mai mult în comparație cu ceilalți. Inegalitatea salarială dată de diferența de experiență în muncă este în scădere. Salariații mai tineri au în postcomunism față de comunism, în termeni relativi, de câștigat în fața celor mai experimentați. Analizele statistice, remarcă Brainerd, arată că există un câștigător cert al tranziției: tânăr, bine educat, bărbat. Este tipul indivizilor care pătrund pe nișele noilor tehnologii, acolo unde nu a existat în prealabil o elită conducătoare bine structurată. Probabil însă că distincția de gen nu lucrează în țările ex-comuniste ne-sovietice, ca și în cele baltice.

Tabelul 1.14. Sărăcie și inegalitate socială în Europa postcomunistă

	Populație sub 2 dolari/zi PPC			Coeficienți Gini	
	An	%	sursa	1989	1999
Cehia	1996	0,0	²⁾	0,198	0,232
Slovacia	1997	2,6	²⁾	0,200 ^a	0,249
Polonia	1998	1,2	²⁾	0,275	0,334
Ungaria	1998	7,3	¹⁾	0,225	0,253
Slovenia	1998	0,0	¹⁾	0,219 ^a	0,305 ^a
Croația**	2000	sub 2	¹⁾	0,360	0,350
Macedonia	1998	4,0	¹⁾	0,223 ^{a,*}	0,277 ^a
Iugoslavia	-	-	-	0,308 ^{c,#}	0,298 ^c
Albania	1996	11,5	²⁾	-	0,286 ^{c,†}
Bulgaria**	2001	23,7	¹⁾	0,233	0,326
România	2000	20,5	¹⁾	0,237	0,299
Estonia	1998	5,2	¹⁾	0,280	0,361 ^{b,†}
Letonia	1998	8,3	¹⁾	0,260	0,330
Lituania	2000	13,7	¹⁾	0,263	0,343
Moldova	2001	63,7	¹⁾	0,251	0,441 ^a
Belarus	2000	<2	¹⁾	0,229	0,235
Ucraina	1999	45,7	¹⁾	0,228	0,320
Rusia	2000	23,8	¹⁾	0,271 ^a	0,434 ^{b,†}
Armenia	1999	43,5	²⁾	0,251	0,437 ^{c,†}
Azerbaidjan	2001	9,1	¹⁾	0,308	0,462 ^{a,§}
Georgia	1999	18,9	²⁾	0,280	0,503

Surse și note:

Pentru indicatorul privind sărăcia am considerat ultimul an disponibil și am utilizat următoarele surse:

1) World Bank - World Development Indicators 2003, Table 2.6 – Poverty, p.58

2) Tešliuc, Pop, Tešliuc (2001) – Tabel 1.3. Sărăcia în Europa Centrală și de Est, 1996-1999, p.24

Majoritatea coeficienților Gini sunt calculați pentru distribuția veniturilor și provin de la Trans MONEE 2001 Database, UNICEF IRC, Florence (www.eurochild.gla.ac.uk). Există câteva excepții:

^{a)} Indice bazat pe distribuția câștigurilor salariale, preluat din TransMONEE 2001 Database.

^{b)} Indice bazat pe distribuția veniturilor de la Luxembourg Income Study (LIS) Key Figures (<http://www.lisproject.org/keyfigures.htm> - accesat în septembrie 2003)

^{c)} Indici bazați pe distribuția veniturilor, colectați de Banca Mondială în „allinis data set” bază de date disponibilă la <http://www.worldbank.org/research/inequality/world%20income%20distribution/allinis.dta>.

⁼1989, ^{*}1990, [†]2000, [‡]1997, [§]1998

** Pentru Croația, indicele Gini furnizat de LIS^{b)} pentru 1999 ia valoarea 0,249, iar cel furnizat de nationmaster.com pentru 1998 (bazat tot pe distribuția veniturilor) este 0,29. Nationmasters.com raportează pentru Bulgaria un coeficient Gini de 0,26.

Polaritățile politice din tranziție, care structurau societatea în reformatori și conservatori, în (neo)comuniști și anticomuniști etc., se transformă la rândul lor. În postcomunism ele devin mai apropiate de clivajele de clasă, de diferențele ideologice de perspectivă asupra schimbării/dezvoltării, chiar dacă politica – în general – este încă determinată de interese personale sau ale unor grupuri restrânse, de personalități puternice, adesea mai importante pentru partide și comunități și guverne decât propriile planuri și programe (vezi și M. și B. Voicu, 1999).

Conflictele etnice tind a se modera. Experiența conviețuirii împreună, presiunile UE și NATO, diminuarea incertitudinilor tranziției, depășirea etapei refulării tensiunilor mocnite acumulate sub regimul totalitar, nevoia acută de a rezolva probleme comune sunt doar câțiva dintre factorii care conduc către o relativă toleranță etnică, în special în țările ne-incluse în imperiul sovietic. Se adaugă influența experienței migrației internaționale, cu precădere a celei circulare. Efectele acesteia asupra toleranței se produc pe două căi: contactul cu alte societăți și plasarea indivizilor în situația de minoritari etnici (în raport cu populația din țara de destinație). Ambele conduc către reconsiderarea pozițiilor radicale, a orientărilor normativiste și determină acceptarea diferențelor.

VII. Strategii individuale de viață

Am descris până aici principalele procese care marchează reorganizarea societății postcomuniste. Am discuta despre ce au însemnat și înseamnă comunismul, tranziția și postcomunismul din punct de vedere al impactului asupra indivizilor. Acesta reprezintă cadrul social larg în care plasez lucrarea de față, fundalul pe care actorii sociali își mobilizează resursele și își încheagă acțiunile. Abordarea secțiunilor anterioare este una macrosocială, centrată pe tendințele majore, pe schimbările importante și pe factorii generatori de incertitudine. Am discutat prea puțin situația actorilor, individuali sau corporați, ca și modul de construcție ale revoluțiilor și reformelor. Interesul meu s-a îndreptat mai ales spre transformările concrete din cele patru subsisteme sociale, schițând astfel lumea reală în care actorii își dezvoltă acțiunile și își construiesc strategiile.

În cele ce urmează voi face încă doi pași către schițarea acestor strategii. De această dată demersul este predominant teoretic. Mai întâi voi aborda pe scurt problema raționalității indivizilor, preocupându-mă mai ales de modul de selecție a obiectivelor și gratificațiilor așteptate de la acțiunile pe care oamenii le întreprind. Voi arăta apoi cum raționalitatea este condiționată de informația disponibilă și de gradul ei de certitudine, discutând sumar despre risc și modurile de abordare ale acestuia.

Întreaga discuție îmi servește la construcția din finalul acestui capitol, în care propun adecvarea unor tipologii strategice din literatura sociologică la situația concretă a postcomunismului românesc, marcat de incertitudine persistentă și raționalitate individuală incompletă.

VII.1. Raționalitatea

Actorii sociali acționează rațional sau nu? Acțiunile lor sunt coerente și logice? Există sau nu comportamente dezinteresate? Este darul un transfer gratuit, fundamental diferit de alte tipuri de schimb? Filantropia reprezintă un act dezinteresat, generos sau e dictată de recunoașterea socială? Sunt utilitariștii prea obsedați de valoarea de schimb a bunurilor și comportamentelor și nu fac altceva decât să spulbere ceea ce este uman în existența societății?

Sunt întrebări care au obsadat filosofia și științele sociale în secolul XX. Secțiunea de față își propune să precizeze punctul de vedere al lucrării de față asupra acestor întrebări, un punct de vedere dezvoltat pe linia exploatării conceptului de *habitus* al lui Bourdieu și având scopul precis de a sugera pe scurt implicațiile unei astfel de perspective asupra studiului strategiilor de viață.

Nu îmi propun să trec în revistă riguros literatura acumulată în domeniu. O astfel de sarcină ar presupune un efort extraordinar de sistematizare și ar putea face obiectului unei lucrări de doctorat în sine. În plus, consider principalele argumente exprimate drept suficient de cunoscute în științele sociale pentru ca simpla lor invocare să amintească cititorului constructe deja asimilate. Discursul se plasează în primul rând la nivel teoretic, cu referiri circumstanțiale la realități empirice.

Discuția pe care o propun este una despre raționalitate și gratuitate în comportamentul uman. Raționalitatea este practic postulată de sociologie, așa cum sugerează Bourdieu: „Sociologia postulează așadar că în ceea ce fac agenții există o rațiune (în sensul în care se vorbește de rațiunea unei serii) care trebuie găsită și care permite explicarea, transformarea unei serii de comportamente aparent incoerente, arbitrar într-o serie coerentă, în ceva ce poate fi înțeles pornind de la un principiu unic sau de la un ansamblu coerent de principii”⁵⁴.

Două probleme rețin atenția în ce privește raționalitatea actorilor: finalitatea urmărită, cu alte cuvinte câștigul obținut prin performarea acțiunii și, în al doilea rând, decizia conștientă de a acționa.

În dezvoltarea cunoașterii științifice, finalitatea rațională a comportamentului uman a fost redusă inițial la valoarea economică, de schimb a produselor directe

⁵⁴ Pierre Bourdieu, 1999, p. 111. Fragmentul sintetizează în fapt un punct de vedere apărut și în *Esquisse d’une théorie de la pratique* (1974).

sau indirecte ale acțiunii actorilor sociali. O astfel de abordare a stârnit atacuri firești asupra poziției raționaliste în interpretarea comportamentului uman, întărind stereotipul „umanității” unor acțiuni care nu aveau aparent nici o semnificație economică și păreau ilogice din această perspectivă. Pareto avea să observe că dacă economia este știința actelor raționale, sociologia este dedicată acelor acțiuni aparent lipsite de o logică economică. Utilitarismul a impus o abordare ușor diferită prin relativizarea valorii de schimb și lărgirii sferei bunurilor considerate a fi posibil de schimbat. Teoria schimbului social a integrat această poziție, dezvoltând-o⁵⁵. Acțiunea socială a fost privită ca un schimb presupunând unul sau mai mulți agenți sociali. Teoreticieni și analiști precum Homans sau Blau au notat faptul că beneficiile obținute printr-o acțiune aparent dezinteresată se traduc în menținerea și/sau întărirea unor rețele sociale deja consolidate, în dezvoltarea unor rețele noi și în câștiguri de putere socială prin consolidarea statusului cel puțin a unuia dintre actorii implicați în schimb. Ulterior au fost aduse argumente empirice asupra legăturii dintre schimb social și încredere și despre existența unui tip special de resursă: capitalul social.

Câștigurile de putere sau de capital social implicate de acțiunile de schimb susțin ipoteza raționalității comportamentului uman în ansamblul său. În plus, comportamentele umane fiind în fapt comportamente de interacțiune, toate acțiunile actorilor sociali pot fi identificate ca acțiuni de schimb fie cu alți actori, fie cu mediul social în ansamblul său. Anti-raționalistii și anti-utilitaristii, argumentându-și poziția, subliniază valoarea simbolică a multor acțiuni de schimb (darul ritualic, de exemplu). Totuși, întreaga literatură din ultimul deceniu dedicată capitalului social ca a treia formă de resursă economică tinde să contrazică acest punct de vedere. Încărcătura simbolică a multor acte aparent iraționale generează sau întreține fie statusuri dominante, asigurând accesul la resursele controlate de alți actori, fie rețele complexe de capital social, convertibil în anumite condiții chiar și în capital material. Darul de rang și cel de integrare – identificate ca forme de schimb într-un articol pe care l-am publicat în urmă cu ceva timp (B. Voicu, 1997) – ilustrează cele două tipuri de beneficii menționate: putere sau integrarea în rețele sociale complexe.

Ceea ce doresc să sugerez este că acțiunile actorilor sociali produc consecințe asupra resurselor pe care le dețin și că aceste consecințe direcționează într-un fel sau altul comportamentul actorilor în cauză. Beneficiile așteptate a se produce nu sunt neapărat economice sau imediat economice, putând reprezenta câștiguri în planul altor resurse precum capitalul social sau cel uman.

Aceste așteptări nu trebuie însă să aparțină imperativ actorilor care performează comportamentul ce le poate produce. Cu alte cuvinte, actorii nu acționează și nu se comportă rațional în mod neapărat conștient. Ideea nu este nouă: Weber a

⁵⁵ Vezi de pildă lucrările lui Richard Emerson. Pentru o descriere a evoluției teoriei schimbului social, vezi articolul meu despre schimb social (B. Voicu, 1998).

susținut-o vorbind despre raționalitatea slabă și despre consecințele pozitive (rațional dezirabile) ale unor acțiuni dictate nu de raționalitatea imediată, de logică, ci impuse de tradiție. Bourdieu subliniază că logica practicii nu se supune logicii logice, exterioare actorului care pune în practică acțiunile analizate din punct de vedere al raționalității (Bourdieu, 1999: 117). Indivizii pot acționa în virtutea *habitusului* lor, care le orientează acțiunile într-un mod inculcat în cursul socializării lor, astfel încât ei urmăresc obiective raționale (explicabile) chiar și atunci când nu conștientizează acest lucru.

Raționalitatea este un construct relativ. A fi rațional înseamnă a fi rațional prin raportare la ceva, la un anumit model de raționalitate. A acționa rațional înseamnă pentru mulți teoreticieni, a îți orienta comportamentul în funcție de valoarea de schimb sau de utilitatea asociată câștigului anticipat, fie acesta definit în termeni de capital material, economic, uman sau social. Modelul în comparație cu care este apreciată raționalitatea este constituit în acest caz de propria raționalitate, chiar și cu amendamentul efortului de obiectivizare a acesteia. Actorii sociali nu acționează însă în raport cu preferințele altora ci în raport cu cele proprii, chiar dacă adesea acestea sunt determinate social, coîncizând în principiu cu cele larg răspândite în grupurile lor de referință pozitivă. De aceea aprecierea raționalității comportamentului lor este preferabil a fi realizată în raport cu posibilele beneficii privite prin prisma preferințelor proprii și nu ale unui observator neutru.

Preferințele sunt determinate așadar prin prisma a ceea ce Bourdieu numește *habitus*: un corp de valori și comportamente învățate acționând pentru comportamentele de alegere ale indivizilor ca element de orientare. Alegerile nevoluntare ale indivizilor sunt determinate de *habitus* și sunt direcționate spre obiective raționale prin prisma acestuia. Prin urmare, acele acțiuni nebunești, pasionale, impulsive, neprecedate de decizia conștientă de a acționa pot fi și ele considerate în anumite limite drept raționale, fiind orientate (rațional) de *habitus*.

Să ne imaginăm o comunitate plasată într-un spațiu închis deopotrivă geografic și social. Să presupunem că spațiul în cauză este sărac în resurse de mediu și în resurse materiale. Indivizii și gospodăriile sunt organizați în sisteme de producție aproape autarhice, dublate de rare schimburi de tip comercial și de daruri ritualice. Colectivitatea în cauză va dezvolta și susține valori sociale de tip tradiționalist, orientate spre asigurarea supraviețuirii. Logica logică ar sugera ca strategii de dezvoltare a comunității în cauză mobilitatea spațială (migrația în căutarea unor spații geografice mai bogate în resurse materiale și/sau oportunități economice), investirea în capital uman și raționalizarea organizării sociale, deschiderea către schimbul cu exteriorul. Practic însă, în lipsa unor contacte intense cu realități exterioare, a unor cunoștințe privind alte moduri de a face, colectivitatea în cauză va acționa în sensul opus: Incertitudinea materială fiind ridicată, comunitatea va tinde să impună strategii de reducere a incertitudinii axiologice axate pe con-

servarea ordinii, sisteme decizionale și de autoritate ierarhice și neparticipative, descurajarea inițiativei individuale în detrimentul celei comunitare.

Putem eticheta comportamentul indivizilor din comunitatea pe care am imaginat-o drept irațional? Probabil că nu. Indivizii, aflați în plină luptă pentru supraviețuire (resursele sunt rare) au descoperit o cale de a garanta succesul acestei lupte: autarhie, la care se adaugă schimburi sporadice cu caracter mai degrabă simbolic menite a asigura coeziunea comunității și împiedicând luptele intestinale prin integrarea indivizilor în rețele de obligații reciproce bine încheiate. Valorile promovate vizează conservarea și perpetuarea acestei stări de fapt, una de echilibru. Asumarea riscului prin opțiunea pentru moduri noi de a face nu este acceptabilă datorită faptului că ar crește incertitudinea axiologică, fără a garanta o creștere în planul eficienței materiale. Migrația, la rândul ei, crește incertitudinea materială prin diminuarea forței economice a gospodăriei și întrerupe rețeaua socială dezvoltată de comunitate. Toate acestea constituie *habitusul* pentru indivizi comunității, orientându-le acțiunile. Din această perspectivă, cea care ordonează și preferințele membrilor colectivității în cauză, comportamentul acestora este rațional. Asigurarea unei anumite siguranțe materiale poate permite în final comunității în cauză să inoveze, să dezvolte noi moduri de a face, având însă un risc asociat mai mic, situația de eșec fiind deja prevenită prin asigurarea dată de certitudinea materială preexistentă. În absența însă a siguranței dată de resurse abundente sau de cunoaștere, strategia rațională pare a fi mai degrabă cea conservatoare. Irraționalitatea acesteia, plasarea în afara logicii logice poate fi invocată numai prin plasarea observatorului în afara situației concrete a agentului ce performează acțiunile în cauză, fără a ține cont de resursele disponibile.

Data fiind relativitatea raționalității lor, strategiile de reușită în viață pot fi astfel analizate numai prin prisma certitudinii mediului înconjurător. Cu alte cuvinte este esențială analiza și înțelegerea exactă a resurselor pe care indivizii, gospodăriile sau comunitățile le pot accesa în mod curent, indiferent de natura acestor resurse: capital economic, capital social, capital uman sau resurse simbolice (valori, *habitus*, norme inculcate).

VII. 2. *Riscul*

Frecvent utilizat în sociologia contemporană, conceptual vorbind riscul rămâne un termen mai degrabă vag, imprecis, referind o multitudine de atribute ale situațiilor din viața reală, ale fenomenelor și proceselor sociale. Noțiunea de „risc” este departe încă de a cunoaște consensul celor preocupați de analiza socială asupra conținuturilor sale exacte (Wilkinson, 2001), însă este extrem de interesant atât prin noutatea sa - ca și concept redescoperit, dar mai ales prin valențele care îl transformă într-un instrument util în descrierea, înțelegerea și explicarea realităților sociale.

Riscul este definit în general, în spiritul simțului comun, drept probabilitatea ca un eveniment negativ să se producă, ca o amenințare sau un pericol existent să se materializeze. Sfera de cuprindere a noțiunii nu este însă atât de îngustă, în fapt riscul referindu-se nu doar la evenimente negative, ci și la posibilitatea producerii unor situații dezirabile (Short, 1984: 711). Practic riscul constituie probabilitatea ca un eveniment viitor să se întâmple. Prin extensie, conceptul capătă și conotația de raportare a indivizilor, comunităților sau societăților la riscuri, incluzând și modul în care riscurile sunt evaluate în situații specifice. Acesta este sensul general în care utilizez conceptul, preferând conotația neutră (orice eveniment viitor), iar uneori definind prin risc mai ales reprezentarea asupra riscului, așa cum rezultă din context.

Modul în care indivizii se raportează la provocările vieții este determinat în mod decisiv de felul în care se raportează la riscuri. Teoriile economice converg în a discuta rolul aversiunii față de risc sau al asumării acestuia în determinarea profiturilor investitorilor. Aversiunea față de risc determină adoptarea unor portofolii de acțiuni sigure, dar cu rate reduse ale profitului. Pe de altă parte, asumarea riscului poate aduce cu sine investiții în domenii noi, în afaceri cu rate ridicate ale câștigurilor, dar și căderi importante în caz de eșec.

Extinzând sfera raționalității de la nivelul financiar-economic în termeni de utilități date de preferințele individuale, discuția despre riscuri poate fi purtată și la nivelul strategiilor individuale.

Indivizii dețin portofolii de acțiuni sociale care definesc și sunt determinate de modul de relaționare cu ceilalți, de opțiunile privind modul de viață, de locul în care își doresc să trăiască, de activitățile economice desfășurate, de educația formală și de dezvoltarea abilităților etc. aceste portofolii pot fi mai mult sau mai puțin ‘riscante’. De exemplu, opțiunea pentru un singur loc de muncă, în sistemul de stat, prost plătit, dar sigur, asociată cu respingerea oricărei schimbări sociale poate constitui scheletul unui anumit tip de portofoliu strategic. Cele două elemente centrale (slujba sigură, dar prost plătită și respingerea schimbării) sunt puțin riscante din punct de vedere al modurilor de a face, neimplicând nici o inovație. Eșecul e mai puțin previzibil: lipsa schimbării implică în mod aparent perpetuarea situației prezente, ceea ce ar însemna că mai rău nu se poate. Modurile tradiționale de a face sunt deja verificate, astfel încât riscurile vizibile sunt practic nule. Pe de altă parte însă indivizii nu pot controla toate schimbările din mediu, iar evoluția acestuia poate transforma situația de aparent echilibru în una de risc extrem. Pericolul este însă mai puțin vizibil, implicând lucruri noi, încă neexperimentate în această formă la nivel social sau individual. Strategia descrisă poate fi una de subzistență, evitând riscurile imediate, promovând valori tradiționale, dar neorientată spre creștere.

La polul opus, orientarea către activități economice în domenii emergente, inițierea de afaceri bazate pe credite obținute prin ipotecarea locuinței sau a averii familiei, migrația, investiția în educație continuă sunt acțiuni al căror eșec poate fi cauzat de situații ușor de intuit (neattractivitatea noului domeniu, respingerea de către piață, adoptarea unor soluții tehnice care se pot dovedi neproductive, neadaptarea la rigorile noului mediu social în care se migrează, lipsa de utilitate a cunoștințelor dobândite etc.) și poate produce efecte extrem de vizibile (pierderea investiției, a poziției sociale, a resurselor de timp etc.). Ele se constituie în elemente ale unor portofolii de acțiuni strategice mai riscante.

Prevenirea riscurilor a constituit un deziderat al oricărei societăți și se plasează la baza acțiunilor indivizilor. Controlul incertitudinii asupra acțiunilor din mediul natural sau social se realizează deopotrivă la nivel social, comunitar sau individual. Societățile și comunitățile previn riscurile prin planificare (Marris, 1996), prin dezvoltarea de instanțe specializate în controlul social (justiție, poliție etc.), prin dezvoltarea de sisteme asiguratorii (vezi de exemplu, în societățile contemporane, cazul asigurărilor sociale, al serviciilor de asistență socială, de prevenire a dezastrelor etc.), prin construirea de moduri individuale de prevenire a riscului (adesea mediate de acțiunea unor instituții specializate în acest sens: biserica, școala, presa etc.). Indivizii se asigură în principal prin acumulare de proprietăți (Luhmann, 1993), prin integrarea în sisteme de relații sociale dominate de principiul schimbului de putere și obligații sau de cel al reciprocității (Marris, 1996), prin dezvoltarea capitalului uman sau prin adoptarea unor modele atitudinale specifice. Acestea din urmă sunt determinate sociale, implicând ignorarea sau considerarea dezastrelor drept „pedepse divine” (mai ales în comunitățile sărace în resurse materiale și simbolice), conformismul (vezi Marris, 1996: 110-114), normalizarea (Foucault, 1991) sau afirmarea propriului sistem valoric de auto-apărare și impunerea lui ca mod de adaptare la situația riscantă (Marris, 1996: 110-112).

Istoria umanității poate fi privită ca o **evoluție a modificării reprezentărilor asupra riscurilor** implicate de viața socială și de evoluțiile din mediul natural. Zorii civilizației au fost marcați de persistența riscurilor naturale (cutremure, inundații, secetă, boli, animale sălbatice etc.), dar și de predictibilitatea vieții sociale. Comunitățile mici exercitau un puternic control social asupra indivizilor prin câteva mijloace: prin relațiile de rudenie și reciprocitate; prin similaritatea rolurilor sociale și prin prescrierea exactă a celor implicate de diferențele de status emergente; prin solidaritatea grupului impusă de multitudinea riscurilor existente. Incertitudinea axiologică (cine suntem și încotro ne îndreptăm; care este modul corect de a gândi; etc.) era redusă prin acceptarea generalizată a explicației religioase, prin existența unor forțe supranaturale, controlând în mod decisiv destinul (vezi B.Voicu, 2000).

Fără a intra în detalii, să notăm că acumularea de informație a contribuit treptat la reducerea incertitudinii materiale datorată cauzelor exogene. Progresul științei și a tehnicii a condus la stăpânirea forțelor naturii, la reducerea expunerii în fața variațiilor meteorologice, la creșterea imunității în fața bolilor, la sporirea siguranței alimentare și de locuire etc. Mai mult, riscurile asociate adversității altor grupuri sociale au fost treptat reduse prin legi și tratate ce au instituționalizat și eliminat progresiv neîncrederea (Sztompka, 1999; Luhmann, 1979), conducând către societăți bazate pe toleranță. Astfel, societățile „modernității târzii” sunt dominate de indivizi mai deschiși la riscuri axiologice în condițiile în care și-au rezolvat problema incertitudinii materiale (B.Voicu, 2000).

După cum arată Deborah Lupton (1999: 13-14), **șase mari categorii de riscuri** predomină în cultura vestică contemporană. Toate cele șase tipuri reprezintă transformări ale riscurilor existente de-a lungul evoluției civilizației. *Riscurile de mediu înconjurător* s-au transformat referind astăzi mai degrabă poluarea, iradierea, siguranța circulației rutiere etc. și mai puțin ploile, inundațiile, seceta, cutremurele, atacurile animalelor sălbatice etc., ale căror efecte sunt prevenite în mare măsură de tehnologia existentă. *Riscurile stilului de viață* (alimentație, droguri, activitate sexuală, stil de condus mașina, stres, mod de petrecere a timpului liber etc.) reprezintă un construct conceptual mai nou, nefiind conștientizate până în epoca modernă. *Riscurile medicale* nu mai sunt asociate molimelor sau necunoașterii surselor bolilor, cât mai ales calității îngrijirii medicale în toate etapele ei (dezintoxicare, naștere, chirurgie, diagnosticare etc.). *Riscurile interpersonale* sunt neschimbate ca sferă de cuprindere (relații intime, interacțiune socială, dragoste, prietenie, rudenie, căsnicie), însă forma lor s-a modificat odată cu impersonalizarea contactelor, nuclearizarea familiei, slăbirea relațiilor între generații, creșterea toleranței sexuale, apariția unor forme evaluate de comunicare la mare distanță etc. *Riscurile economice* implică astăzi șomajul, inflația, împrumutul de bani, investițiile, falimentul bancar sau al propriei afaceri, distrugerea proprietății, plasarea neinspirată a banilor în acțiuni etc. *Riscul criminalității* derivă din participarea ca actor activ sau ca victimă în activități ilegale și îmbracă și el noi forme, determinate de evoluțiile subsistemelor sociale și a căilor de comunicație.

Tipologia este adecvată și societăților postcomuniste europene, supuse și ele unor riscuri identice sau similare. Ordinea este cea dată de incidența celor șase categorii în „societatea riscului” (Beck), specifică „modernității târzii” (Giddens) spre care au evoluat țările vesteuropene și nordamericane. În spațiul ex-comunist, incidența riscurilor economice și a criminalității este mai importantă, iar riscurile medicale și cele de mediu îmbracă adesea formele lor tradiționale. Riscurile ecologice devin importante mai ales la presiunea organizațiilor internaționale și tind a se suprapune ca importanță peste cele de natură materială și instituțională, într-o „societate a dublului risc” (Rinkevicius, 2000). Orice risc implică practic

un al doilea risc, concretizat în lipsa de încredere a populației în capacitatea instituțiilor de a face față riscurilor la modul general, neîncredere fundamentată pe incapacitatea cronicizată a societății de a-și rezolva problemele privind asigurarea certitudinii materiale (mai ales în sfera producției, distribuției, redistribuirii, schimbului, criminalității). Societățile postcomuniste (ca orice societate tradițională sau în curs de dezvoltare) sunt marcate astfel de două tipuri de riscuri importante: riscurile tehnologice – pregnante în contemporaneitatea vestică și, prin contagiune, în cea internațională – se suprapun peste incertitudinea legată de finalitățile tranziției.

Am argumentat deja asupra cauzelor prezenței și persistenței în postcomunism a incertitudinii generalizate. Dificultățile materiale, slaba dezvoltare instituțională, neadecvarea culturală, contactul cu regulile noi dezvoltate în capitalismul vestic, un model în schimbare, greu de asimilat pentru societăți pseudomoderne etc. Sztompka (1999a: 174-179) precizează suplimentar lipsa de încredere în capacitatea instituțiilor de a preveni riscurile existente. Cauza încrederii scăzute rezidă în imposibilitatea de a prezice viitorul, dată de „anomia și haosul post-revoluționar”, de „emergența noilor posibilități de mobilitate socială”, de dispariția subită a modalităților de control social și de înlocuirea lor lentă cu noi instituții, de incapacitatea noilor elite de a îndeplini satisfăcător responsabilitățile asumate, de arbitrarul deciziilor în raport cu legea, adeseori încălcată de legiuitorii însăși.

Practic, locuitorii fostelor țări comuniste se află în situația de a nu dispune la un nivel adecvat de nici una dintre cele două modele de rezolvare a riscurilor (Dean, 1998) produse de capitalism, ordinea socială pentru care au optat. Capitalismul postbelic, cu un stat al bunăstării în continuă expansiune, a propus socializarea riscului, prin mutarea către stat a majorității responsabilităților de prevenire a incertitudinii, prin prevenire neîncrederii prin instituționalizarea acesteia (seturi de norme ce previn comportamentele impredictibile și promovează încrederea socială – Sztompka, 1999a). Modernitatea târzie a adus cu ea „privatizarea riscului” sau „individualizarea riscului” (Dean, 1998: 26), prin retragerea statului și mutarea către indivizi a responsabilităților în prevenirea incertitudinii, pe fondul unei securități materiale avansate. Cetățeanul postcomunist s-a confruntat cu absența premiselor ambelor soluții de prevenire a incertitudinii: vechile instituții ale ordinii sociale se prăbușiseră, iar suportul cultural pentru funcționarea celor emergente cerea și încă cere timp pentru a se consolida; securitatea materială a indivizilor era și este încă prea redusă pentru a permite privatizarea riscului. Pe de altă parte, riscurile de mediu, cele asociate noilor stiluri de viață, îngrijirii medicale etc. își fac simțită prezența în urma contactului cu lumea occidentală (fie prin contagiune, fie impuse prin acorduri internaționale – precum cele legate de problemele ecologice, de pericolul reprezentat de centralele nucleare etc.). De aici consolidarea cel puțin pentru o vreme a unor societăți cu incertitudine ridicată, ale dublului risc.

Științele sociale au dezvoltat diverse **modalități de abordare a riscurilor**. Toate includ o dublă fațetă, implicând evaluări ale riscurilor și managementul riscurilor (Short, 1984:711). *Perspectiva cultural-simbolică* (M. Douglas) își concentrează atenția asupra modului în care noțiunea de risc este utilizată pentru a delimita alteritatea. Riscul este definit și determinat social, în strictă legătură cu standardul de viață, iar normele existe prescriu căile de abordare și prevenire a situațiilor în care riscurile se materializează. *Abordările „societății riscului”* (Beck, Giddens) sunt interesate mai ales de noile riscuri aduse cu sine de modernitatea târzie și de cele două tipuri de răspunsuri în care indivizii și societățile reacționează pentru a preveni riscul: reflexivitatea și individualizarea. Acceptarea diferențelor, problematizarea propriei poziții, toleranța sunt implicate de cele două reacții și reprezintă „un răspuns la condițiile ce determină teama și anxietatea, dar care răspuns este mai degrabă activ decât pasiv” (Lupton, 1999:15). La rândul său, *paradigma „mentalității guvernării”* (Foucault) aduce în prim plan modul în care reprezentările existente asupra riscului construiesc norme specifice de comportament. Riscul este controlat prin „normalizare”: fiecare situație este categorisită la nivel social pe baza cunoștințelor existente și sunt identificate căile de maximizare a câștigurilor din respectiva situație. Căile astfel identificate de maximizare a profitului și de minimizare a pierderilor sunt adoptate imediat drept norme, acționând ca normative pentru acțiunile ce urmează a fi întreprinse în situații similare. Toate cele trei paradigme interesate de problematica riscului menționate mai sus converg către considerarea riscului ca element organizator al societății contemporane ce poate fi controlat prin intervenția umană. Controlul presupune minimizarea riscurilor, fie prin ignorare, fie prin prevenire.

Un alt curent important în științele sociale analizează riscurile prin prisma relației dintre știință, tehnică și societate. Aceste *abordări tehnico-științifice* (Lupton, 1999), tratează riscul ca un dat obiectiv, nefiind interesate de cauzele sau de modul de percepție. Accentul cade pe construcția instituțională menită să reducă riscul și pe „consistența legăturii dintre opinia publică (din ce în ce mai preocupată de diverse riscuri) și organizațiile științifice, guvernamentale și industriale astfel încât să poată fi reduse conflictele de interese dintre cele două părți” în vederea controlării riscurilor implicate de noile tehnologii (Lupton, 1999).

În fine, *perspectiva economică* este cea mai cunoscută, dar și cea mai reduționistă. Așa cum arătam însă în debutul capitolului de față, ea permite generalizări care excedează sensul limitat al raționalității economice. Frank Knight⁵⁶ este cel ce a impus explicația profitului ca plată a riscului, teză clasică a economiei contemporane. Modul de evaluare a primelor în cazul asigurărilor, a cursului

⁵⁶ Risk, Uncertainty and Profit (1921)

acțiunilor, a ratei dobânzii la creditare țin cont de această regulă. În condiții de raționalitate economică, investițiile mai riscante presupune costuri mai ridicate, dar și profituri importante în caz de reușită.

Sfera de cuprindere a raționalității poate fi extinsă, așa cum am sugerat deja în capitolul precedent, tratând câștigul nu doar în termeni economici, ci mai degrabă în funcție de preferințele individuale pentru diferitele forme de capital (uman, social, material, simbolic) sau combinații ale acestora. Atunci, în condiții de raționalitate, acțiunile mai riscante, depinzând de mai mulți factori externi, necontrolabili, pot oferi indivizilor, în caz de reușită, **gratificații** mult mai importante decât acțiunile bazate pe prudență. Imigrarea, investirea în domenii noi, adoptarea de stiluri de viață inovatoare sau pur și simplu minoritare pot aduce cu sine beneficii importante în termeni de câștig material, autorealizare, prestigiu, relații sociale, capital uman etc. Opțiunea pentru subzistență nu reprezintă în acest sens o strategie de creștere, gratificațiile rezidând cel mult în conservarea nivelului inițial de securitate (materială, emoțională etc.) individuală. Pe de altă parte, eșecul acțiunilor riscante rezultă de regulă din stăpânirea insuficientă a cunoștințelor despre mediul extern. Lipsa de predictibilitate a acestuia determină relativa iraționalitate a acțiunilor indivizilor. Eșecul inițiativelor riscante poate determina nivele de securitate mult mai reduse decât cele inițiale prin volumul ridicat al pierderilor (fie ele materiale, fie derivate din deteriorarea statuturilor ocupate).

Indivizii arareori reușesc însă să evalueze riscurile incumbate de acțiunile lor luând în considerare toate dimensiunile implicate. Ei au mai degrabă un sentiment asupra riscurilor existente, decât o imagine cantitativă a acestora (Luhmann, 1993:2). Incertitudinea este, prin natura ei, persistentă (Zamfir, 1990). Chiar controlând complet secvențe ale mediului decizional, unele elemente rămân impredictibile, astfel că orice acțiune are asociat întotdeauna un anumit nivel al riscului imposibil de redus. Evaluarea pe care indivizii ar trebui să o facă asupra riscurilor este extinsă mult dincolo de raționalitatea economică sau dincolo de orizonturi de timp apropiate. Un eșec financiar, de exemplu, poate reprezenta ușor o sursă de capital politic dacă explicația sa este realizată prin asocierea cu o cauză considerată justă, invocând interese precum bunăstarea celorlalți sau propășirea națiunii. În acest caz, dacă indivizii atribuie creșterii capitalului politic o utilitate mai mare față de câștigul economic, rezultatul pe termen lung al eșecului financiar poate fi mai mult decât pozitiv. Riscul este însă unul ridicat: implică eșec economic, iar câștigul de imagine poate fi fragil și dificil de atins, depinzând de multe alte modificări impredictibile ale mediului social.

Se pot distinge două **modalități de a evalua riscul**: Primul este strict obiectiv, aparținând observatorului neutru, neimplicat în situația ce implică riscul, nesupus presiunii luării deciziei și deținând toate cunoștințele necesare evaluării efectelor soluțiilor alternative. Al doilea este subiectiv și aparține actorului afectat de

situația de risc. Cunoașterea exhaustivă este imposibilă, astfel încât observatorul neutru, limitat în cunoaștere la rândul său, va trebui să ia în calcul și ‘incertitudinea cognitivă’ (Zamfir, 1990) a actorului observat. Deciziile luate de acesta din urmă sunt subiective, în sensul că nu se supun unei reguli unice, alta decât a evaluării parțiale a riscurilor, limitată de cunoștințele deținute și realizată în funcție de ierarhia personală a preferințelor.

Este modul în care tratez în această lucrare deciziile strategice luate de actorii individuali în postcomunismul românesc. Ele sunt ‘raționale’ în măsura în care acceptăm raționalitatea drept determinată social și limitată cognitiv și nu în sensul normativ al cuvântului. Riscurile incumbate și acceptarea acestora funcționează în aceleași condiții. Acțiunile strategice inițiate de indivizi se grupează în portofolii relativ consistente, menite a minimiza riscurile cu care actorii se confruntă în incertitudinea persistentă a tranziției.

VII.3. Strategiile de viață în postcomunism

Societatea postcomunistă este fără îndoială o societate a riscurilor. „Sfârșitul comunismului a adus un fel de insecuritate similară celei pe care cei recent eliberați din închisoare o trăiesc adesea. [...] Dezorientarea pornește din nevoia de a face alegeri și de a-ți asuma riscuri în combinație cu dificultățile economice produse de tranziție” (Mandelbaum, 1997:3)⁵⁷. Provocările tranziției implică costuri sociale importante – inflație, șomaj, recesiune, restructurare economică și socială etc. – iar navigarea indivizilor prin acest spațiu plin de pericole este departe de a se produce cu ușurință. Portofoliile de acțiuni strategice pentru care optează sunt condiționate în mod decisiv de poziția socială pe care fiecare o ocupă în spațiul social, de resursele pe care le pot utiliza pentru a se adapta, supraviețui și dezvolta în noul mediu social. Așa cum arată Dumitru Sandu (1996: 255), „situațiile de tranziție sunt, în viața socială, situații de căutare”, încercări de a maximiza profitul exploatând mijloacele aflate la îndemână, fie ele de natură materială, culturală sau instituțională.

În cele ce urmează, folosesc în principal discuția lui Sztompka (1999b) asupra tipurilor de răspuns ale indivizilor în fața crizelor sociale. Nu agreez întru totul modul în care Sztompka interpretează și utilizează cele două surse majore la care apelează (Merton și Giddens) în constituirea propriei sale tipologii, însă găsesc întreaga analiză deosebit de utilă. Fără a intra aici în detalii, modific ușor modul în care tipologia propusă de sociologul polonez pentru răspunsurile la traume culturale se juxtapune peste dezvoltările lui Merton asupra anomiei și ale lui Giddens asupra strategiilor indivizilor de adaptare la riscurile aduse de modernitatea târzie.

⁵⁷ Michael Mandelbaum, Introduction, in Kapsetin Ethan, Michael Mandelbaum (eds.) – Sustaining the Transition: The Social Safety-net in Post-communist Countries, A Council of Foreign Relations Books, New York, 1997: 1-9, citat de Mălina Voicu, 2004b.

Adaug de asemenea alte câteva contribuții regăsite în literatură (Eyal, Szelenyi și Townsley; Hirschman; Luhmann), în încercarea de a structura o sinteză proprie a tipurilor ideale (în sens weberian) de reacții strategice ce pot fi regăsite în societățile postcomuniste europene în general și în cea românească în particular.

Pornind de la modul de definire și raportare la scopurile existenței umane și mijloacele de a le satisface, Merton (1959: 185-214) identifică patru modalități de adaptare individuală la schimbarea socială: inovația, rebeliunea, retragerea și ritualismul. Cel de-al cincilea pattern – *conformismul* – privește un tip strategic de acțiune în condiții de relativă stabilitate socială, fiind mai puțin interesant în contextul de față. *Inovația* presupune adaptarea la noul mediu social prin acceptarea regulilor emergente și dezvoltarea de moduri de a face adecvate acestuia. *Ritualismul* implică abordarea pasivă a noii situații, prin renunțarea la scopurile existențiale induse cultural (acumulare materială și îmbunătățirea prestigiului social) și integrarea modurilor existente de a face, fără a le modifica substanțial pentru a le armoniza cu realitatea socială în formare. *Retragerea* aduce cu sine atât respingerea scopurilor învățate social, cât și a mijloacelor de a le atinge, manifestându-se prin demotivare, prin ignorarea modurilor considerate raționale pentru identificarea problemelor și pentru rezolvarea acestora. *Rebeliunea* își găsește originile în reprezentarea sistemului instituțional existent ca o barieră în calea realizării personale, indiferent de modul de a defini scopurile existenței individuale.

Giddens (1990:134-137) analizează strategiile de adaptare la insecuritatea ontologică adusă cu sine de modernitatea târzie în devenirea sa. Prima reacție adaptativă, *acceptarea pragmatică*, reprezintă o strategie de supraviețuire, de renunțare la obiectivele creșterii și de concentrare pe activitățile mărunte de zi cu zi. *Optimismul susținut* reprezintă o a doua poziție de tip pasiv, implicând o credință absolută și nediscutabilă că forțe externe fie de natură supranaturală, fie progresul științific și tehnologic) vor rezolva oricum orice problemă ar apărea, astfel încât orice preocupare de natură adaptativă este lipsită de sens. *Pesimismul cinic*, spre deosebire de acceptarea pragmatică, presupune o implicare emoțională, o atitudine critică față de problemele generate de schimbare, o poziție autoironică, productivă sub aspectul creativ, inovator. În fine, *contestarea radicală*⁵⁸ presupune prin definiție activismul, încercarea de a stăpâni mediul social prin impunerea unui nou set de reguli.

⁵⁸ Radical engagement. Am preferat pentru traducere termenul de „contestare”, celui de „implicare” sau „angajare”, pentru a fi mai aproape de sensul conferit de autor, în text.

Tabelul 1.15. Tipuri de răspunsuri la schimbarea socială

	<u>Merton – răspunsuri la anomie</u>	<u>Sztompka – strategii de adaptare la traume culturale</u>	<u>Giddens – reacții adaptative la risc</u>	<u>Exemple de strategii în România postcomunistă</u>
<i>Strategii pasive</i>	<u>Ritualism</u>	<u>Reîntoarcerea la tradiție</u>	<u>Acceptare pragmatică</u> , „concentrarea pe supraviețuire”	▪ <i>Agricultură autarhică</i>
	<u>Retragere</u>	<u>Ignorarea traumei</u>	<u>Optimism susținut</u> („se va rezolva de la sine”)	▪ <i>Deresponsabilizare (Bunăstare de „stat”, Fatalism)</i>
<i>Strategii active</i>	<u>Inovație</u>	Creșterea resurselor de alt tip (legal: educație, muncă, rețele sociale; ilegal: corupție, crimă, fraudă)	<u>Pesimism cinic</u>	▪ <i>Antreprenoriat</i> , ▪ <i>Asociaționism</i> ▪ <i>Voluntariat</i> ▪ <i>Activități non-agricole în mediul rural</i> ▪ <i>Investiția în educație</i>
	<u>Rebeliune</u>	<u>Rebeliune culturală</u> (Modificarea completă a vechii ordini culturale)	<u>Contestare radicală</u> , mișcări sociale	▪ <i>Protest, refuzul regulilor, opoziție</i> ▪ <i>Migrație externă</i>

Sztompka (2000:463) remarcă apropierea dintre cele două tipologii, insistând mai ales pe caracterul activ/pasiv al tipurilor de reacții propuse de clasificările în cauză. Ritualismul și retragerea sunt prezentate drept răspunsuri pasive, opuse ca modalitate de abordare inovației și rebeliunii. De cealaltă parte, dintre reacțiile adaptative propuse de Giddens, doar contestarea radicală este definită de Sztompka ca o strategie activă, celelalte trei fiind caracterizate ca fiind pasive. Așa cum sugerez în Tabelul 1.15, „pesimismul cinic”, creator prin criticismul și autoironia adoptate, devine și el un tip de atitudine activă, de întâmpinare și control a mediului social.

Mai mult, cele patru tipuri propuse de Merton și tipologia lui Giddens pot fi, cu o anumită flexibilitate, puse într-o relație destul de consistentă. În primul rând trebuie însă definită o premisă importantă: anomia nu reprezintă altceva decât un mod de (dez)organizare socială dominat de riscuri. Răspunsurile strategice la anomie nu sunt astfel altceva decât reacții adaptative la condiții de risc. Cele două tipologii nu fac atunci altceva decât să structureze reacții individuale condiționate social în medii culturale distincte din punct de vedere al nivelului atins în evoluția societăților referite. În anumite limite, destul de strânse, ‘ritualismul’ și ‘acceptarea pragmatică’ se aproprie prin apelul ambelor la concentrarea pe supraviețuire. ‘Retragerea’ și ‘optimismul susținut’ sunt fațete ale aceleiași evitări a asumării responsabilității. Așa cum am sugerat deja, pesimismul cinic, prin criticismul său, implică și se bazează pe inovație (critica în sine reprezintă un mod de a inova). În fine, rebeliunea și contestarea radicală sunt cele mai apropiate, atât intuitiv, cât și semantic, ambele implicând – într-un fel sau altul – protestul și contestarea legitimității ordinii existente.

Sztompka își construiește propria tipologie, a reacțiilor la traume culturale, pornind de la cea propusă de Merton. Tabelul 1.15 prezintă și această clasificare, centrată aparent pe cazul societăților moderne, dar universală în aspectele sale cele mai intime. Ca și Merton (vezi strategia de tip conformist), Sztompka discută și o strategie de prevenire a traumei culturale. În contextul de față aceasta este însă mai puțin interesantă.

Tipologia poate fi mai bine precizată prin referința la analizele lui Hirschman (1999) despre comportamentul reacțiile consumatorilor sau ale cetățenilor la situațiile de criză din viața organizațiilor, respectiv ale statelor. Practic, cele două strategii pasive reprezintă reacții de *loialitate* neimplicând nici contestarea, nici abandonarea ireversibilă a integrării în regulile jocului social. Inovația adaptativă (respectiv pesimismul cinic) implică la nivel latent rădăcinile protestului, însă sunt în bună măsură tot strategii de loialitate. *Protestul* este evident în cazul ultimei strategii active din tabel, devenind în versiunea extremă o strategie de *abandon* a societății în cauză. Manifestarea cea mai evidentă a abandonului o reprezintă fără îndoială migrația externă.

Să remarcăm că modalitățile de tratare a riscurilor la nivel individual identificate de Marris (1996) – considerarea dezastrelor drept „pedepse divine”, ignorarea, conformismul, dezvoltarea resurselor sociale existente, afirmarea propriilor valori – se suprapun parțial peste tipologia propusă, Marris neluând în considerare în mod explicit rebeliunea sau contestarea ordinii existente (deși afirmarea propriilor sisteme de autoapărare poate presupune și acest lucru).

Am căutat în ultima coloană din Tabelul 1.15 să ofer câteva exemple de acțiuni strategice din postcomunism care ilustrează rezultatul alăturării tipologiilor propuse de Merton, Giddens și Sztompka. Teoretic, tipologia este adecvată aplicării în spațiul ex-comunist datorită premiselor clasificării (răspunsuri la schimbarea socială, abordate prin prisma riscurilor și a modului de selecție a scopurilor și mijloacelor) și a caracteristicilor societăților în cauză (schimbare socială într-o societate a „dublului risc”, incertitudine axiologică și ontologică în ce privește selecția scopurilor individuale și sociale și a mijloacelor de atingere). Din punct de vedere empiric, validarea tipologiei poate fi realizată prin identificarea exemplelor care o ilustrează. Fiecare dintre aceste acțiuni nu reprezintă manifestarea unică a orientării către categoria strategică în care am încadrat-o. Dimpotrivă, majoritatea reprezintă efectul combinării a două sau mai multe dintre cele patru tipuri strategice ideale (în sens weberian). Migrația externă este, de exemplu, rezultatul unei strategii care combină protestul și acumularea, fiind deopotrivă expresia abandonului și inovării. Prin caracterul său radical ea aparține însă în mai mare măsură categoriei strategice a protestului, abandonului.

Ritualismul, identificat de Sztompka în tendințele de reîntoarcere la tradiție, este exemplificat pentru cazul României prin întoarcerea la **agricultura au-**

tarhică, de subzistență. Așa cum notează Luhmann (1993:63), proprietatea reprezintă una dintre cele mai sigure forme de asigurare la risc. Utilizarea terenului agricol exclusiv în scopul subzistenței nu reprezintă altceva decât o reafirmare a tradițiilor, indiferentă la regulile jocului din realitatea imediată și absolut sigură din punct de vedere al vizibilității riscurilor implicate. Aparent, a avea propria bucată de pământ asigură un minim de hrană și posibilitatea inalienabilă de a locui undeva. Standardele moderne de securitate materială sunt însă ignorate sau considerate mai puțin importante. Riscul implicat de reîntoarcerea la agricultură este dat de pierderea sau diminuarea accesului la utilități moderne, inclusiv accesul la educație și facilități de îngrijire a sănătății. Riscul asociat opțiunilor alternative poate merge până la a pierde totul, inclusiv viața. Prin urmare autarhia agrară este o situație de risc minim, dar cu șanse de dezvoltare la fel de reduse. Reușita sa este „garantată” de tradiție: „așa au crescut și trăit generații de-a rândul”, ignorând schimbările petrecute în societate.

Pe de altă parte, definirea drept pasivă a „reîntoarcerii la tradiție” poate fi discutabilă. Prin caracteristicile sale, o astfel de strategie poate fi activă, implicând o atitudine critică la adresa societății existente și chiar încercarea de a o schimba. Această încercare implică însă o renunțare implicită la cel puțin o parte din scopurile existențiale induse cultural de modernitate, ca și la majoritatea mijloacelor oferite de progresul tehnic și de cel al canalelor de comunicare. Într-un fel este vorba de un protest extrem, dus la abandon, în sens Hirschman, numai că aceasta este doar o aparență. Reîntoarcerea la tradiție (sau, în unele cazuri, precum o parte din agricultura de subzistență, menținerea și perpetuarea unor practici și moduri de gândire tradiționaliste) nu reprezintă o strategie de creștere, de dezvoltare, exceptând situațiile în care întreg mediul social este unul tradițional și își propune conservarea acestei stări. Este cazul Afganistanului taliban, al Cubei lui Castro sau al unor țări arabe precum Irakul, unde apelul la strategii tradiționale poate garanta o creștere pe termen mediu, însă influența globalizării este probabil să impună indivizilor orientați activ către creștere să își modifice strategiile de tip tradiționalist. Situația României, în particular, ca și a întregului spațiu post-comunist în particular este însă diferită. Societățile în cauză sunt deja cuprinse în structurile globalizării, iar scopurile declarate și la care aderă sunt de creștere în sensul modernizării. Reîntoarcerea la tradiție, deși activă prin faptul că implică acțiune, este astfel pasivă prin scopurile și tipul de orientare pe care în promovează.

Dacă pasivitatea ritualismului este relativă, ea fiind dată mai ales de absența orientării către dezvoltare, retragerea, ignorarea traumei se constituie într-o strategie a lipsei complete de acțiune, prin simplu fapt că indivizii se autodefinesc în acest caz drept incapabili să își controleze destinul. De aici nevoia apelului la o entitate externă supraumană sau dezvoltată de societate pentru a rezolva problemele fundamentale ale schimbării. **Fatalismul** este o astfel de posibilitate. Mai interesantă însă îmi apare a fi recursul la stat ca la un părinte ocrotitor și așteptarea

ca acesta să joace rolul decisiv în bunăstării individuale, indiferent de efortul personal în acest sens. Așa cum am arătat, în fostele societăți comuniste, **dependența de stat** este una învățată, astfel că incidența unor astfel de strategii este mult mai probabilă decât în societățile vestice.

Modul în care Sztompka construiește strategia corespunzătoare inovației este consistent cu **strategiile de creștere individuală din postcomunism** descrise de Eyal, Szelenyi și Townsley, axate pe „preschimbarea formelor devalorizate de capital social” (2001: 11). Aceasta presupune în principal două tipuri de abordări. Prima implică reîmprospătarea portofoliilor și achiziționarea unui alt capital, care a câștigat valoare, iar cea de-a doua se bazează pe ajustarea habitusului la noile reguli ale jocului, prin învățarea și interiorizarea acestora. Rezultă imediat câteva exemple de acțiuni strategice care pot constitui nucleul unor portofolii inovatoare: antreprenoriatul, asociaționismul, voluntariatul, activitățile non-agricole din mediul rural, investiția în educație continuă. Toate presupun un risc relativ ridicat datorat pierderilor în caz de eșec, fie ele materiale, de prestigiu sau de timp. De asemenea toate implică o atitudine critică față de modul în care sistemul existent funcționează, un relativ pesimism față de perspectivele status-quo-ului, o atitudine activă de preschimbare a resurselor existente.

În fine, rebeliunea presupune fie protestul, fie abandonarea sistemului, perceput drept incapabil să satisfacă aspirațiile indivizilor. **Migrația externă**, circulatorie sau definitivă, reprezintă strategia protestului și a abandonului și incumbă riscuri inexorabile. Eșecul este asociat unor pierderi însemnate, adesea totale, atât în plan material, dar mai ales în ce privește poziția socială, consistența valorică a individului, integrarea socială. **Refuzul regulilor** formale și mai ales informale considerate nelegitime reprezintă de asemenea o strategie riscantă. Eșecul este în acest caz asociat penalităților materiale (formale sau datorate criminalității), blocării posibilităților de ascensiune socială, marginalizării.

Condițiile în care indivizii sau gospodăriile optează pentru una sau alta dintre tipurile strategice sugerate sunt date de tipul de raționalitate pe care îl practică și de percepțiile asupra riscurilor incumbate atât de situația prezentă, cât și de rezultatul probabil al opțiunilor strategice. Capitalul educațional și cel cultural (simbolic) sunt definitorii pentru raționalitatea individuală, chiar dacă nu acoperă întreaga sa sferă. Capitalul social și resursele materiale oferă o imagine asupra nivelului certitudinii materiale. În ce privește însă resursele materiale, măsurarea lor obiectivă este insuficientă, mai important fiind modul în care indivizii se raportează la ceea ce au. Cu alte cuvinte, percepția asupra riscului este departe de a fi una obiectivă, fiind la rândul-i determinată cultural și contextual. Determinanții alegerilor strategice se plasează astfel la nivelul percepției asupra resurselor materiale disponibile, a capitalului social, a capitalului uman, a celui simbolic (habitus) și a resurselor existente în mediul rezidențial (nivelul de dezvoltare al comunității).

Capitolul 2

Strategii de viață: relația cu resursele individuale

Am descris până aici tipul de schimbări care domină peisajul tranziției și al postcomunismului. Volumul II prezintă în extenso nivelurile și structurile pe care diferite tipuri de resurse le cunosc în societatea românească. Perspectiva este una statică, de surprindere a realității prezente, însă discursul cunoaște atât valențe comparative cât și explicații de natură longitudinală. Am plasat abordarea într-un context mai larg, european, punând însă accentul pe tradițiile date de comunism și pe specificul postcomunismului. Rezultă imaginea unei societăți marcate de incertitudinea schimbării instituționale și – deopotrivă – culturale. Criteriile de selectare a elitelor, modul de recompensare a abilităților individuale, patternurile de satisfacere a nevoilor, însăși formularea aspirațiilor, raportarea la instituțiile ordinii și aranjamentelor societale, relațiile interumane, întreg modul de structurare a valorilor și normelor sociale cunosc în postcomunism modificări care se succed rapid în căutarea unor traiectorii de echilibru.

Procesul nu este deloc nou. Schimbarea este un lucru firesc pentru orice societate. Oamenii nu au creat niciodată moduri statice de organizare. Chiar și cele mai închise regimuri sociale cunosc o perpetuă schimbare, o evoluție care nu poate fi oprită, iar adesea nici măcar prezisă. Inovația, expansiunea, căutarea unor soluții mai bune sau a unor moduri noi de a face sunt inerente modului de structurare a oricărui aranjament societal. Resursele sunt departe de a fi atât de abundente pe cât de diferite și nesățioase pot fi aspirațiile pe care le-ar putea satisface. Goana după mai mult devine astfel definitivă pentru evoluția umanității.

În cazul postcomunismului schimbările sunt însă radicale, revoluționare. Un întreg sistem se prăbușește, cu instituțiile și valorile sale. Este sfârșitul unui mod de gândire și renașterea altora noi, adesea contradictorii sau în opoziție cu alte ideologii împrumutate de la societățile învecinate. Vizibilitatea procesului este extremă. Schimbările nu se produc mai întâi în profunzime, la nivelul latent, ci încep cu modificarea însemnelor manifeste, a instituțiilor formale ale aranjamentului social. De aici asimetria inițială dintre valorile sociale și modelele instituționale împrumutate fie de la alte societăți fie din trecutul istoric mai

îndepărtat. La nivel individual, procesul se transpune într-o predictibilitate redusă a traiectoriilor pe termen mediu și lung, adesea provocând incertitudine ridicată în legătură cu consecințele imediate ale deciziilor luate și acțiunilor întreprinse.

România este un exemplu acut al schimbării, dată fiind închiderea mai mare a societății comuniste în raport cu alte țări europene care au cunoscut același tip de experiment social. Schimbarea a afectat în anii '90 și încă este prezentă în toate subsistemele sociale, afectând deopotrivă economia, politica, relațiile sociale și valorile. Modificările sunt de esență, fiind echivalente cu o succesiune fără sfârșit de mici cutremure, de intensități diferite, niciodată aceleași. Adaptarea la astfel de fenomene cere timp și necesită un întreg arsenal de resurse. Resursele existente la nivel agregat sunt însă mai degrabă rare în România, mai ales în raport cu Europa vestică. Mai mult, în termeni economici, materialei, România este și se percepe a fi mai săracă nu doar față de țările din vest, dar și în comparație cu majoritatea societăților postcomuniste europene. Capitalul uman și cel social prezintă de asemenea nivele reduse comparativ cu Europa și America de Nord, referențialele cele mai des invocate în discursul cotidian. Modernitatea culturală este una incompletă, știrbită în câteva dintre funcțiunile sale esențiale, mai puțin productivă și supusă unor presiuni puternice de nostalgia tendințelor tradiționaliste, dar și, prin contagiune, de cele postmoderne.

Raritatea relativă a resurselor, faptul că indivizii se definesc în majoritatea lor drept săraci, crește dificultatea rezolvării problemei incertitudinii, sporind și importanța fiecărei resurse în parte pentru structurarea strategiilor de adaptare la criză. Ceea ce îmi propun în acest capitol este să schitez câteva dintre modalitățile în care indivizii utilizează resursele la care au acces pentru a decide asupra acțiunilor esențiale din viața cotidiană. Nivelul de analiză este cel individual, centrat pe realitatea cu care indivizii din România se confruntă în fiecare zi. Folosind matricea răspunsurilor strategice structurată în finalul capitolului 1, îmi propun să văd în ce măsură astfel de acțiuni își găsesc determinantul în stocurile de capital de care dispun indivizii.

Pornesc de la o premiză a minimei raționalități: ansamblul acțiunilor importante pe termen mediu și lung întreprinse de un individ nu își propune să diminueze satisfacerea nevoilor pe care acesta le consideră relevante. Cu alte cuvinte, indivizii caută în mod natural creșterea sau măcar stagnarea, nealegând în mod voluntar strategii de pierdere pe termen lung. Este adevărat că multe din acțiunile individuale par a fi fie complet altruiste, fie total dezinteresate de orice câștig material. Am arătat însă în primul capitol al acestei lucrări, folosind elemente din teoria schimbului social, că raționalitatea acestor acțiuni trebuie căutată dincolo de efectele lor imediate. Prezumția este congruentă cu principiile teoriei alegerii raționale, mai ales așa cum apare ea la Coleman (1990).

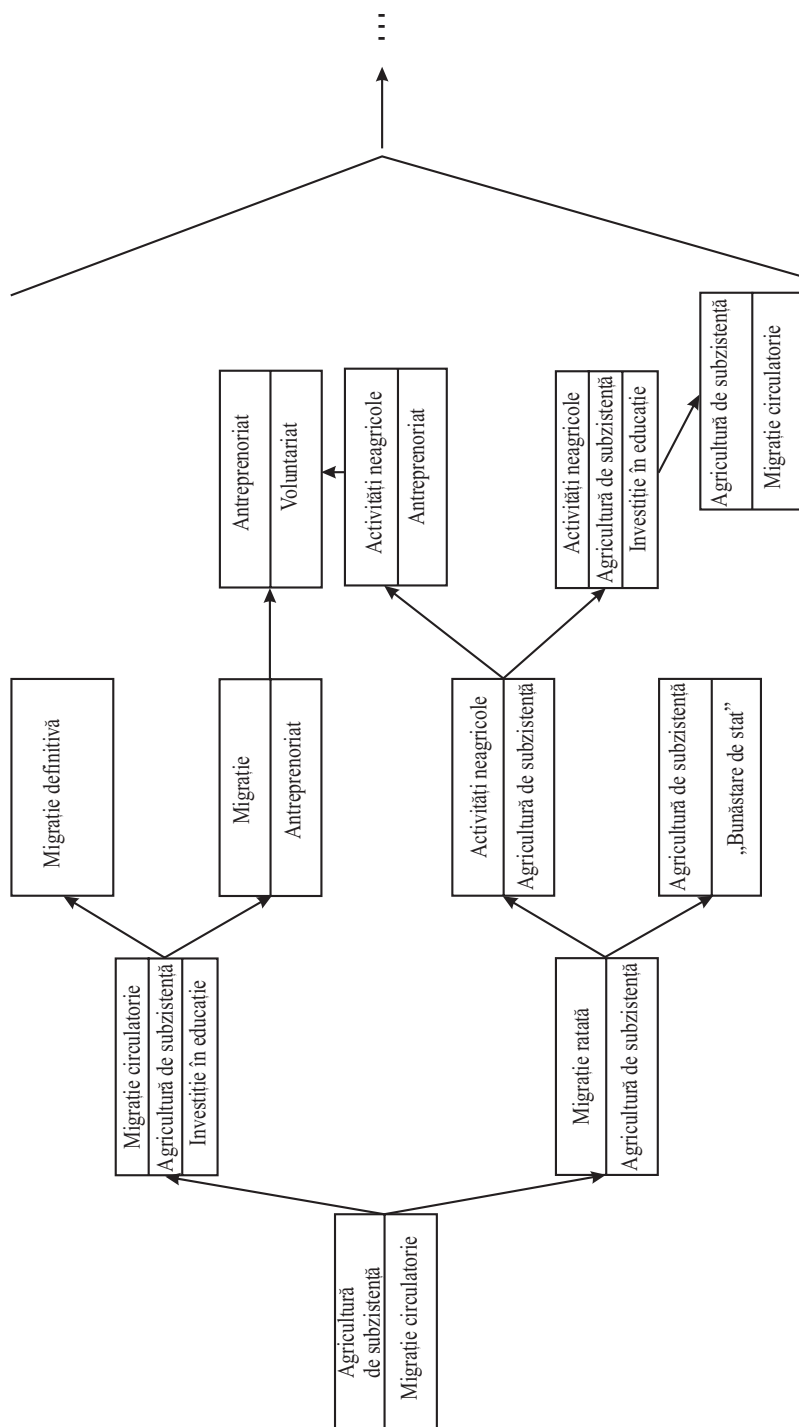
Rezultă câteva tipuri de reacții la criza dată de postcomunism, descrise sintetic de Tabelul 7.1. Am detaliat, în finalul primului capitol, sursele teoretice și conceptuale ale tipologiei pe care o propun. Pornesc așadar de la câteva abordări clasice: Merton, Sztompka, Giddens, Hirschman. Caut să le precizez în cazul românesc prin câteva exemple de acțiuni care se apropie de tipurile ideale date de clasificarea propusă. În mod firesc, nu există indivizi care să promoveze exclusiv acțiuni strategice de un singur tip. Mai mult decât atât, nici una dintre acțiunile posibile nu corespund întru totul unui anume tip de acțiune. Exemplele invocate în tabel sunt departe de a fi „pure”. Fiecare dintre acțiunile din ultima coloană este în fapt o combinație între cele patru categorii strategice, dominată însă de influența categoriei în care am plasat-o. Voi argumenta asupra corectitudinii exemplelor alese în secțiunile următoare, în care îmi propun să descriu cel puțin câte o acțiune din fiecare categorie și să o pun în relație cu spațiul resurselor indivizilor care o practică.

Tabelul 7.1. Răspunsuri strategice la criza postcomunistă

	Tipuri ideale de strategii	Exemple de acțiuni strategice
Strategii active	Acumulare – Integrare în noua ordine (Creșterea stocurilor de capital, inovație, adaptare critică)	▪ <i>Antreprenoriat</i> ▪ <i>Asociaționism, Voluntariat</i> ▪ <i>Activități non-agricole în mediul rural</i> ▪ <i>Investiția în educație</i>
	Rebeliune, protest radical	▪ <i>Protest, refuzul regulilor, opoziție</i> ▪ <i>Migrație externă</i>
Strategii pasive	Reîntoarcerea la tradiție , ritualism, strategia minimală a „supraviețuirii”	▪ <i>Agricultură autarhică</i>
	Retragere , ignorarea crizei	▪ <i>Deresponsabilizare</i> (<i>Bunăstare de „stat”, Fatalism</i>)

Revenind la idee, nici una dintre categoriile strategice propuse nu este probabil să poată fi recunoscută în realitatea cotidiană ca atare, în stare pură. Indivizii dezvoltă portofolii de acțiuni strategice structurate prin combinarea celor patru orientări strategice latente. De exemplu, este probabil ca tendințe de acumulare, protest și reîntoarcere la tradiție să fie regăsite în portofoliul aceluiași individ. Agricultura de subzistență și intenția sau chiar actul migrației circulatorii pentru muncă pot să coexiste pentru o vreme, într-un echilibru instabil. Situația nu este însă una de durată îndelungată, fiind relativ rapid (la scară istorică) rebalansată spre unul sau altul dintre poli. Spre exemplu, tendințe spre acumularea de capital educațional sau biologic (stare de sănătate) pot înlocui agricultura de subzistență ca importanță în structura portofoliului sau, în cazul eșecului migrației, aceasta poate fi substituită de strategii de retragere etc. Figura 7.1 prezintă câteva posibile portofolii (simplificate la 2-3 acțiuni strategice) și scenariile de transformare ale acestora.

Figura 7.1. Posibile evoluții ale unui portofoliu de acțiuni strategice

* este prezentat doar un număr limitat de posibile combinații și evoluții

Fiecare categorie strategică atrage indivizi cu anumite caracteristici. Ipoteza centrală este simplă: Mă aștept ca rezerve mai importante din punct de vedere productiv de capital uman, material, simbolic și relațional tip bridging să se asocieze cu orientări către categorii strategice active, fie de acumulare, fie de protest. Retragerea și întoarcerea la tradiție mă aștept să fie plasate la polul opus. Nu îmi propun și nici nu am posibilitatea de a analiza, fie doar și sumar, toate acțiunile strategice relevante pentru societatea românească. Numărul este probabil de ordinul zecilor. Ceea ce intenționez este să realizez o scurtă analiză a relației cu resursele disponibile la nivel individual pentru cinci astfel de acțiuni, acoperind exemple din fiecare categorie strategică.

Voi aborda așadar voluntariatul, investirea în educație, migrația, agricultura autarhică și „deresponsabilizarea”, fiind interesat de măsura în care diferitele tipuri de resurse disponibile la nivel individual produc efecte asupra lor. Nu sunt preocupat în a oferi explicații complete asupra fiecărei acțiuni în parte, și nici în a descrie exhaustiv fenomenele care le însoțesc. Spațiul disponibil nu îmi permite un astfel de demers. Îmi propun doar să descriu acțiunile în cauză la nivel general și să identific impact capitalurilor disponibile asupra mecanismelor de selecție a acestor acțiuni. În plus, mă concentrez mai mult asupra strategiilor active, mai productive din punct de vedere al impactului asupra dezvoltării sociale.

Discuția asupra strategiilor ca atare, la nivel individual, este însă una extrem de complexă. Măsurarea fenomenelor în cauză ridică probleme metodologice serioase. Fiecare individ își dezvoltă la nivel latent portofoliul de orientări strategice, care se concretizează în atitudini și comportamente. Acestea la rândul lor determină performarea de acțiuni de natură strategică. Doar analize calitative intense asupra unui singur caz pot defini în totalitate complexul de orientări latente, atitudini, comportamente, acțiuni ce definesc actorul individual din punct de vedere al strategiei de viață. Intențiile mele nu sunt însă de a caracteriza cazuri, ci de a discuta despre poziționarea ansamblului strategiilor populației în contextul spațiului definit de resursele disponibile. Mă concentrez prin urmare asupra câtorva comportamente efective (agricultura de subzistență, voluntariatul, migrația, investiția adulților în educație, ne-desfășurarea de activități orientate spre creștere) și atitudini ce le însoțesc (intenția de migrație, intenția de a investi în educație, pasivitatea). Toate aceste sunt mai ușor de surprins și, în plus, există deja o multitudine de date cantitative deja colectate în România, facilitând analiza. Nu măsoar așadar *strategiile de viață* ca atare, ci elemente ale acestora. Este vorba de cele cinci complexe de acțiuni pe care deja le-am amintit și care implică deopotrivă atitudini și comportamente. Denumesc generic aceste complexe drept acțiuni strategice.

Demersul este predominant cantitativ. Pentru a îmi atinge obiectivele utilizez în primul rând date de sondaj, avantajul fiind dat de posibilitatea comparației între efecte. Dublez însă abordarea cantitativă de informații calitative rezultate din

diverse studii la care am participat sau furnizate de colegi interesați de problematica în cauză, fie prin lucrările lor, fie în discuțiile pe care le-am purtat de-a lungul vremii.

Date fiind obiectivele abordării, spre deosebire de capitolele anterioare propun mai puține referiri la literatura existentă. Consider că am furnizat deja argumentația necesară pe parcursul lucrării și mă mărginesc la o atentă analiză empirică. Ofer însă repere teoretice succinte acolo unde ating subiecte mai puțin discutate în capitolele anterioare, mai cu seamă în ce privește precizarea conceptuală a acțiunilor strategice referite. Structura fiecărei secțiuni în parte cuprinde mai întâi o argumentație teoretică asupra plasării acțiunii în cauză în categoria strategică respectivă, dublată de scurte precizări conceptuale. În completare, datele cantitative și calitative servesc drept argumente pentru structurarea profilului celor ce performează acțiunile în cauză, precizând și legătura cu resursele la care au acces⁵⁹.

Nu îmi propun să ofer explicații complete pentru acțiunile strategice descrise. Mă mărginesc la a introduce în modelele explicative cei mai importanți predictorii, alături de măsuri relevante ale resurselor. Datele prezentate pot fi explorate mai în profunzime, însă nu acesta este obiectivul meu. Este motivul pentru care o să ofer doar comentarii sumare pentru multe dintre relațiile subliniate de analizele statistice prezentate. Ceea ce îmi propun este să caracterizez acțiunile în cauză din punct de vedere al conținutului lor simbolic în câmpul categoriilor strategice identificate. De asemenea, caut să evaluez efectele resurselor asupra inițierii acestor acțiuni. În acest sens, în finalul capitolului, revin cu o discuție comparativă a impactului fiecărei tip de resursă asupra categoriilor strategice propuse.

Din punct de vedere al „uneltelor” statistice folosite, recurg mai ales la analiza de regresie (logistică). Pun astfel în evidență efectele celor mai importanți predictorii selectați mai ales din spațiul resurselor. Revin apoi cu analize bivariate, în care confrunt propensiunea către acțiunea strategică analizată cu fiecare tip de resursă în parte, în special cu cele care prezintă efecte nesemnificative atunci când controlăm ceilalți factori. Scopul este de creiona portretul celor care întreprind acțiunile strategice analizate, punctând caracteristicile acestora din punct de vedere al resurselor disponibile.

Am căutat să evit un limbaj prea tehnic, preferând să discut detaliile legate de inferența statistică mai ales în note de subsol, astfel încât textul să fie relativ ușor de citit și pentru cititorul cu mai puțin deprins cu lectura rezultatelor analizei de regresie sau a celorlalte tehnici folosite. În plus, am căutat ca să evidențiez pe cât posibil din punct de vedere grafic relațiile discutate. Mai mult decât atât, în finalul

⁵⁹ În ultimele părți ale secțiunilor dedicate fiecărei acțiuni strategice în parte, limbajul folosit este mai tehnicizat. Sugerez cititorilor mai puțin obișnuiți cu citirea rezultatelor modelelor de regresie să folosească în vederea înțelegerii și interpretării Tabelul 7.27, din secțiunea finală, acesta având rolul de a sintetiza toate aceste informații mai tehnice într-un limbaj mai accesibil.

capitolului, în scurta discuție comparativă asupra rezultatelor analizei fiecărei acțiuni, propun o sinteză intuitivă a tuturor acestor analize. Aceasta poate ușura inclusiv citirea tabelelor cu rezultate din fiecare secțiune în parte.

I. Voluntariatul⁶⁰

I.1. Voluntariatul ca strategie inovativă de creștere

Am arătat în primul capitol al lucrării de față cum noua ordine socială adusă de postcomunism presupune o redefinire a rolului și formelor productive de capital social. În comunism, ierarhiile erau date de combinații specifice ale capitalului social cu cel uman, primul fiind totuși prevalent⁶¹. Relațiile politice guvernau sistemul, permițând controlul asupra normelor oficiale, resurselor materiale, accesului la capital educațional etc. Postcomunismul aduce în prim plan combinația dintre capital economic și social, cel din urmă pierzându-și treptat ponderea în favoarea capitalului uman. Capitalul simbolic acționează în toate aceste sisteme ale ordinii sociale ca element unificator, capabil să activeze celelalte resurse.

Capitalul social util în postcomunism tinde să se definească similar oricărei alte societăți, inclusiv regimurilor comuniste, diferența fiind dată de natura relațiilor dezvoltate și de statusurile persoanelor implicate. În comunism, relațiile tindeau să fie ierarhice, dominate de sisteme de ordine, chiar și atunci când proveneau din legături inițiale bazate pe prietenie. Relațiile utile implicau persoane care controlau resursele rare: vânzători, profesori, directori de întreprinderi, șefi ai organizațiilor de partid etc. Fiecare putea asigura accesul la ceva: alimente, îmbrăcăminte sau alte produse mai bune decât cele din galantarele magazinelor; note mai mari și acces preferențial la educația universitară; locuri de muncă bine plătite sau mai aproape de casă; locuințe mai bune sau acces la alți agenți care controlau resursele. În postcomunism, actorii se schimbă: produsele din magazine nu mai sunt atât de rare, ba chiar devin greu accesibile din cauza puterii reduse de cumpărare; accesul la educația universitară este condiționat mai ales de resurse financiare; locurile de muncă excedentare dispar pe măsură ce firmele sunt condiționate tot mai mult de performanțele proprii realizate pe diversele piețe pe care

⁶⁰ Datele prezentate în secțiunea de față valorifică și dezvoltă rezultatele a două articole pe care le-am publicat anterior alături de Mălina Voicu (M. și B. Voicu, 2003, respectiv B. și M. Voicu, 2003). Materialul este însă complet diferit, exceptând un tabel și o figură preluate din al doilea articol, așa cum menționez și în subsolul acestora. Mulțumesc Mălinei Voicu pentru permisiunea de a le utiliza. Mulțumesc în același sens lui Horațiu Rusu, coeditor al volumului în care a apărut materialul în cauză.

⁶¹ Vezi Eyal, Szelenyi și Townsley (2001).

se implică; rolul politicianilor în filtrarea accesului la resurse se reduce în principal (dar nu exclusiv) la controlul asupra investițiilor publice.

Devine însă din ce în ce mai importantă informația. Societatea nu mai este una monotună⁶², cu o impredictibilitate furnizată în principal de deciziile adesea aleatoare ale aparatului birocrăției de partid. Incertitudinea este acum produsul conjugat al acțiunii tuturor actorilor sociali, iar diversitatea circumstanțelor posibile este infinit mai dezvoltată. Mai mult, așa cum am argumentat, schimbarea în sine generează constant noi oportunități și noi constrângeri, apar și dispar nișe, norme, valori. Informație completă asupra cât mai multor și mai diverse situații, constrângeri, posibilități și evenimente reprezintă astfel o pre-condiție a creșterii individuale, dar are și un rol important în supraviețuirea în astfel de medii incerte. Relații sociale cât mai diverse asigură accesul la informație și, alături de încrederea dată de predictibilitate, asigură un potențial important pentru dezvoltarea individuală, comunitară și socială.

Creșterea diversității relațiilor sociale constituie astfel un mijloc activ de integrare în noua societate. Voluntariatul reprezintă un mijloc inovativ în acest sens. Folosesc aici termenul de voluntariat cu sensul de „activitate realizată din inițiativă proprie, fără constrângeri exterioare, formalizată în cadrul unei organizații, și care nu aduce beneficii materiale imediate sau directe celui care o performează, ci altora sau comunității”. Scopul său nu este nici pe departe exclusiv de a genera noi relații sociale. Literatura existentă⁶³ identifică o multitudine de motive care determină comportamentul voluntar: altruismul, dezvoltarea rețelei sociale individuale, obținerea de câștiguri contextuale (în planul imaginii publice, de exemplu), satisfacerea unor nevoi interne (precum autorealizarea sau auto-exprimarea) sunt principalele. Trebuie notat totuși că ipoteza altruismului pur ca motor al comportamentului voluntarilor este respinsă de cvasimajoritatea lucrărilor care tratează subiectul. Fără a neglija posibilitatea prezenței sale în mixul motivațiilor voluntarilor, voluntariatul se asociază de regulă uneia dintre celelalte motivații menționate. Voluntariatul reprezintă o formă de recunoaștere socială, de afirmare a calităților filantropice. Reamintesc că am limitat sfera de cuprindere a conceptului la formele sale organizate, sanctificate oficial. Activitățile voluntare oferă actorilor sociali prilejul de a fi activi, de a își exprima creativitatea sau alte abilități, de a se autotesta, de a își satisface diverse nevoi fără ca acestea să fie inerent legate de obiectul muncii voluntare. În fine, fapt extrem de important, voluntarii au prilejul de întâlni alți voluntari. Voluntariatul organizat reprezintă în esență sa o formă de sociabilizare, de a crește frecvența contactelor sociale. Așa cum o să arăt în continuare, voluntarii sunt în general indivizi cu „status dominant”

⁶² Nici măcar monocromă, ca să îl parafrazez pe Etzioni (2002).

⁶³ Vezi mai ales Pearce (1993), Cnaan și Amroffell (1994), Smith (1982). Dekker și Halman, eds., 2003 conține mai multe articole ce trec în revistă literatura existentă. Printre ele se numără și articolul al cărui coautor sunt (M. și B. Voicu, 2003).

(Smith, 1982; 1994): mai tineri, mai bogați, mai activi, mai bine educați, cu mai multe contacte sociale etc. Voluntariatul reprezintă o cale de a îmbogăți substanțial aceste contacte, prin accesul la rețelele sociale bogate de care dispun ceilalți voluntari. Calitatea rețelor nou accesate este de asemenea ridicată, date fiind caracteristicile voluntarilor, ca indivizi, așa cum am menționat deja, cu status mai ridicat decât media, proveniți mai degrabă din straturile superioare ale societății.

Caracterul inovativ al activității derivă din istoria sa în timpul comunismului (M. și B. Voicu, 2003; B. și M. Voicu, 2003; Juknevičius și Savicka, 2003): partidul-stat a controlat orice tip de organizație, de la firme și asociații politice, la cluburi de șah și asociații ale femeilor; indivizii erau adesea obligați să desfășoare activități definite oficial drept „voluntare” sau „muncă patriotică”, în ciuda opțiunilor proprii; oficial nu existau săraci și, prin urmare, nici filantropie; spațiul public era unul al minciunii, aparținând oricui altcuiva decât indivizilor și comunităților, astfel încât activitățile în beneficiul tuturor deveneau lipsite de sens, rațională fiind mai degrabă dezvoltarea de comportamente tip „free rider”. Inexistent așadar în perioada celor patru decenii de comunism, cu o tradiție mai degrabă firavă în România agrară de dinainte de al doilea război mondial, dar și cu un spațiu mic de manevră în societatea postcomunistă încă puternic rurală, voluntariatul constituie mai degrabă o inovație societală, reluată îndeosebi prin împrumut. Organizațiile non-guvernamentale internaționale sunt cele ce l-au adus cu ele și l-au promovat, mai ales prin exemplul unor voluntari vestici.

1.2. Incidența voluntariatului și asociaționismului în România

Au apărut astfel și cadrele în care voluntariatul (organizat) se poate dezvolta. Estimările variau pentru o cifră între 7000 și 30000 de organizații non-guvernamentale în 1999 (M. și B. Voicu, 2003: 155), cu precizarea că totuși maximul acestei aproximări pare exagerat (include probabil și partide politice, sindicate, asociații de locatari etc.). În comparație cu alte țări postcomuniste, în România existau în 1999 de aproximativ 2-5 ori mai puține astfel de organizații. Raportat la dimensiunea populației distanțele sunt și mai mari. Conform rapoartelor *NGO Sustainability Index* ale USAID raportul dintre numărul de locuitori și numărul de ONG-uri atingea în 2003 pentru România o medie de 1289 de locuitori pentru un ONG (în scădere față de estimarea de 887 în 2000 – vezi L. Ilie, 2004). Doar Moldova, Ucraina, Serbia, Albania, Bielorusia și Azerbaidjan prezentau o mai mică dezvoltare al acestui tip de asociaționism. Bulgaria și Kosovo, care aveau mai puține asociații per capita în 2000, depășiseră în 2003 România. Cifrele trebuie privite însă cu precauție, fiind posibil ca ele să includă în unele țări și partide politice, sindicate și universități private (organizate, conform legii, ca asociații non-profit), despre care voi argumenta în paginile următoare că, cel puțin

în România, prezintă multe caracteristici diferite de cele ale restului organizațiilor non-guvernamentale. În orice caz, dezvoltarea sectorului non-profit în România se plasează sub cea din majoritatea țărilor foste comuniste (vezi Tabelul 7.2).

Tabelul 7.2. Raportul dintre numărul de locuitori și cel de ONG-uri în unele țări est-europene (2003)

Țara	Număr de ONG-uri	Locuitori la un ONG	Țara	Număr de ONG-uri	Locuitori la un ONG
Estonia	19.653	71	Bulgaria	8.000	875
Slovenia	18.000	111	Kosovo	2.000	925
Ungaria	62.000**	163**	Polonia	41.000	942
Cehia	58.000	178	Georgia	4.348*	1.012*
Croația	23.800	181	Armenia	3.565	1.066
Slovacia	20.000*	270*	România	17.373	1.289
Lituania	12.000*	292*	Moldova	2.880	1.493
Rusia	450.000**	318**	Ucraina	30.000	1.607
Macedonia	5.100	392	Serbia	4.000*	2.057*
Munteenegro	1.550**	419**	Albania	800	3.875
Bosnia-Herțegovina	7.929	429	Bielorusia	1.980*	5.000*
Letonia	5.000**	460**	Azerbaidjan	1.400	5.857

Surse: Rapoartele *NGO Sustainability Index* ale USAID: Levinson & Stuart (2002), Stuart (2003), Anderson & Stuart (2004). Note: *date pentru 2002; **date pentru 2001. Numărul de ONG-uri raportat este cel al asociațiilor non-profit înregistrate sau o estimare a acestuia, în funcție de disponibilitatea datelor. Chiar dacă aceste cifre nu reflectă ”fidel” realitatea (multe ONG-uri în realitate nu au nici o activitate, spre exemplu), ele sunt probabil afecte în egală măsură de erori și prin urmare pot servi pentru comparații între țări.

Strâns legat de cele prezentate, voluntariatul are și el în România o incidență mai redusă decât în majoritatea țărilor europene, fie ele din est sau din vest. Întâi de toate trebuie notat faptul că, la nivel european, ponderea voluntarilor descrește de la Nord la Sud și de la Vest la Est. Excepție fac Grecia, în care se simte influența apartenenței la spațiul UE și NATO încă din timpul războiului rece, și Slovacia, al cărei comportament atipic se datorează însă unor probleme în cu-legerea datelor (vezi B. și M. Voicu, 2003: 62). Diferențele est-vest sunt semnificative la $p < 0,05$ pentru toate cele patru dimensiuni prezentate în Tabelul 7.3. Explicațiile rezidă în determinanții la nivel agregat al incidenței voluntariatului în țările europene: performanța economică, nivelul mediu de educație școlară, nivelul încrederii interumane, extensia medie a rețelelor sociale (sursa citată: p.61).

Țările est comuniste sunt mai sărace în ce privește toate aceste resurse, iar variația nord-sud urmează același patern descrescător pentru determinanții amintiți. Chiar și controlând pentru nivelul acestor resurse, apar efecte semnificative ale fiecărei țări în parte, cu aceleași tendințe de descreștere de la nord la sud și de la est la vest. Este probabil impactul culturii și a trecerii de la societăți aflate în modernitatea târzie către societăți în care valorile tradiționaliste sunt puternice. Din acest punct de vedere, localizarea în România are influența cea mai negativă (cu excepția Rusiei) asupra probabilității individuale pentru voluntariat.

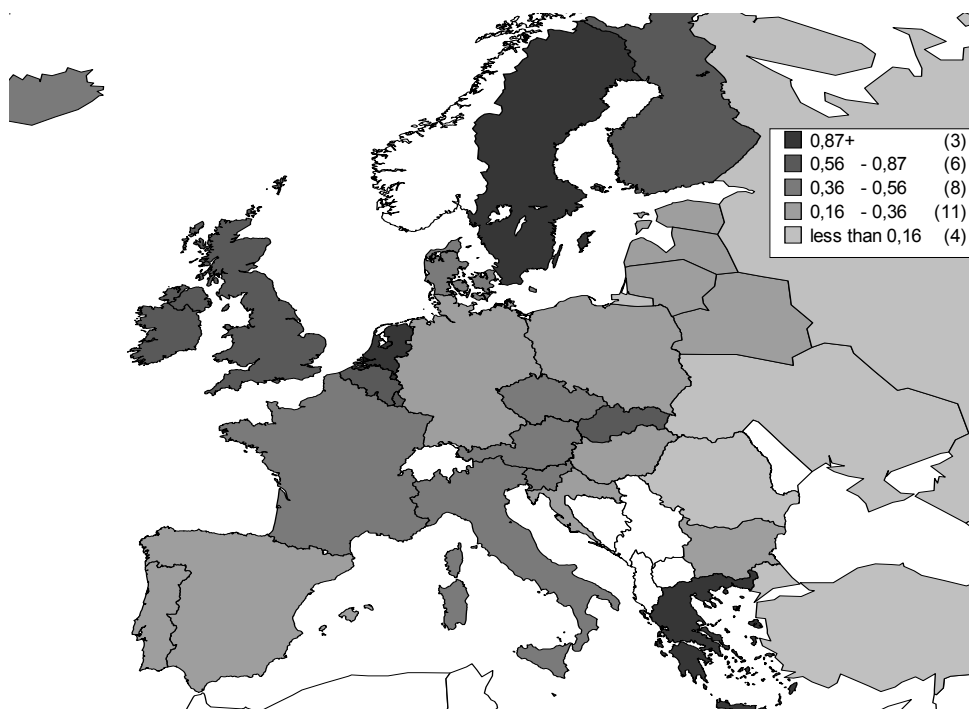
Tabelul 7.3. Incidența voluntariatului pe țări conform EVS'99

<u>Tara/regiunea</u>	Activități voluntare în orice tip de organizație, exceptând partide politice sau sindicate		Activități voluntare în orice tip de organizație, exceptând partide politice, sindicate și organizații religioase	
	Voluntar în cel puțin o asociație (%)	Numărul mediu de tipuri de asociații în care un individ face voluntariat	Voluntar în cel puțin o asociație (%)	Numărul mediu de tipuri de asociații în care un individ face voluntariat
Olanda	49%	0,89	46%	0,77
Suedia	54%	1,00	43%	0,77
Marea Britanie	43%	0,79	42%	0,73
Slovacia	47%	0,70	40%	0,57
Grecia	38%	0,87	36%	0,80
Danemarca	36%	0,51	34%	0,48
Belgia	35%	0,61	33%	0,56
Finlanda	36%	0,58	33%	0,50
Luxemburg	30%	0,58	29%	0,52
Islanda	30%	0,46	29%	0,42
Cehia	30%	0,45	29%	0,42
Irlanda	29%	0,53	27%	0,46
Slovenia	27%	0,50	25%	0,45
Austria	29%	0,41	25%	0,34
Franța	25%	0,35	24%	0,32
Italia	24%	0,41	21%	0,35
Malta	26%	0,44	18%	0,31
Croația	20%	0,30	18%	0,25
Letonia	21%	0,26	18%	0,22
Irlanda de Nord	21%	0,35	17%	0,25
Germania	21%	0,26	17%	0,20
Estonia	17%	0,26	15%	0,24
Spania	17%	0,25	15%	0,21
Portugalia	13%	0,17	12%	0,14
Ungaria	15%	0,24	11%	0,18
Bielorusia	14%	0,19	11%	0,15
Bulgaria	12%	0,18	11%	0,16
Polonia	12%	0,17	10%	0,13
Lituania	12%	0,14	8%	0,10
România	10%	0,13	7%	0,10
Ucraina	9%	0,10	7%	0,08
Rusia	5%	0,06	4%	0,05
Turcia	4%	0,06	3%	0,06
Europa de vest	31%	0,51	28%	0,45
Țări ex-comuniste	18%	0,26	15%	0,22
Turcia și Malta	14%	0,23	10%	0,17

Sursa: B. și M. Voicu, 2003:57, Tabelul 2, reprodus cu acordul autorilor și editorilor. Am ordonat descrescător țările după ponderea voluntarilor din asociațiile non-religioase (coloana 3). Pentru Slovacia datele sunt afectate de erori de culegere.

De altfel, așa cum o arată Tabelul 7.3 și Figura 7.2, incidența voluntariatului în România tinde să fie extrem de redusă în comparație cu restul Europei. Conform EVS'99 doar 7,2% dintre românii desfășoară activități voluntare neplătite în diferite organizații⁶⁴. Cifrele sunt confirmate și de alte surse de date, chiar dacă nici o altă cercetare cantitativă nu permite estimarea numărului de voluntari neplătiți. Putem estima însă participarea în asociații voluntare, prin apelul la două categorii de anchete: sondaje de opinie axate pe studiul valorilor sociale, pe de o parte, și seria BOP a FSD, pe de alta.

Figura 7.2. Numărul mediu de tipuri de organizații în care un individ desfășoară activități voluntare

Sursa: EVS'99, conform B. și M. Voicu, 2003: 56 (Figura 1). Reprodusă cu acordul autorilor și editorilor.

⁶⁴ Am exceptat partidele politice și sindicatele din motivul dificultăților date de măsurare. În multe companii apartenența la sindicat și prestarea de activități neplătite pentru acestea nu este în întregime voluntară. În cazul partidelor, recompensele imediate sunt extrem de vizibile chiar dacă sunt nerecunoscute, constând de exemplu în locuri eligibile pe listele de candidați, acces la informații privind investițiile publice etc.

Note:

1. Tipurile de asociații considerate sunt dedicate următoarelor domenii: servicii sociale pentru bătrâni, handicapați sau săraci; organizații religioase sau bisericești; educație, artă, muzică sau activități culturale; acțiuni ale comunității privind: sărăcia, șomajul, locuirea, inegalitatea etnică; dezvoltarea lumii a treia sau drepturile omului; mediul înconjurător, ecologie, drepturile animalelor; asociații profesionale; cercetași, echipe de ghizi, cluburi de tineri, etc.; sport sau recreare; asociații ale femeilor; mișcări pacifiste; organizații voluntare care se ocupă de sănătate; alte grupuri.

2. țările colorate în alb nu au fost investigate în cadrul EVS'99. Incidența voluntariatului în Slovacia este supraestimată datorită erorilor de colectare a datelor.

Sondajele privind valorile folosesc în general o listă aproape identică de tipuri de asociații și furnizează estimări ale incidenței asociaționismului cuprinse între 13 și 15%: 13% în cazul WVS-1993; 15% - în Valori 1997 (ICCV & UB); 13,8% - Consolidarea Democrației (1998, ICCV); 12,9% în cazul EVS'99.

Seria BOP a FSD propune măsuri diferite în funcție de val: Barometrele din 1998, folosind o listă redusă de tipuri de asociații voluntare⁶⁵, oferă estimatul minim – 7,4%. În 2000 (mai și noiembrie) și 2001 (mai), BOP propune o întrebare simplă privind apartenența la astfel de organizații voluntare. Trecând peste problemele de formulare a întrebării⁶⁶, rezultatele variază de la 8% în mai 2000, la 9,2%, respectiv 11,9% în noiembrie 2000 și mai 2001. În ciuda includerii sindicatelor în lista de exemple de asociații, este probabil să fie vorba de subestimări, dată fiind prezentarea incompletă a listei de tipuri de organizații voluntare. În octombrie 2002 BOP propune un alt mod de măsurare. O întrebare filtru măsoară asociaționismul la modul general. „Exclusiv” este corectat de această dată cu „inclusiv asociații de locatari”, iar cifra devine mai mare: 13,3%. Mai apoi se solicită precizarea tipului de asociație referit. Este prezentată din nou o listă prescurtată (grupuri sportive, asociații profesionale, sindicate, grupuri ecologice, asociații de proprietari/locatari, organizații non-guvernamentale, altele), din care, excluzând sindicatele și asociațiile de locatari⁶⁷, rezultă un asociaționism de numai 4,7%. În mai 2003 măsurarea este similară, însă lista de exemple se schimbă, incluzând acum și partide politice. Rezultatele sunt similare: 11,4, respectiv 3,1%. În octombrie 2003, o nouă schimbare elimină asociația de locatari (care devine subiectul unui alt item) și specifică în lista de tipuri de asociații „grupul religios”, însă menține modul de măsurare. Rezultatele reflectă eliminarea asociației de locatari: pe ansamblu 8% dintre subiecți declară apartenența la cel puțin o asociație (incluzând grupuri religioase, partide și sindicate), în timp ce 3% aparțin la cel puțin o asociație sportivă, religioasă, ecologică etc. când este cerută specificarea tipului de asociație. Diferențele dintre cele două seturi de cifre produse de ultimele

⁶⁵ A lipsit varianta „alte organizații”.

⁶⁶ „Dvs. sunteți membru al vreunei organizații sau asociații (grupuri sportive, asociații profesionale, sindicate, grupuri ecologice etc.) care nu vă aduce venit (exclusiv asociații de locatari)?” – „exclusiv” este folosit eronat, cu sensul de „excluzând”.

⁶⁷ Apartenența la ele este departe de a fi voluntară, fiind impusă prin lege!

barometre sunt date de numărul celor declară apartenența la partide sau sindicate. Cum am arătat, cifrele produse de seria BOP-FSD sunt probabil subestimări ale asociaționismului în comparație cu cele propuse de sondajele ce evaluează valori, amintite mai sus. Neprecizând suficient de exact tipurile de activități și asociații, în contextul noutății asociaționismului și voluntariatului, măsuri precum cele propuse de BOP-FSD tind să subvalueze incidența fenomenului⁶⁸.

Oricum ar fi realizată însă măsurarea, dimensiunea participării la viața asociativă se menține undeva sub 13-15%. Dintre țările europene care au aplicat EVS'99 doar Ucraina prezintă cifre mai reduse, ceea ce confirmă indirect consistența clasificărilor privind voluntariatul în România comparativ cu restul Europei.

Structura voluntarilor pe tipuri de organizații este și ea una interesantă (Tabelul 7.4). Sindicatele, asociațiile religioase și partidele politice dețin ponderile cele mai importantă. Toate trei au însă un specific distinct, care le deosebește de celelalte tipuri de asociații. De aici și opțiunile metodologice vizibile în analiză: tratez pe rând calitatea de voluntar incluzând sau excluzând de aici voluntariatul în activități religioase. De asemenea, exclud din start din categoria voluntarilor pe cei care prestează activități neplătite exclusiv pentru partide politice sau sindicate.

Așa cum am argumentat, înregimentarea și chiar practicarea de activități neplătite în cadrul partidelor sau sindicatelor prezintă unele trăsături care deosebesc acest tip de „voluntariat” de sensul în care definesc conceptul în această analiză. Adesea, activitățile din cadrul sindicatelor sunt semi-voluntare, atât participarea ca membru, cât și implicarea activă în viața organizației respective constituind în multe cazuri condiționări pentru orice angajat în ramura economică de interes a sindicatului respectiv. În cazul partidelor politice alte recompense sunt imediat disponibile pentru cei ce desfășoară activități neplătite pentru partid: poziții eligibile pe liste de candidați în alegeri, acces la informație aducătoare de profit, promovarea imaginii publice a firmelor din proprietate etc.

⁶⁸ În plus, ambele tipuri de date, și cele propuse de anchetele centrate pe valori și cele din seria BOP-FSD nu includ forme de voluntariat în care, în ciuda formalizării legale, cadrele sunt organizate devenind formale prin normele sociale larg recunoscute. Un astfel de exemplu este cazul vecinătăților încă funcționale din satele transilvănene foste săsești.

Tabelul 7.4. Voluntarii români pe tipuri de asociații (EVS 1999)

	nr. de cazuri	%
Servicii sociale pentru bătrâni, handicapați sau săraci	11	1,0%
Organizații religioase sau bisericești	41	3,7%
Educație, artă, muzică sau activități culturale	20	1,8%
Sindicate	67	6,2%
Grupuri sau partide politice	21	1,9%
Acțiuni comunitare privind: sărăcia, șomajul, locuirea, inegalitatea etnică	7	0,6%
Dezvoltarea lumii a treia sau drepturile omului	5	0,4%
Mediul înconjurător, ecologie, drepturile animalelor	7	0,6%
Asociații profesionale	12	1,1%
Cercetași, echipe de ghizi, cluburi de tineri, etc.	6	0,5%
Sport sau recreare	14	1,2%
Asociații ale femeilor	4	0,4%
Mișcări pacifiste	0	0,0%
Organizații voluntare care se ocupă de sănătate	7	0,6%
Alte grupuri	17	1,5%
<i>Total excluzând sindicatele și partidele politice*</i>	110	9,6%
<i>Total excluzând sindicatele, partidele politice și organizațiile religioase*</i>	83	7,2%

Sursa: EVS'99 – România. *) unii voluntari prestează activități neplătite în mai multe tipuri de asociații. Totalurile se referă la numărul, respectiv ponderea celor care prestează activități voluntare în cel puțin o organizație.

Organizațiile religioase pot constitui cadrul tipic pentru activitățile voluntare interesante în contextul lucrării de față, dar pot prezenta și trăsături care le diferențiază net de acestea. Simplificând realitatea, fără a afecta însă esența problemei, putem observa că asociațiile cuprinse sub eticheta „organizații religioase sau bisericești” sunt dominate de două categorii majore: cele de tipul consiliului parohial ortodox⁶⁹ și cele din categoria organizațiilor religioase ale tinerilor. Consiliul parohial reunește în general oameni mai în vârstă, recunoscuți de comunitatea locală drept potențiali garanți ai tradiției și conservării ordinii. Scopul explicit este legat de asigurarea bunului mers al parohiei, de promovare a unor mecanisme de mobilizare a resurselor locale pentru realizarea ritualurilor bisericești. Activitățile desfășurate de membri sunt prin definiție voluntare și lipsite

⁶⁹ Dintre cei 41 de voluntari în asociații cu caracter religios din eșantionul românesc al EVS'99, 28 sunt ortodocși, 3 protestanți (reformați și calviști), câte un catolic, greco-catolic și neo-protestant (adventist), în timp ce 7 au alte religii. Numărul de cazuri este mult prea mic pentru a trage concluzii radicale. Totuși tendințele par a confirma mai slabă implicare în activități voluntare a ortodocșilor și chiar a catolicilor, în comparație cu religiile protestante și cu cele incluse în categoria „alte”. Pe ansamblul populației însă, ortodocșii dețin ponderea covârșitor majoritară, atât în total eșantion, cât și în totalul voluntarilor în asociații cu caracter religios. Simplificarea ce urmează, în care unul dintre tipuri se bazează pe exemplul consiliului parohial ortodox, poate fi realizată astfel fără a afecta sensibil raționamentul desfășurat la nivelul agregat al întregii României.

de recompense financiare imediate. Consiliul parohial este implicat mai ales în decizii privind viața bisericii: sărbătoriri, hramuri, inițierea de activități de întreținere și înfrumusețare a așezămintelor religioase etc. Pe termen lung câștigurile sunt date de menținerea structurilor sociale, a ierarhiilor existente, prin recunoașterea prestigiului social al membrilor consiliului, prin întărirea puterii acestora la nivel comunitar. Astfel de activități, nedublate de alte acțiuni (de caritate spre exemplu, sau de sprijin pentru alte instituții locale, precum școala) tind mai puțin să îmbogățească capitalul social, să promoveze capitalul social de tip bridging, cât mai ales să întărească relațiile deja existente, să asigure stabilitatea unor comunități. Activitățile voluntare ale altor enoriași decât cei din consiliul parohial, atunci când nu sunt legate de alte scopuri decât cele pur bisericești.

Al doilea tip de organizație este cel al asociațiilor de tineri păstorite de biserică sau având un caracter religios. Un exemplu preluat din literatura românească (M. Frunză, 1997) îmi servește drept suport pentru argumentația în acest sens. Este vorba de un grup de tineri catolici de pe lângă biserica Bucureștii Noi⁷⁰. Pretextul asocierii este dat de credința religioasă comună. Mulți dintre membrii grupului, chiar majoritatea lor, prestează activități de tip voluntar în folosul grupului în sine sau în cel al comunității și al unor indivizi aflați în nevoie (orfani, săraci, bătrâni singuri etc.). Dincolo de câteva trăsături specifice date de ritualul religios, cadrele acțiunilor inițiate de grup sunt similare altor tipuri de asociații. În mod specific, voluntarii sunt motivați de satisfacerea unor nevoi interioare (credința), de socializarea cu indivizi având interese și opinii similare, de accesul la diverse resurse (călătoriile în străinătate, de exemplu, un ritual finanțat în acest caz din fonduri bisericești). Relațiile dintre voluntari sunt mai puțin ierarhice, iar inițiativa participării nu vine din constrângeri externe indivizilor, date, de exemplu, de localizarea spațială într-o anumită comunitate sau vecinătate închisă din punct de vedere social. Un alt exemplu este cel al corului religios, având din punct de vedere structural și funcțional caracteristici asemănătoare cu grupul de tineri catolici descris mai sus. Organizațiile din acest al doilea tip (asociațiile de tineri credincioși și corul religios) sunt astfel extrem de similare oricărei alte asociații voluntare.

Voluntarii români sunt nu doar puțini, ci și mai puțin vizibili publicului larg. În afara celor trei tipuri de asociații menționate mai sus (sindicate, partide, asociații religioase), toate celelalte constituie încă exemple izolate în ansamblul societății românești. Este greu de precizat între cunoștințele fiecăruia cine și de ce prestează activități voluntare, neplătite, în cadru organizat. Cel mai adesea vin în minte societățile caritabile. Cine sunt cei ce se implică în ele? Greu de spus. Nu toată lumea intră în contact direct cu ele. Nu fac obiectul dezbaterilor publice. Nu constituie o temă de discuții frecvente cu prietenii la o cafea. Îi întâlnești des în

⁷⁰ Chiar dacă nu este în mod legal un ONG, grupul acționează ca atare, prezentând toate caracteristicile de organizare formală cerute de definiția voluntariatului cu care operează.

preajma ONG-urilor de inspirație occidentală. Experiența interacțiunii cu astfel de organizații îmi spune că este vorba de tineri entuziaști, de regulă mai bine școliți decât media, aduși la acțiunile la care iau parte de alți prieteni sau cunoștințe și care îmbină ajutorarea altora cu plăcutul – mici petreceri sau călătorii sunt organizate periodic. Se adaugă persoane mai înstărite, de regulă mai bine educate. Noii îmbogățiți, dar fără un status socio-educational ridicat altfel decât prin avere, sunt mai degrabă predispuși la consum ostentativ, după cum o sugera Veblen, preferând să ofere bani, dar fiind mai puțin atrași de voluntariat ca activitate.

Al doilea exemplu care îmi vine în minte este cel al „internilor” care desfășoară activități neplătite în cadrul unor fundații. Activitatea lor este un fel de practică, decât că se întinde pe o durată mai mare și constă, spre deosebire de practicile pe care le-am cunoscut în studenția proprie, în lucru adevărat. De regulă acești interni sunt proaspăt absolvenți de facultate sau chiar studenți.

Un alt tip de voluntariat este cel din cadrul serviciilor de intervenție rapidă, tip Salvamont, Salvamar, SMURD etc. Din nou imaginea tipică este cea a unor tineri, deși, o bună parte dintre salvamontiști, spre exemplu, sunt deja trecuți de a doua tinerețe. Toți sunt pasionați de aventură, fiind mai deschiși la risc, mai interesați să își satisfacă diverse curiozități, să își afirme identitatea. Mulți ajung aici sau de aici în cercuri de profil, în asociații unde întâlnesc oameni cu care împărtășesc opinii și aspirații comune. În alte cazuri (cum ar fi SMURD-ul, organizație târgmureșeană înființată pentru a interveni rapid în caz de accidente și bazată exclusiv pe voluntariat), activitatea voluntară reprezintă în mod pregnant și un câștig de experiență, prilejul pentru acumularea rapidă de capital uman. Ambele exemple aduse în discuție aduc în prim plan indivizi cu resurse peste medie de capital educațional, fie el formal, acoperit cu diplome, dar și constând în abilități specifice (cunoașterea muntelui, intervenție în situații limită, cunoștințe de prim ajutor etc.).

În fine, un alt caz este voluntariatul pentru asociații profesionale, de asemenea specific celor cu studii superioare, cu o propensiune mai mare spre asociere.

1.3. Voluntariat și resurse individuale

Dincolo de aceste cazuri disparate, cine sunt totuși cei ce prestează activități de voluntariat? Literatura internațională⁷¹ insistă asupra statusului lor dominant: mai tineri, mai bine educați, mai sociabili, (adesea) mai avuți. Am arătat în articolele anterioare (M. și B. Voicu, 2003; B. și M. Voicu, 2003) că acest lucru se verifică și pentru ansamblul Europei, și pentru fiecare țară în parte, inclusiv România. Tabelul 7.5 prezintă câteva modele de regresie întocmite pentru a schița profilul voluntarului român, dar și pentru a sublinia legătura dintre voluntariat și tipurile de capitaluri.

Venitul, capitalul social și educația au un impact pozitiv asupra fenomenului. Efectele sunt semnificative statistic⁷², însă diferă între perechile de modele (determinate de schimbarea variabilei dependente în condițiile menținerii aceluiași set de predictorii). Excluderea asociațiilor religioase din conținutul variabilei dependente determină o creștere a efectului celor trei tipuri de capital asupra indicatorului privind voluntariatul⁷³. sunt direct legate de structura acestor asociații. Așa cum am argumentat în secțiunea anterioară, există o anumită categorie de asociații religioase, cea similară consiliilor parohiale ortodoxe, care diferă structural și funcțional de asociațiile voluntare. De aici câștigul important în ce privește puterea explicativă a modelelor de regresie, ca și nivelul de semnificație asociat predictorilor (mai ales educația și venitul, dar și vârsta) în momentul excluderii voluntariatului în asociații de tip religios și bisericesc.

⁷¹ Vezi trecerile în revistă din cele două articole citate (M. și B. Voicu, 2003; B. și M. Voicu, 2003).

⁷² La $p < 0,10$. Sunt mai permisiv în ce privește nivelul de semnificație dat fiind numărul mic de cazuri.

⁷³ Cresc coeficienții de regresie nestandardizați – b. în același timp relațiile devin mai semnificative statistic (p coboară sub 0,05 și pentru venit și educați - vezi Tabelul 7.5).

Tabelul 7.5. Modele de regresie logistică asupra voluntariatului în România

Variabila Dependentă:		Implicare în activități voluntare în orice tip de organizație, exceptând partide politice sau sindicate																		Implicare în activități voluntare în orice tip de organizație, exceptând partide politice, sindicate și organizații religioase																	
Predictori	Model 1						Model 2						Model 3						Model 1						Model 2						Model 3						
	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.										
Educație	0,17	3,2	0,073				0,16	2,7	0,098	0,28	5,7	0,017	0,28	5,7	0,017	0,28	5,6	0,018	0,28	5,6	0,018	0,28	5,6	0,018	0,28	5,6	0,018										
Încredere în oameni	0,40	7,8	0,005				0,37	7,0	0,008	0,40	5,7	0,017	0,40	5,7	0,017	0,41	6,2	0,013	0,40	5,7	0,017	0,41	6,2	0,013	0,40	5,7	0,017										
Număr copii sub 18 ani	0,12	0,9	0,348							0,21	2,4	0,124																									
Tânăr sub 30 de ani	0,46	2,9	0,087				0,39	2,2	0,134	0,82	7,2	0,007				0,70	5,9	0,015																			
Practica religioasă	0,30	8,9	0,003				0,32	11,3	0,001	0,30	6,7	0,009				0,26	5,4	0,021																			
Mărimea localității	-0,02	0,7	0,400							-0,00	0,0	0,885																									
Bărbat	0,06	0,1	0,802							0,48	3,1	0,079																									
Contacte sociale frecvente	0,18	0,6	0,450							0,12	0,2	0,669																									
Venit pe membri în gospodărie	0,000	3,0	0,084				0,00	1,6	0,210	0,00	4,5	0,033				0,00	3,0	0,081																			
Urban	0,40	2,0	0,155				0,29	1,2	0,282	0,81	5,3	0,021				0,68	4,0	0,045																			
Orientare spre ajutorare				0,08	0,5	0,471							0,14	1,2	0,272																						
Responsabilitatea individului este redusă				0,02	0,2	0,620							0,00	0,0	0,911																						
Orientare spre evitarea riscului				-0,09	0,6	0,436							-0,27	4,9	0,026																						
Orientare valorică ...					11,7	0,003				8,5	0,014					6,4	0,041																				
... Postmaterialistă				1,25	11,7	0,001		0,26	8,5	0,004			1,32	11,3	0,001	0,10	5,6	0,018																			
... Mixtă				0,41	3,0	0,084		-1,39	1,1	0,291			0,40	2,1	0,144	-2,63	0,1	0,733																			
				-2,58	106,9	0,000				0,000																											
Constanta	-1,52	7,9	0,005				-1,39	7,2	0,007	-3,03	20,0	0,000	-2,87	100,0	0,000	-2,63	17,1	0,000																			
Indicatori de adecvare	χ^2	p		χ^2	p		χ^2	p		χ^2	p		χ^2	p		χ^2	p		χ^2	p		χ^2	p		χ^2	p											
Omnibus Tests of Model Coefficients	45,0	0,000		15,1	0,002		51,6	0,000		67,4	0,000		23,6	0,000		67,2	0,000																				
Hosmer and Lemeshow Test	9,4	0,308		10,3	0,245		7,0	0,539		8,4	0,392		5,4	0,712		8,6	0,378																				
Variatia explicata (pseudo-R ²)																																					
Cox & Snell	4,4%			1,5%			4,9%			6,5%			2,4%			6,3%																					
Nagelkerke	9,4%			3,2%			10,5%			16,3%			5,6%			16,0%																					

Sursa: EVS'99.

Modul de măsurare a variabilelor:

Educație - Variabilă ordinală, indicând cea mai ridicată formă de educație atinsă. Am tratat drept egale distanțele dintre nivele, astfel că variabila poate fi aproximată drept continuă (de interval).

Repetarea analizelor considerând educația drept ordinală a condus la rezultate similare.

Încredere în oameni – Scală de patru puncte. Rezultatele nu sunt mult diferite dacă variabila este tratată drept categorică.

Contacte sociale frecvente - Dihotomică. Indică contacte săptămânale fie cu prietenii, fie cu colegii, fie cu colegi de Biserică..

Venit pe membru în gospodărie - Am eliminat din analiză cazurile extreme (venituri pe membru mai mari de 2,5 milioane lei).

Orientare spre ajutorare - Scor factorial, reflectând orientarea latentă spre ajutorarea vecinilor, bătrânilor, imigranților și persoanelor cu handicap (scale de 5 puncte, am recodificat „nu știu” cu valoarea mijlocului de scală). Analiza este adecvată datelor: KMO 0,695; comunalitățile sunt mai mari de 0,3. Factorul comun explică 56% din variația totală (metoda de extracție: Principal Axis Factoring).

Normativism – Variabilă dihotomică. Credința că există o limită clară între bine și rău.

Responsabilitatea individului este redusă - Scală de 10 puncte, opunând individul statului ca responsabil pentru bunăstarea individuală. Valorile scăzute indică atribuirea responsabilității individului etc.

Orientare valorică spre postmaterialism. - Variabilă nominală, construită folosind itemul clasic al lui Inglehart.

Practica religioasă - Frecvența mersului la biserică. *Mărimea localității* - Număr locuitori *Tânăr sub 30 de ani, Bărbat, Urban* – Variabile dihotomice.

Pentru măsurarea resurselor materiale am preferat un indicator al venitului. Preferința pentru măsuri obiective este dată în acest caz de așteptarea ca acestea să determine mai puternic comportamentul voluntarilor. Reprezentarea asupra situației proprii este de asemenea importantă, însă baza de date utilizată nu oferă o măsură extrem de puternică a sărăciei subiective. Alternativ, am rulat modelul și cu un indice al satisfacției cu viața (scală de 10 puncte), însă acesta prezintă o asociere mai mică cu comportamentul voluntar. Relațiile bivariate puse în evidență de Tabelul 7.6 argumentează și ele în același sens. Deși diferențele medii dintre voluntari și non-voluntari sunt semnificative în ambele cazuri (venituri și satisfacția cu viața), ele sunt mai importante în cazul veniturilor.

Tabelul 7.6. Asocierea dintre voluntariat și satisfacția cu viața, respectiv veniturile gospodăriei

		Satisfacția cu viața	Venit pe membru în gospodărie
Este voluntar în cel puțin o asociație, cu excepția celor politice și a sindicatelor	da	5,73	681.991
	nu	5,18	483.985
	<i>Diferența între medii (%)</i>	<i>10%</i>	<i>29%</i>
	t	2,0	4,3
	sig. (t)	0,047	0,000
Este voluntar în cel puțin o asociație cu excepția celor politice, a sindicatelor și asociațiilor religioase	da	5,93	788.987
	nu	5,17	481.342
	<i>Diferența între medii (%)</i>	<i>13%</i>	<i>39%</i>
	t	2,4	5,8
	sig. (t)	0,017	0,000

Sursa: EVS'99-România. Satisfacția cu viața este măsurată pe o scală de 10 puncte: 1=nemulțumit, 10=mulțumit. Cifrele îngroșate reprezintă medii ale variabilelor de pe coloane pentru categoriile de pe rânduri.

Pentru capitalul social am utilizat trei indicatori distincți. Încrederea este singurul dintre aceștia care prezintă efecte semnificative în toate modelele în care l-am inclus. Relațiile sociale sunt mai puțin importante, devenind nesemnificative când controlăm pentru ceilalți predictorii⁷⁴. Totuși, în analizele bivariate cu voluntariatul asocierea cu frecvența contactelor sociale este una semnificativă statistic⁷⁵, fiind determinată însă exclusiv de relațiile care indică cel mai bine capitalul social de tip bridging, în cazul de față cele cu prietenii⁷⁶. În fine, a treia măsură utilizată (și) ca indicator al capitalului social este numărul de copii. Fără a fi o măsură sui-generis a capitalului social, numărul de copii aduce o indicație despre potențiala prezență a unor relații cu alți părinți, stimulate de exemplu de relații de colegialitate în cazul copiilor care merg la școală, de întâlnirea în parc sau la cabinetul medical în cazul sugarilor etc.⁷⁷ în cazul României însă, numărul de copii nu funcționează ca și predictor pentru voluntariat, după cum o arată atât analiza de regresie, cât și analiza bivariată, în ciuda unei implicări relativ ridicate a părinților în viața școlii⁷⁸. Să notăm însă că în măsurarea voluntariatului, prestarea de activități neplătite în cadrul comitetelor de părinți nu este inclusă ca activitate

⁷⁴ Indicatorul de relații sociale utilizat – „frecvența contactelor sociale” – poate fi suspectat de circularitate, fiind determinat în parte de participarea în asociații acolo unde indivizii își întâlnesc și prietenii. El însă oferă mai ales o imagine despre orientarea actorilor individuali spre sociabilitate.

⁷⁵ La $p=0,017$, respectiv $p=0,010$, în funcție de includerea sau excluderea voluntariatului în asociații religioase.

⁷⁶ Mai productive conform capitolului 5 decât cele cu vecinii, rudele, colegii sau coreligionarii. Pentru o analiză a legăturii dintre tipul de relație și voluntariat, respectiv asociaționism, vezi și M. și B. Voicu, 2003, p. 152-153.

⁷⁷ Vezi Wilson și Musick (1997), Sundeen (1990).

⁷⁸ Cel puțin pentru mediul rural (vezi Balica, Horga, 2000).

distinctă. Pe de altă parte, participarea la activitățile acestora devine improbabilă pentru un număr mai mare de copii, a căror îngrijire reclamă mult timp, caz frecvent pentru familiile românești, oricum mai numeroase decât cele din Europa de Vest invocate de literatura citată. În fine, implicarea părinților în viața școlii se petrece mai ales în cazul celor cu status dominant – mai bine educați, mai înstăriți – al căror efect este deja surprins de modelul de regresie.

Frecvența mersului la biserică este în bună măsură și un indicator al capitalului social. Ea aduce cu sine posibilități sporite de socializare, oportunități relativ importante pentru un mediu social sărac în interacțiuni sociale, precum cel românesc. Practica religioasă se dovedește a fi un bun predictor pentru voluntariatul performant atât în asociații religioase, cât și în cele seculare. Am arătat în altă parte (M. și B. Voicu, 2003:151-152), utilizând același set de date, că voluntariatul este determinat exclusiv de practica religioasă (mersul la biserică în special), nu și de credința religioasă, respingând astfel și o parte din motivația altruistă a gestului.

Un alt temei empiric al respingerii motivației altruiste ca declanșator al comportamentului voluntar este dat de efectul nesemnificativ al orientării spre ajutorare asupra prestării de activități voluntare. Relația este nesemnificativă și la nivel bivariat⁷⁹, confirmând astfel dezvoltările conceptuale și datele raportate pentru alte țări. Aceleași concluzii sunt valabile și pentru orientarea polară spre stat sau indivizi ca principal responsabil în furnizarea bunăstării individuale. Deresponsabilizarea individului ar fi putut fi interpretată și ca o nevoie de intervenție exterioară (statul reprezintă o astfel de intervenție), de aici posibilitatea unor motivații de tip altruist. Datele resping însă și această posibilitate.

Continuând cu predictorii din planul valorilor, să notăm predispoziția mai ridicată spre voluntariat a celor orientați spre satisfacerea nevoilor de ordin superior (post-materialiștii, în termenii lui Inglehart). Constatarea este consistentă cu observațiile realizate pentru alte culturi sau la nivel agregat în legătură cu rolul nevoilor de autoexprimare în motivarea voluntarilor (vezi B. și M. Voicu, 2003).

Am testat și relația cu atitudinea față de risc. Voluntariatul nu presupune neapărat asumarea de riscuri, ci dimpotrivă atenuarea lor prin integrarea în rețele sociale mai extinse. Pe de altă parte, declanșarea acțiunii presupune intrarea în contact cu o lume nouă, necunoscută, mai puțin controlabilă și previzibilă. Relațiile sunt semnificative mai ales atunci când măsurarea voluntariatului nu ia în calcul și asociațiile de tip religios (Tabelul 7.7). Efectul însă dispare în momentul în care controlăm pentru indicatorii resurselor materiale, educației și capitalului social⁸⁰.

⁷⁹ Nivelul de semnificație al diferentelor dintre mediile scorului de orientare către ajutorare al voluntarilor și non-voluntarilor este $p=0,278$, când asociațiile religioase sunt luate în calcul la identificarea voluntarilor, respectiv $p=0,158$ în caz contrar.

⁸⁰ Orientarea față de risc nu este inclusă în modelul 3 din dorința de a menține numărul predictorilor cât mai redus, ținând cont de constrângerea impusă de numărul mic de cazuri de voluntari din eșantion.

Resursele de mediu își manifestă influența prin efectul semnificativ al locuirii în mediul urban. În condițiile controlării educației, veniturilor, atitudinii față de risc etc., impactul este dat mai ales de prezența oportunităților de a presta activități voluntare. Acestea sunt mult mai ridicate în orașe față de sate, asociațiile și organizațiile non-profit urbane oferind mai multe posibilități de a presta activități voluntare (neplătite) în cadru organizat.

Tabelul 7.7. Asocierea dintre voluntariat și asumarea (neevitarea) riscului

	Media scorului de acceptare (neevitare) a riscului		Testarea semnificației statistice a diferențelor	
	da	nu	t	sig. (t)
este voluntar în cel puțin o asociație, cu excepția celor politice și a sindicatelor	+15,8	-1,8	1,7	0,086
este voluntar în cel puțin o asociație cu excepția celor politice, a sindicatele și asociațiilor religioase	+39,7	-3,3	3,7	0,000

Sursa: EVS'99-România. Cifrele îngroșate reprezintă medii ale orientării către asumarea riscului (variabila folosită este ANTIRISC - scor factorial a cărui descriere este realizată în B.Voicu, 2001, înmulțită din rațiuni legate de ușurarea lecturii cu -100): valorile negative indică respingerea strategiilor riscante și preferința pentru obișnuit; valorile pozitive indică o aversiune mai redusă la risc și predispoziția către asumarea acestuia.

În fine, tinerii tind să fie voluntari mai frecvent decât vârstnicii și adulții, relația fiind validă în special în ce privește activitățile care nu au un fundal religios. Explicația rezidă în disponibilitățile de timp date de etapa din ciclul vieții. Tinerii sub 30 de ani au mai puțin grija familiei, sunt mai interesați în extinderea rețelei sociale, utile pentru a-și croi un drum propriu în viață, nu au constrângerile date de îngrijirea copiilor sau nepoților etc.

II. Investiția adulților în educație continuă

II.1. Investiția adulților în educație continuă ca strategie inovativă de creștere

Societatea comunistă românească a fost una închistată, blocată într-un ciclu evolutiv și tehnologic în general considerat inefficient în țările cu care românii le place să se compare. Acest referențial constituit de societățile vestice, depășea încă din anii '70 etapa industrializării și a organizării fordiste a muncii, îndreptându-se mai repede sau mai încet către o economie bazată pe servicii și – mai târziu, după mijlocul anilor '90 – pe cunoaștere. România, în schimb, a preferat un al doilea val de industrializare, cu investiții masive mai ales din punct de vedere cantitativ, dar sărace calitativ (ca potențial inovativ din punct de vedere tehnologic). Pregătirea școlară a fost condiționată de trendurile mari urmate de economie și societate. Ea a rămas limitată la profesiile și specializările cerute de o atare dezvoltare. Inginerii reprezentau aproximativ două treimi din absolvenții de învățământ superior. Cea mai mare parte din restul forței de muncă calificate era specializată fie tot în sectorul industrial, fie în agricultură. Rațiunea economică era dublată aici de temeuri politice. Sectoare întregi nu își găseau rostul în modul de organizare a societății și economiei. Managementul și marketingul nu prea aveau ce căuta într-o economie lipsită oficial de piețe, în care comanda ierarhică constituia unicul principiu de evaluare a eficienței. Științele sociale erau și ele lipsite de obiect: socialismul explicase deja, irevocabil, totul. Turismul nu avea nevoie de mulți angajați, dat fiind numărul limitat de destinații, dar și sărăcia țării și interdicțiile de a vizita alte țări. Restaurantele erau în general goale.

Educația, în special cea superioară era unul dintre inamicii regimului. Pe de o parte era opoziția deja mitizată dintre clasa muncitoare și patroni, eliminarea acestora făcându-i să fie ușor, ușor înlocuiți de intelectuali, mai ales de cei neimplicați direct în procesul productiv. Dictatura proletariatului, în „alianță cu țărănimea” avea nevoie de un dușman! Pe de altă parte, mai important însă, accesul indivizilor la educație însemna un control mai redus asupra unei societăți mai bine pregătite să riposteze supravegherii severe exercitate de partidul-stat.

Am descris deja rezultatul în capitolul 4. Nivel mediu de pregătire școlară este (mult) mai redus în România decât în majoritatea țărilor europene. În plus, informațiile din școală au tins să fie considerate în afara proceselor evolutive. Tendința de creștere a calității instruirii școlare, prezentă în întreaga lume, se regăsește și în cazul românesc, însă, mai ales după 1970, ea este limitată, creșterea fiind sub nivelul celei din restul țărilor europene, de exemplu. În general, cu excepții date de domenii mai puțin incomode (matematica, de exemplu) sau

necesare pentru investiții externe ale României (precum extracția și rafinarea petrolului), știința „înghetase” la nivelul anilor ‘60, dând senzația existenței atingerii, pentru multe domenii, unor adevăruri universal valabile, absolute, după care numai poate exista creștere. De aici un interes mai scăzut pentru calificare profesională continuă și flexibilă. Obligatorietatea de a munci și disponibilitatea mai mare a locurilor de muncă din industrie și agricultură expunea puternic sectoarele în cauză la riscuri în caz de schimbare.

Din punct de vedere ocupațional, schimbările postcomuniste au afectat masiv mai ales aceste zone. Declinul industriei și agriculturii au creat aici un excedent important de forță de muncă. Simultan au început să apară noi tipuri de servicii și să se dezvolte cele existente. Domenii precum studiul pieței, marketingul, managementul profesionist, creația publicitară, sistemele independente de distribuție a mărfii, televiziunea, radioul, turismul internațional etc. erau practic inexistente în vechiul regim. Ele au cunoscut o extindere relativ rapidă după 1990, generând o nevoie acută de forță de muncă. Nișele ivite au fost ocupate în primul rând prin migrație ocupațională a forței de muncă excedentare în alte sectoare. Exemple vin imediat în minte: cunosc numeroși ingineri deveniți peste noapte creatori de publicitate, specialiști în sondarea opiniei, manageri, contabili, experți în recrutarea personalului, jurnaliști, actori etc. Strungari și mecanizatori agricoli, lăcătuș-mecanici, frezori, tâmplari au devenit taximetriști, mici antreprenori, mecanici auto, comis voiajori, reprezentanți de vânzări, ospătari, vânzători, primari etc. Procesul a fost unul firesc. Ocupații inexistente în perioada comunistă au atras indivizi calificați în profesii care cunoșteau o ofertă supraabundentă de forță de muncă⁸¹.

Noi profesioniști au învățat din mers meseriile adoptate. În absența unor studii sistematice în domeniu, ei au compensat cu practica de zi cu zi, trebuind adesea să reinventeze roata și având o eficiență relativ redusă din punct de vedere al standardelor moderne. Cel puțin parțial, același lucru se petrecea și cu restul forței de muncă, implicată în sectoarele pentru care fusese instruită. Angajații și managerii se confruntau cu situații pentru care aveau o pregătire limitată, trebuiau să facă față jocului dur al pieței. Întreaga societate parcurgea un proces de învățare, de adaptare la schimbări importante, chiar radicale.

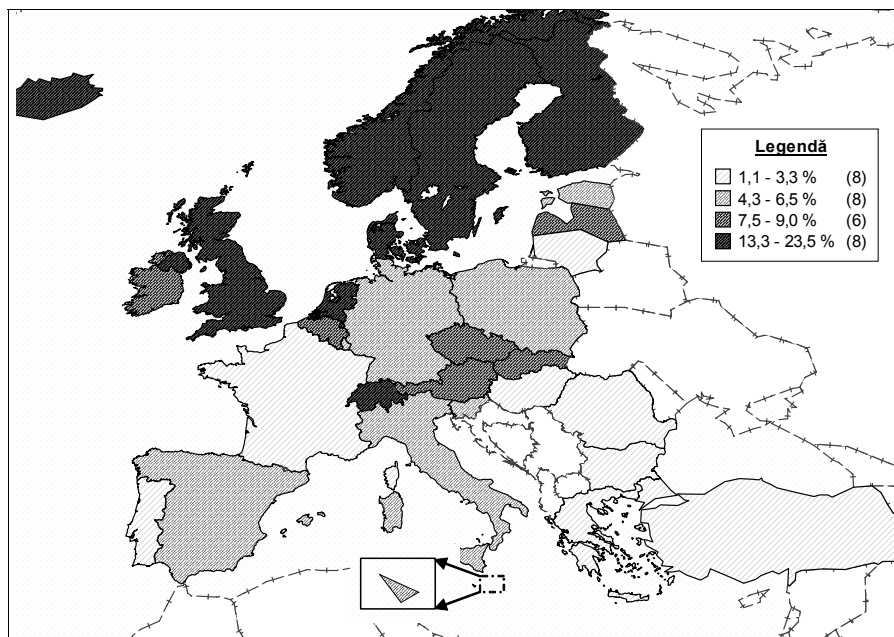
Mai mult decât atât procesul afectează permanent orice societate, în special la nivelul forței de muncă. „Schimbarea tehnologică rapidă și continuă din lumea contemporană exercită o presiune deosebită asupra forței de muncă, forțând indivizii să se pregătească, să învețe și să dobândească permanent noi cunoștințe și deprinderi” (B.Voicu, 2002a: 298). Pe plan internațional, educația permanentă, de-a lungul întregii vieți (*life long learning*) reprezintă un concept la modă,

⁸¹ A exista și un al doilea flux important, prin care muncitorii industriali au migrat în agricultură, în general către cea de subzistență. Acest proces însă nu constituie punctul de interes al secțiunii de față.

tendințele actuale dezvoltate în vestul Europei și promovate de agenții și organizații precum UNESCO, OECD sau Banca Mondială, fiind de a structura o adevărată „societate a învățării”⁸².

Educația de-a lungul întregii vieți, în accepțiunea sa contemporană, privește mai ales educația adulților, deși nu se rezumă la aceasta, incluzând și preocupări pentru accesul universal la școlarizare, educație recurentă etc. (vezi B. Voicu, 2002a). La nivel individual, investirea în astfel de forme de pregătire reprezintă o acțiune adaptativă, o creștere a capitalului educațional, de importanță strategică deosebită pentru integrarea socială, menținerea și transformarea activă a propriei poziții în societate. Cu alte cuvinte, avem de a face cu o altă acțiune care poate fi încadrată în al doilea tip strategic definit în Tabelul 7.1. În România nici tradiția, așa cum am argumentat, și nici prezentul, așa cum o să arăt în continuare, nu sunt locul unor predispoziții importante numerice pentru educația continuă. Acțiuni de acest fel tind astfel să fie inovative, înglobând din acest punct de vedere o doză ridicată de risc.

Figura 7.3. Incidența educației adulților în Europa (2002)

Sursa: Hollanders, 2003; Arundel și Hollanders, 2002. Datele indică ponderea populației între 25 și 64 de ani din fiecare țară în parte care fusese implicată în orice tip de pregătire în ultimele patru săptămâni dinaintea datei anchetei. Datele sunt valabile pentru anul 2002, exceptând Turcia (2001). Pentru țările colorate în alb nu am dispus de date comparabile.

⁸² vezi Tight (1996), Ragat și alții (1996), Tuinman (ed., 1995), Preston (1999) etc.

În multe societăți europene însă, educația adulților constituie o chestiune centrală. Incidența fenomenului prezintă nivele diferite de la țară la țară. Variațiile importante se produc mai ales pe axele vest-est și nord-sud, similar majorității indicatorilor privind dezvoltarea socială (Figura 7.2). Europeanii cei mai preocupați de recalificare și perfecționare sunt nordicii, britanicii și elvețienii: dintre islandezii și britanicii între 25 și 64 de ani aproape un sfert (23,5% în Islanda, 22,3% în Marea Britanie) urmau în 2002 cursuri de orice tip: formare inițială, educație superioară, perfecționare profesională, forme avansate (master, doctorat), pregătire la locul de muncă, ucenicie, seminarii, învățământ la distanță sau seral (Hollanders, 2003). Unul din 5-6 adulți erau în aceeași situație în Finlanda (18,9%), Suedia și Danemarca (8,4%), Olanda (16,4%). Ponderea scade spre sud: 7,5% în Austria, 6,5% în Belgia, 5,2% în Germania, 4,6% în Italia, 2,9% în Portugalia, 2,7% în Franța etc. țările foste comuniste se plasează toate sub media de 8,4% a celor 15 state care erau membre UE în 2003: Cehia (6,0%), Estonia (5,2%) și Slovenia (5,1%) prezintă nivele cele mai ridicate, în timp ce minima se înregistrează în România (1,1%), aproape însă de Grecia (1,2%) și Bulgaria (1,5%).

Investiția în educația adulților se constituie așadar într-o activitate adaptativă, ca o acumulare continuă de capital uman. Ea permite integrarea în societăți în schimbare, indiferent de natura acestora. În România, investiția adulților în educație poate constitui o opțiune strategică extrem de interesantă în contextul celor două fenomene pe care le-am subliniat: nevoia de perfecționare și incidența redusă a LLL⁸³ în societatea românească.

Creșterea stocurilor de capital uman, constituie o opțiune activă în ce privește adaptarea și integrarea, la fel ca și investiția în capital social. Așteptările mele sunt ca indivizii care o practică să aibă, în prealabil, resurse mai ridicate de capital educațional și reprezentarea unei situații materiale care poate fi îmbunătățită. Investiția în educație este una pe termen lung și costisitoare ca timp. Necesită perioade mai lungi de pregătire sistematică, implicând anumite renunțări, cu precădere de natură financiară. Costurile de oportunitate sunt ridicate, iar roadele investiției se ivesc abia mai târziu. Cei ce investesc în educație este de așteptat să prezinte aspirații mai ridicate decât cele satisfăcute în prezent (transpuse în scoruri mai mari de sărăcie subiectivă), dar și un nivel al capitalului uman mai ridicat.

Pe de altă parte, investirea în educație este parte a satisfacerii unor nevoi superioare, precum autorealizarea. Perioada lungă de timp scursă de la investire până la „amortizarea” ei, presupune o predispoziție pentru planificare.

Vârsta, prin definirea diferențiată a nevoilor în funcție de poziția în ciclul vieții poate juca un rol esențial. Cei mai tineri vor fi, în mod firesc, mai deschiși către învățare, având totodată și resursele de timp necesare. Sexul este puțin probabil să

⁸³ Acronim pentru Life Long Learning – educația de-a lungul întregii vieți.

determine diferențe semnificative, societatea românească, similar majorității țărilor ex-comuniste, fiind una în care femeile sunt relativ încurajate să intre pe piață forței de muncă și să dezvolte o educație similară cu cea a bărbaților.

II.2. Investiția adulților în educație continuă în România. Relația cu resursele

Pentru investiția în educație a adulților folosesc două măsuri diferite, ambele oferite de BOP-FSD, valul mai 2003. Unul permite identificarea acelor indivizi care au urmat deja cursuri de formare continuă. Cel de-al doilea testează intenția de a urma cursuri de specializare sau de completare a studiilor. Sunt interesat de indivizi de peste 30 ani, vârstă la care studiile sunt în general încheiate, indiferent de nivelul lor⁸³.

Am fixat limita maximă de vârstă la 50 de ani, ținând cont de vârsta mai redusă de pensionare din România (55 ani la femei, 60 la bărbați), o limitare pragmatică în multe cazuri a tendinței de investiție în educație. Eșantionul analizat este alcătuit astfel din 729 de adulți. 34,3% dintre ei au urmat deja cursuri de perfecționare după încheierea studiilor. 38% ar dori să urmeze și alte cursuri sau să își completeze studiile.

Tabelul 7.8. Adulții între 30 și 50 de ani din eșantionul BOP-FSD (mai 2003) în funcție de investiția în LLL

		După obținerea ultimei diplome școlare, ați mai urmat și alte cursuri de specializare?					Total
		Da, la locul de muncă	Da, separat de locul de muncă	Nu	urmează o școală în prezent	NR	
Ați dori să urmați (și) alte cursuri de specializare sau să vă completați studiile?	Da	79	60	133	5		277
	Nu	75	34	326	1	3	439
	NR	1	1	9	1	1	13
Total		155	95	468	7	4	729

Notă: Am marcat în mod diferit celule de interes pentru secțiunea de față („investitorii în LLL”).

Am obținut astfel un univers de analiză mai restrâns decât segmentul 25-64 de ani considerat în mod standard de statistica internațională drept referința pentru evaluarea incidenței LLL. Avantajul acestei constrângeri este o mai mare omogenitate a grupului analizat, ca și o interpretare mai ușoară, adaptată la populația României. Analiza este astfel mai puțin afectată de specificitatea situației celor aflați încă în procesul normal de învățământ sau a celor ieșiți deja la pensie. Astfel de cazuri pot însă să apară și în intervalul 30-50 de ani. De altfel, în setul de date

⁸³ Excepția o reprezintă – încă – cele doctorale, dar ele sunt asimilate de majoritate cu cursurile de specializare.

cu care lucrez sunt și 2 studenți⁸⁴ și 33 de pensionari. Nu am exclus în mod expres aceste grupuri din analiză pentru că ele sunt totuși importante, indicând fie o intrare mai târzie din sistem, fie o ieșire prematură din viața activă. În ambele cazuri investiția în educație reprezintă o opțiune de integrare activă, o activitate a căror roade urmează a fi culese în viitor, încadrându-se astfel în logica interpretării generale a semnificației practicării LLL.

Revenind la cele două variabile utilizate, să notăm că ele nu surprind decât parțial fenomenul studiat. Faptul că un individ a urmat în trecut cursuri de perfecționare și/sau recalificare nu spune multe în absența unor informații privind situația sa înainte de a urma aceste cursuri. Totuși, interpretat în relație cu situația celor ce nu au urmat astfel de cursuri, ca și cu profilul celor ce doresc să se dezvolte prin LLL, itemul oferă o indicație asupra tendințelor generale, inclusiv asupra așteptărilor în privința portretului celor ce investesc în educație astăzi. Al doilea item, declararea intenției de implicare în educația continuă, surprinde doar intenționalitatea, nu și comportamentul în sine. Se pot însă desprinde informații ce permit creionarea trăsăturilor celor ce investesc în educație.

84 Sunt 7 subiecți care urmau „o școală” în momentul interviului, însă dintre ei doar 2 au declarat drept ocupație pe cea de „student”, restul lucrând. Important este de notat și faptul că cifra celor care urmau în momentul interviului o formă de educație este similară celei raportate de Comisia Europeană (Hollanders, 2003): 1,2% dintre subiecții între 25 și 64 de ani erau implicați în educație continuă conform BOP, mai 2003, în timp ce EC raporta o incidență a LLL pentru România de 1,1%.

Tabelul 7.9. Modele de regresie logistică asupra investiției adulților în educația proprie, în România

Predictori	Variabila Dependentă:			Intenționează să urmeze cursuri de specializare sau recalificare		
	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.
EDUCAȚIA subiectului	0,08	1,2	0,273	0,15	4,1	0,043
cunoaște LIMBI STRĂINE	0,27	1,6	0,210	0,40	3,5	0,061
știe să utilizeze un COMPUTER	1,47	32,2	0,000	0,78	8,8	0,003
Stocul de RELAȚII UTILE	0,01	0,0	0,915	0,00	0,0	0,966
Încredere în oameni	-0,21	1,0	0,325	-0,06	0,1	0,782
Încredere în instituții	-0,02	0,0	0,862	-0,05	0,3	0,602
Standardul subiectiv de viață (SSV)	-0,10	0,5	0,465	-0,22	2,8	0,097
VENIT pe membru în gospodărie	0,07	1,6	0,199	-0,04	0,5	0,461
Consum media	0,35	6,9	0,008	0,20	2,4	0,122
Vârsta	0,03	3,8	0,051	-0,12	52,4	0,000
Mărimea localității	-0,66	0,0	0,893	11,94	5,8	0,016
Educația părinților	0,00	0,7	0,400	0,00	0,0	0,905
BĂRBAT	0,20	1,0	0,306	0,24	1,6	0,211
Constanta	-2,80	10,0	0,002	2,32	7,3	0,007
Indici de adecvare	χ^2		p	χ^2		p
Omnibus Tests of Model Coefficients	102,8		0,000	112,2		0,000
Hosmer and Lemeshow Test	6,7		0,569	7,4		0,493
Variația explicată (pseudo-R ²)						
Cox & Snell	16,1%			17,4%		
Nagelkerke	22,1%			23,6%		

Sursa: BOP-FSD, mai 2003. Am colorat cu gri predictorii care nu au influență semnificativă la $p < 0,10$.

Modul de măsurare a variabilelor:

Educația subiectului – Variabilă ordinală, indicând cea mai ridicată formă de educație atinsă. Am tratat drept egale distanțele dintre nivele, astfel că variabila poate fi aproximată drept continuă (de interval). Repetarea analizelor considerând educația drept ordinală a condus la rezultate similare.

Educația părinților – Maximul dintre educația mamei și cea a tatălui, pe o scală identică cu cea de la variabila *Educația subiectului*. Sunt valabile aceleași observații ca mai sus.

Stocul de relații utile – Numărul de tipuri de relații utile deținute (minim 0, maxim 9 – vezi capitolul 5).

Standardul subiectiv de viață (SSV) – Indice al sărăciei subiective. Creșterea sa indică reprezentări pozitive asupra propriului nivel de trai (vezi capitolul 3).

Încredere în instituții – Scor factorial indicând încrederea latentă în sistemul social existent. Factorul explică 48% din variația totală a încrederii în Președinție, Guvern, Parlament, Justiție, Armată, Poliție, Primăria localității, Partide politice, Sindicate (scale de 5 puncte; am tratat răspunsurile „Nu știu” ca mijloc de scală). Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO 0,873; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,285. metoda de extracție: Principal Axis Factoring.

Consum media - Scor factorial indicând frecvența consumului mediatic (ziare, radio, televiziune). Factorul explică 31% din variația totală. Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO 0,625; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,229. metoda de extracție: Principal Axis Factoring.

Știe să utilizeze un computer, Încrederea în oameni, Bărbat, Urban, Cunoaște limbi străine – Variabile dihotomice, codificate 0-1.

Mărimea localității – Numărul de locuitori (logaritm natural din numărul sute de locuitori din localitate).

Pentru fiecare din cele două măsuri, am întocmit câte un model de regresie logistică. Rezultatele sunt prezentate în Tabelul 7.9. Modelele propuse includ ca predictori măsuri ale resurselor materiale, ale capitalului uman, ale capitalului social. Am adăugat mediul rezidențial și mărimea localității, ca indicatori (slabi) ai resurselor de mediu. Educația părinților reprezintă o indicație asupra unuia dintre referențialele importante, mai ales din perspectiva teoriei reproducerii structurii sociale. Lipsesc predictori legați de capitalul simbolic, motivul fiind acela că valul mai 2003 al BOP-FSD nu oferă nici o măsură legată de modernitate valorică, postmodernitate, tradiționalism sau orice altă orientare valorică utilă explicației.

Cel mai important set de predictori este cel al capitalului uman. Educația formală și abilități specifice, utile în lumea contemporană, precum stăpânirea limbilor străine și a lucrului cu calculatorul determină în mod pozitiv investirea în educație continuă. Afirmția este valabilă atât pentru intenția de a urma cursuri de specializare sau completare a studiilor, cât și pentru cei care deja au desfășurat astfel de activități. În Tabelul 7.10 am recodificat educația astfel încât să fie suficient de multe cazuri în fiecare categorie și prezint asocierile bivariate cu cele două măsuri ale investirii în educație.

Tabelul 7.10. Asocierea (bivariată) dintre nivelul de educație și investiția adulților în educație continuă

Cel mai înalt nivel de școlarizare atins	A urmat cursuri de specializare sau recalificare			Intenționează să urmeze cursuri de specializare sau recalificare			Număr cazuri
	da	nu	total	da	nu	total	
cel mult gimnaziu	16%	84%	100%	14%	86%	100%	101
treapta I de liceu	25%	75%	100%	33%	67%	100%	103
școala profesională / ucenici sau complementar	22%	78%	100%	35%	65%	100%	153
liceu	43%	57%	100%	47%	53%	100%	225
școală post-liceală sau tehnic de maiștri	45%	55%	100%	38%	62%	100%	73
universitar	61%	39%	100%	57%	43%	100%	74
Total	34%	66%	100%	38%	62%	100%	729
Teste de semnificație / Coeficienți de asociere	$\chi^2=45,8$ ($p<0,0005$) $\gamma=0,315$ ($p<0,0005$)			$\chi^2=64,7$ ($p<0,0005$) $\gamma=0,411$ ($p<0,0005$)			

Sursa: BOP-FSD, mai 2003. Eșantionul de adulți între 30 și 50 ani. Am marcat diferit celulele corespunzătoare asocierilor semnificative pozitive ($p<0,05$; am folosit pentru testarea asocierii valorile reziduale ajustate).

Relația dintre investiția trecută în educație continuă și nivelul prezent de educație formală este una firească: o parte din investiția trecută se regăsește direct în educația formală prezentă. Cu cât indivizii s-au instruit mai mult după ce au încheiat studiile, ei au avut prilejul de a atinge nivele de instrucție mai ridicate. Totuși relația prezintă o intensitate prea puternică pentru a își găsi explicația doar în acest sens. La rândul ei, intenția de specializare și recalificare este mai ridicată la cei care deja au atins nivele mai înalte de educație. Este greu de apreciat în ce măsură această intenție are șanse de a se materializa în practică. Totuși, privind ambele relații în ansamblul lor, devine clar că propensiunea cea mai ridicată de a investi în educație se regăsește la cei mai bine educați.

Aparent, ar fi fost rațional ca relația să fi fost inversă: cei mai puțin educați să își dorească să își completeze studiile, pentru a egala nivelul celor mai bine educați, devenind mai competitivi pe piața muncii. Însă școala nu înseamnă o simplă transmitere și acumulare de informații. Rezultatul procesului de instruire se constituie într-un mod de a gândi și acționa, în structuri definitorii pentru funcționarea și selecția criteriilor raționalității indivizilor. Fiecare individ își organizează modul de a gândi, de a decide asupra scopurilor sale și de a alege mijloacele (și) în funcție de capitalul educațional pe care îl deține. De aici și diferențele în modul de raportare la educație ca element al reușitei în viață (vezi Tabelul 7.11). Investiția în educație își pierde astfel din relevanță pe măsură ce descrește nivelul de educație⁸⁵.

Aceleași relații sunt valabile și pentru cunoștințele de calculator și cele de limbi străine. 59% dintre cei care declară că știu să lucreze cu calculatorul își manifestă intenția de a urma (și alte) cursuri de specializare (în orice domeniu), iar 67% declară că au urmat deja. Ponderile sunt semnificativ mai mici pentru cei care nu știu să folosească computerul: 31, respectiv 24%.

⁸⁵ În Tabelul 7.11, alături de diferențele semnificative față de medie deja semnalate, nivelul de semnificație al asocierii negative dintre nivelul de instruire „cel mult gimnaziu” și educația ca și element cheie al reușitei în viață este 0,078. cu alte cuvinte, se poate garanta cu o probabilitate de 92,2% că cei cu educație mai redusă tind să considere în mai mică măsură decât restul adulților între 30 și 50 de ani că școala/inteligența sunt cele mai importante pentru reușita în viață.

Tabelul 7.11. Cele mai importante lucruri pentru reușita în viață în funcție de nivelul de instrucție (adulți între 30 și 50 de ani, România, 2003)

Care dintre acestea este cea mai importantă pentru a reuși în viață?	cel mult gimnaziu	treapta I de liceu	școala profesională / ucenici sau complementar	liceu	școală post-liceală sau tehnic de maiștri	universitar	TOTAL
1. Să se nască într-o familie bogată	22%	21%	19%	15%	24%	14%	18%
2. Să aibă relații	20%	6%	12%	14%	12%	10%	13%
3. Să aibă șansa/noroc 4. Să creadă în Dumnezeu	32%	26%	31%	26%	21%	18%	26%
5. Să fie deșteaptă/inteligentă/ 7. Să facă școală	17%	21%	23%	26%	24%	38%	25%
8. Să muncească mult	8%	13%	8%	8%	5%	10%	8%
10. Să știe să se descurce	2%	14%	7%	11%	15%	11%	10%
TOTAL	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Sursa: BOP-FSD, mai 2003. Eșantionul de adulți între 30 și 50 ani.

Note:

1. Itemul privind reușita în viață a fost constituit dintr-o întrebare închisă. Am eliminat din analiză variantele care au întrunit foarte puține cazuri: „să fure” (3 cazuri) și „să arate bine” (7 cazuri). În plus am unit în aceeași categorie variantele asemănătoare: 3 și 4, respectiv 5 și 7.

2. Am marcat cu fond gri și cifre îngroșate celulele corespunzătoare asocierilor semnificative pozitive ($p < 0,05$; am folosit pentru testarea asocierii valorile reziduale standardizate ajustate). Asocierile semnificative negative sunt cele din celulele barate cu o linie punctată pe diagonala principală.

Dintre cei care cunosc limbi străine, 51% își doresc să urmeze (și alte) cursuri suplimentare sau să își completeze studiile, iar 45% deja au făcut acest lucru. Pentru cei care nu cunosc decât limba maternă, cifrele sunt de doar 31, respectiv 29%.

Stăpânirea limbilor străine reprezintă un indicator nu doar pentru capitalul uman ci și pentru abilitățile de comunicare și, în general, al deschiderii față de nou, față de diferit, față de alteritate. Educația este și ea un atribut al modernității, ca și familiarizarea cu computerul. Este posibil ca o parte din efectul capitalului uman asupra investiției în educație să fie de fapt o manifestare a orientării latente către modernitate. Locuirea în aglomerări urbane poate juca același rol, confirmând potențialitatea relației. O parte din efectul pozitiv al vârstei se datorează acelorași rațiuni: tinerii sunt mai deschiși către nou, își asumă riscuri mai mari etc. Consumul cultural reprezintă o altă estimare a gradului de modernitate individuală. și din acest punct de vedere cei ce investesc în propria educație sunt mai orientați către modernitate: conform datelor BOP-FSD, ei prezintă un consum mediatic și o predispoziție spre lectură semnificativ mai accentuată. În absența unor măsuri mai puternice, relația dintre investirea în educație continuă și capitalul simbolic rămâne însă doar o ipoteză. Tendința este însă, așa cum am arătat, ca voluntarii să fie mai moderni decât restul societății.

Efectele vârstei și al mărimii localității nu pot fi însă considerate sub nici o formă doar ca expresii ale modernității. Vârsta constituie un indicator al timpului disponibil pentru dezvoltare individuală, al etapei curente din ciclul vieții, al percepției asupra potențialului de ascensiune socială și individuală. Cei necăsătoriți diferă de altfel în mod semnificativ de restul populației prin intenția de a își perfecționa educația. La rândul ei, locuirea în localități urbane aduce cu sine posibilități fizice mai ridicate de a te specializa: agenții care oferă astfel de cursuri sunt mai numeroși și mai ușor accesibili. Firmele angajatoare tind să fie mai mari și mai preocupate de formarea angajaților etc.

Tot ca potențial indicator al modernității funcționează și consumul mediatic. Omul modern tinde să fie un om rațional, având nevoie de informații pentru a decide asupra acțiunilor sale. Investiția în educație este la rândul său apanajul modernității, iar datele confirmă acest lucru și prin relația pozitivă dintre investirea în educație și consumul mediatic.

Veniturile celor care au investit sau intenționează să investească în propria formare, ca și cele ale familiilor lor sunt semnificativ mai mari decât cele ale restului populației. Când controlăm pentru restul predictorilor, în modelul de regresie, acest lucru nu este însă vizibil. Mult mai puternică este percepția asupra propriilor venituri, indicatorul subiectiv al stării materiale inclus în model (SSV) corelând negativ cu investirea în educație continuă. Pe măsură ce indivizii își apreciază mai nefavorabil resursele, ei tind să își crească stocul de capital educațional. Evaluările negative ale resurselor sunt echivalente cu nemulțumirea față de modul în care sunt satisfăcute propriile aspirații. Aceasta se întâmplă, așa cum am arătat, în condițiile în care veniturile sunt semnificativ mai mari pentru cei ce își declară intenția să investească în propria formare. Probabil că educația lucrează în acest caz ca o alternativă de creștere, o posibilitate de acumulare care să conducă în final la o mai bună îndeplinire a nevoilor selectate la nivel individual drept necesare pentru atingerea unui nivel de trai acceptabil.

Tabelul 7.12. Relația dintre indicatori ai capitalului social și investiția adulților în educație continuă

	<i>A urmat cursuri de specializare sau recalificare</i>			<i>Intenționează să urmeze cursuri de specializare sau recalificare</i>		
	da*	nu*	p (testul t)	da*	nu*	p (testul t)
Stoc de relații utile	1,69	1,25	0,007	1,62	1,27	0,023
Încredere în oameni	0,34	0,34	0,876	0,33	0,35	0,603
Încredere în instituții	-0,047	0,029	0,344	-0,086	0,056	0,066

Sursa: BOP-FSD, mai 2003. Eșantionul de adulți între 30 și 50 ani. Pentru descrierea variabilelor vezi notele de sub Tabelul 7.9.

În fine, relația dintre indicatorii capitalului social și investiția în educație a adulților este una nesemnificativă atunci când controlăm pentru ceilalți predictorii. Analiza bivariată relevă însă asocieri semnificative între investirea în educație (indiferent care dintre cele două măsuri analizate aici este folosită), pe de o parte, și stocul de relații utile, respectiv încrederea în instituții, de cealaltă (Tabelul 7.12). Cei care investesc în propria educație sunt mai bine poziționați în rețelele sociale și au mai puțină încredere în instituții. Efectul este în bună măsură dat tot de educație. Am arătat în capitolul 5 cum cei mai educați tind să dispună de stocuri mai bune de capital relațional, fiind totodată mai critici în evaluarea instituțiilor.

Interesantă este și relația cu încrederea în sistemul educațional. Încrederea în sistemul de învățământ românesc este măsurată în chestionarul BOP-FSD din mai 2003 pe o scală de 5 puncte. Dintre adulții între 30 și 50 de ani ai populației de referință, aproape o treime (31%) declară că au „puțină”, „foarte puțină” sau „deloc” încredere în sistemul educațional. Jumătate (49%) spun că au „multă” încredere, iar 17% declară „foarte multă” încredere. Restul (3,4%) evită să dea un răspuns. Modul de construcție al întrebării face ca primele trei categorii să conțină evaluări negative, iar cea de-a patra „multă încredere”, în ciuda valențelor semantice pozitive să joace rolul de categorie neutră. Cu o astfel de interpretare a scalelor, am calculat indici ai opiniei dominante⁸⁶, relevând încrederea în cele 14 instituții evaluate în chestionarul BOP-FSD: Biserică, Președinție, Guvern, Parlament, justiție, armată, poliție, primăria localității, partide politice, sindicate, bănci, SRI, mass media, sistemul de învățământ. Sistemul de învățământ se clasează pe locul trei, după Biserică (singura cu capital de încredere pozitiv) și foarte de aproape (la o distanță nesemnificativă) de armată. Este confirmat astfel stereotipul învățământului performant în ciuda lipsei de rezultate la nivel mediu (vezi capitolul 4). Presa prezintă un nivel de încredere ușor mai scăzut, însă de asemenea la o diferență nesemnificativă. Restul instituțiilor se plasează la distanță mare.

Relația dintre investiția în educație și încrederea în sistemul de învățământ este una pozitivă. O mai mare încredere în sistemul de învățământ se asociază cu o probabilitatea mai ridicată de a urma forme de educație continuă. Relația devine nesemnificativă însă când controlăm pentru alți predictorii⁸⁷.

⁸⁶ Diferențele dintre răspunsurile pozitive și cele negative ponderate cu numărul răspunsurilor care nu sunt neutre.

⁸⁷ Nu am introdus variabila în modelul de regresie din Tabelul 7.9 din motive de multi-coliniaritate.

III. Migrația externă

III.1. Migrația externă ca răspuns strategic de protest

Protestul, pentru Hirschman (1999 [1970]), presupune două manifestări distincte. Unul dintre ele este contestarea sistemului din interior, în scopul de a-l reforma. Aceasta include dezvoltarea de comportamente active care urmăresc să (re)aducă lucrurile la parametrii optimi din punct de vedere al preferințelor individuale sau cât mai apropiați de aceștia. Cea de-a doua manifestare este abandonul, formă extremă de protest în care indivizi pot pur și simplu să renunțe la sistemul respectiv, fie că este vorba de un furnizor tradițional de servicii, de familie, de religie, de țara de origine sau adoptivă etc. Comportamentele specifice se pot traduce în acest caz prin migrarea către alte companii concurente, divorț sau adulter, schimbarea religiei sau opțiunea pentru ateism, emigrare etc.

Ca strategie de răspuns la schimbarea postcomunistă, protestul poate îmbrăca forme destul de variate, în funcție de sursa nemulțumirii. Indivizii pot reclama necesitatea întoarcerii la vechiul regim, cea a reformări rapide a celui existent, cea a vitezei prea mari de transformare, pot protesta în fața nesatisfacerii unor nevoi diferite: hrană, securitate, mobilitate socială, posibilitatea autoexprimării etc. În plan comportamental formele de protest pot merge de la proteste de tipul greve, manifestații, până la exprimări mai radicale, precum refuzul de a plăti taxele și contribuțiile, sau totale precum comiterea de atentate sau abandonarea parțială sau totală a societății prin emigrare. Desigur, am enumerat nivele diferite ale comportamentelor de protest. Pe de o parte este, așa cum argumentează Hirschman, distincția dintre protestul propriu zis și abandon, ca formă extrema de protest. Pe de altă parte a introdus în discuție și dimensiunea violentă a protestului. Practic sunt patru tipuri de comportamente: contestare, contestare violentă, anemie, abandon. Ca răspunsuri strategice la schimbare și criză toate fac parte din aceeași categorie. Ele se încadrează în ceea ce Merton eticheta drept rebeliune, extind categoria rebeliunii culturale a lui Sztompka, și sunt contestări radicale, în termenii lui Giddens. Fără a avea capacitatea de a le acoperi aici pe toate, sunt interesat în cele ce urmează de migrație.

Emigrația definitivă reprezintă forma protestului total, concretizată prin abandonarea completă a societății de origine. Indivizii pleacă cu intenția de a nu se mai întoarce, urmând a se stabili definitiv în societățile de adopție. Acțiunea este una radicală. Migranții renunță la un univers familial, incluzând poziția și rețeaua socială, normele și valorile larg împărtășite și bine cunoscute lor și optează pentru o realitate mai puțin cunoscută, străină.

Migrația externă circulatorie prezintă caracteristici oarecum diferite. Indivizii migrează temporar în alte țări în căutarea unor oportunități mai bune de câștig. Ei utilizează nișe ocupaționale relativ înguste pentru a aduna venituri superioare și a atinge un nivel de trai mai bun decât în societatea de origine. O parte a familiei sau a familiei extinse rămâne în țară, întreținând gospodăria și menținând stabilitatea unui punct de întoarcere. Contactele sunt dese. Emigranții trimit cu periodicitate (diferită, de la caz la caz) bani și bunuri celor rămași în țară, cu care mențin un buget comun, similar gospodăriei mixte difuze – amintită în capitoulul 1 – care reunește migranți din rural în urban cu restul familiei rămase la sat. din când în când, emigranții circulatori revin în țara de origine, investind resursele acumulate mai întâi în creșterea calitativă a consumului zilnic al familiei, apoi în diverse bunuri de folosință îndelungată. În unele cazuri, mai târziu, după acumularea unor economii mai consistente, acești migranți și familiile lor pot juca rol antreprenorial, dezvoltând mici firme, adesea cu caracter transnațional, având drept proprietar principal emigranții, dar fiind administrate de familiile rămase în țară⁸⁸. Din acest punct de vedere, cel al scopului explicit localizat în căutarea de câștiguri superioare, migrația (indiferent de durată) are elemente din strategiile de acumulare. Ea rămâne însă, prin caracteristica principală a unei mobilități radicale, o acțiune în primul rând de tip „protest”.

Migrația circulatorie folosește de regulă rețele sociale preexistente și crește ca intensitate urmând legea bulgărelui de zăpadă. Primii migranți împărtășesc experiențele lor comunității de origine și asigură „căi bătute” pe care mai apoi le urmează și alți cunoscuți, prieteni, rude. La rândul lor aceștia stimulează migrația altor cunoscuți, prieteni sau rude. Informația privind procurarea de acte, mijloacele de transport cele mai convenabile, oportunitățile de lucru, regulile de bună purtare etc. circulă din ce în ce mai repede, consolidând la destinație comunități în creștere numerică destul de spectaculoasă. Cu timpul, migrația temporară tinde a se permanentiza, devenind definitivă.

Primii migranți sunt adevărați pioneri. Ei pleacă într-un relativ necunoscut păienjenis de reguli noi, bariere și oportunități în care, neputând prezice exact acțiunile celorlalți și reacțiile mediului socio-instituțional trebuie să își asume riscul de ghici variantele de succes. Drumul în sine reprezintă un test de trecut. Migrația în căutarea locurilor de muncă este adesea ilegală și realizată pe căi riscante, dar și relativ costisitoare.

Așa cum am sugerat deja, migranții de succes atrag după ei alți migranți în nișele descoperite. De regulă aceștia sunt rude sau prieteni apropiați. Capitalul social lucrează în acest caz asigurând deopotrivă acces la informație și suport

⁸⁸ Un caz extrem (doar din punct de vedere al veniturilor) îl reprezintă fotbalistii români care migrează la cluburi bogate din străinătate pentru a câștiga mai bine și pentru un nivel superior de împlinire profesională. În cazul lor, comportamentul investițional apare mai frecvent și mai repede, date fiind salariile mult mai mari câștigate.

generalizat⁸⁹. Spațiul de destinație este deja unul familiar pentru migranții mai târzii, ei având informații și cunoscându-l parțial din poveștile celorlalți chiar și înainte ca să se decidă asupra migrării. Incertitudinea și riscul sunt deja reduse prin rețele sociale de apartenență. Actul migrator rămâne totuși asociat, nu doar inițial cu un grad de risc ridicat.

El presupune o schimbare radicală a mediului social, dar și un protest la adresa incapacității societății de a furniza oportunități de creștere corespunzătoare aspirațiilor. Dezamăgirea afectează mai ales extremele societății: săracii și pe unii dintre cei mai avuți. Primii se află într-o penurie cronicizată. Ultimii se confruntă cu limitele naturale ale unei societăți sărace, în care – exagerând un pic situația – averea lor poate cumpăra totul, viața devenind oarecum redundantă, anostă. Există pe de altă parte dezamăgiți ideologic sau indivizi ale căror abilități au devenit inutile în țara de origine (de exemplu muncitorii industriali disponibilizați masiv în urma restructurării și declinului economic). Ei preferă recalificarea, chiar și în specializări inferioare (fermieri, îngrijitori, lucrători manuali în construcții etc.), dar pentru un salariu și condiții de trai superioare. Migrația reprezintă o astfel de șansă de a protesta în fața schimbărilor și de a abandona o societate în care nu își găsesc locul pe care și l-ar dori.

III.2. Contextul internațional al migrației externe circulatorii

Migrația internațională tinde să devină în mileniul al III-lea parte a unei mobilități generalizate în interiorul societății globale (Urry, 2000), fluxurile migratorii, comportamentele și fenomenele din societățile de origine și din cele de destinație putând fi înțelese doar prin prisma contextului global, în care efectele trans-, supra- și inter-naționale se împletesc cu cele locale și naționale (Castles, 1993). Totodată migrația internațională contemporană, prin extinderea deosebită, reprezintă deja „un risc fabricat”, parte a societății riscului descrisă de Ulrich Beck (O'Brien, 1996).

Complexitatea sa face din migrația internațională, mai ales atunci când fluxurile sunt masive, un fapt social total, în sensul lui Mauss. Așa cum argumentează Arango (2000), nici o teorie dintre cele existente nu poate explica complet fenomenul. Migrația este puternic interconectată cu procesele din întregul sistem social, depinzând de economie, politic, relații sociale, orientări valorice⁹⁰. Diferențele de dezvoltare dintre regiuni, dependența economică și/sau culturală și/sau politică, surplusul sau nevoia de forță de muncă, existența unor nișe ocu-

⁸⁹ vezi și Constantinescu, 2004.

⁹⁰ Portes și Sensenbrenner (1993) folosesc migrația internațională ca exemplu pentru a argumenta interconectarea dintre economie și societate („embeddedness”, în termenii lansati de Granovetter și utilizați de autorii citați).

paționale puternic specializate, nevoia de satisfacere a unor nevoi superioare, apartenența la rețelele sociale afectate de migrație etc. reprezintă explicații punctuale ale valurilor migratorii care au afectat omenirea în ultimele 2-3 secole⁹¹.

La nivel individual, insatisfacția cu comunitatea rezidențială (Bach și Smith, 1977), insecuritatea etnică (Sirkeci, 2002) sunt motivatori importanți. Experiența de migrație și prezența altor migranți în familie au la rândul lor efecte de stimulare a unor noi acte migratorii (Mincer, 1978; Paloni ș.a., 2001 etc.). Interacțiunea transnațională cu emigranți din familie este extrem de importantă: Davis Root și de Jong (1991) aduc argumentează că predictorul cel mai bun pentru emigrație este schimbul de bani între membrii familiei extinse aflați în diverse colțuri ale lumii.

Migrația este determinată decisiv de poziția în ciclul vieții, influența inversă a vârstei asupra actului migrator fiind în fapt expresia poziției indivizilor în viața de familie și în cea profesională⁹². Migrația este determinată astfel de căutarea unei poziții mai bune în carieră și este influențată negativ de dimensiunea familiei de apartenență. Actul migrațional al unor familii întregi implică dificultăți sporite legate de transport, locuire, angajare, integrare etc. Cu cât numărul de copii este mai mare, cu atât migrația definitivă este mai puțin probabilă. În plus, cuplurile, chiar și fără copii sunt mai puțin dispuse să migreze.

Într-o discuție asupra potențialității migrației în funcție de beneficiile sociale acordate în diverse state ale SUA, Schram și Soss (1999) arată că actul migrator presupune costuri ridicate, bariere greu de depășit de familiile sărace. Concluzi este validă și în cazul migrației internaționale. Problemelor psihologice ale ieșirii din comunitatea de origine li se suprapun costurile de transport, cele legate de locuire, lipsa de informații mărunte despre destinație dar care pot afecta puternic bugetul unor gospodării sărace: informații insuficiente despre cele mai convenabile magazine, despre unde pot fi găsite locuri de muncă, despre drepturi și obligații specifice etc. Problemele întâlnite la destinație sunt multiple: acces la sistemul de protecție socială, la educație, asistență medicală etc. Fenomenul nu este unul specific României, ci tuturor grupurilor de emigranți și în particular celor proveniți din țările mai sărace din fostul spațiu comunist⁹³.

⁹¹ Pentru treceri în revistă ale teoriilor privind migrația, în special a celei internaționale, vezi Arango (2000), Massey ș.a. (1993), Joly (2000), Constantinescu (2003b). O prezentare extrem de succintă, dar utilă pentru inițiere este realizată de Paul Stalker, *Stalker's guide to international migration*, disponibil on-line: <http://pstalker.com/migration/index.htm>.

⁹² vezi Sandefur și Scott (1981), inclusiv pentru o trecere în revistă a literaturii.

⁹³ Vezi, de exemplu, Kostovicova (2003) pentru cazul recent emigranților albanezi din Marea Britanie. Tot pentru cazul Marii Britanii, Anderson discută despre similitudinile dintre problemele (în principal legate de angajare) ale imigranților din țările mai puțin dezvoltate. Probleme similare de integrare au fost însă remarcate pentru valurile de migrație internațională de pretutindeni și din orice epocă (cu specificități legate însă de epoca în cauză). Lucrarea clasică a lui Thomas și Znaniecki oferă unele exemple în acest sens (Thomas, William I. și Florian Znaniecki. 1918 – 1920. *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: William Badger).

Costurile inițiale descurajează familiile sărace și pe membrii acestora să migreze sau cel puțin să se numere între pionierii migrației. Ulterior, după constituirea unor diaspore, rețele sociale extinse pot integra și săracii în fluxurile migrației dinspre zonele sărace către destinații dezvoltate economic și social⁹⁴. Ceea ce contează în determinarea migrației primordiale este deprivarea relativă resimțită în comunitatea de origine (Stark și Taylor, 1991). Actul migrator îi implică astfel în primul rând pe cei care văd a exista diferențe importante între nivelul așteptărilor și cel al satisfacerii acestora și au reprezentări pozitive asupra câștiguri potențiale în termeni de satisfacere a acestor nevoi în urma actului migrator. Venitul devine astfel un factor mai puțin important în definirea migranților.

La nivel cultural lucrurile sunt mai complicate. Pionierii migrației sunt indivizi cu un grad ridicat de modernitate, deschiși la risc, gata să încerce modalități mai puțin tradiționale de a reuși în viață. Ei transformă atât comunitățile de destinație, în care aduc moduri noi de a face, dar și pe cele de origine, în cazul în care țin legături strânse cu ele, mai ales în cazul migrației circulatorii Faist (2000). Migranții sunt departe de a rămâne același înaintea actului migrator și după consumarea acestuia, în comunitatea de origine și în cea de destinație (Sandu, 2003a:166). Interesul meu este îndreptat mai ales către comunitatea de origine. Familiile rămase în țară primesc nu doar banii trimiși de migranți, dar și un alt tip de input cultural, dat de interacțiunea indirectă cu o altă cultură. Prietenii se află în aceeași poziție, mai ales în cazul și după structurarea rețelelor de migranți. Comunitățile de origine, în general relativ tradiționaliste, devin mai flexibile în ce privește sistemul de valori, atitudinea față de alteritate, asumarea de riscuri. Actul migrator în sine devine mai puțin riscant: este deja vorba de o cale bătută. Normele în grupul inițial de referință tind să se schimbe: Valorile supreme se diversifică, criteriile de ordonare socială sunt revoluționate, ierarhiile sunt în pericol de a nu se mai reproduce.

Migrația circulatorie devine în multe comunități un fapt normal, cel mai normal – în sensul durkheimian al termenului. Grupul începe să trăiască ca grup dincolo de granițele geografice ale comunității de origine. Se „multi-localizează” și se „transnaționalizează”. Începând de la o anumită limită, apartenența la grup, condiționată de consecvența în respectarea normelor grupului, acționează ca stimulent pentru declanșarea și continuarea actului migrator. Alternativa este excluderea din grup. Astfel, emergența rețelelor și a diasporilor de migranți facilitează și conduce către permanentizarea actului migrator⁹⁵. Dificultăților de reintegrare în societatea de proveniență, li se asociază prezența principalelor grupuri de apartenență (familie, prieteni, colegi) în regiunea recipient și recunoașterea dreptului legal de a locui în țara respectivă. Cel puțin pentru o vreme (cât este optim în cadrul ciclului vieții) migrația circulatorie devine definitivă.

⁹⁴ vezi Constantinescu, 2004 pentru o discuție în acest sens.

⁹⁵ Vezi și Basok (2000).

III.3. Contextul național al migrației externe⁹⁶

Istoricul migrațiilor recente din România

România este departe de a prezenta o vastă cultură a migrației, fie ea internă, dar mai ales externă. În mod tradițional, România a fost una dintre cele mai slab dezvoltate state europene, cu o economie dominată de agricultură. La sfârșitul ultimului război mondial, 74% din populație locuia în mediul rural, populația urbană devenind majoritară abia spre sfârșitul regimul comunist. Conform datelor recensământului din 2002, aproximativ 47% din populație locuia încă la sate, cu alte cuvinte de 4-5 ori mai mult decât în majoritatea țărilor din vestul Europei și de 2-3 ori mai mult decât în alte țări foste comuniste. Scăderea ponderii populației rurale s-a realizat parțial pe seama migrației, însă o importanță însemnată au avut-o creșterea demografică și industrializarea, care au adus cu ele transformare în orașe a unei părți din localitățile rurale.

Fluxul migrator important a fost însă cel de la sat la oraș, stopat însă în anii ‘80 printr-un control strict al intrărilor legale în orașe și al distribuției locuințelor (vezi și B.Voicu, coord., 2003). S-au adăugat aici principalele fluxuri către centrele urbane importante, având o tradiție în a atrage migranți, și dezvoltându-se în anii ‘50-‘60 și apoi în anii ‘70 prin industrializarea masivă, dar și ca centre universitare: București, Iași, Cluj, Timișoara, Constanța, Galați, Brașov, Ploiești, Constanța etc. (Sandu, 1984). În fine, al treilea flux migrator important înainte de 1989 a fost cel al „moldovenizării” unor zone industriale (în special Brașov) și mai ales a văii Jiului după revoltele minierilor de aici (vezi Tănase, 1999).

Important a fost însă în ultimele decenii de comunism fenomenul navetismului, implicând zilnic ponderi importante din populația rurală. Aceștia, de regulă muncitori manuali, dar și lucrători calificați, ca și personal cu studii superioare (mai ales ingineri și cadre didactice), străbăteau zilnic distanța care îi separa de oraș (uneori și câte 40-50 de kilometri – vezi Voicu, coord, 2003) pentru a ajunge la locul de muncă.

În ce privește migrația externă, înainte de 1944, a existat un singur val important, vizând migrația țăranilor români ardeleni către Lumea Nouă. O bună parte au revenit în Transilvania după acumularea unor mici averi, alții au rămas în Statele Unite. Aceștia nu au constituit însă o diasporă și nici nu au căutat să își mențină tradițiile, cum au făcut-o de pilda alte grupuri etnice – polonezii, italienii, irlandezii etc. – preferând să fie mai degrabă asimilați de populația majoritară din zona în care s-au stabilit (Boia, 2002).

⁹⁶ Secțiunea de față reprezintă o versiune adaptată a unei părți dintr-un alt material, realizat în iarna 2003-2004 (Bogdan Voicu, Ovidiu Voicu – Migrația externă a românilor, Research & Consulting Group, București, ianuarie 2004). Paternitatea textului folosit îmi aparține în exclusivitate.

S-ar putea adăuga aici elitele micii boierimi din secolul XIX, care își realizau studiile universitare în principale capitale europene (Paris, Viena, Berlin, mai rar – Londra), acestea însă au fost departe de a constitui un fenomen de masă, mai ales după înființarea universităților românești de la Iași și București. Migrația unei mici părți a aristocrației locale la și dinspre Istanbul în perioada fanariotă (sec. XVII-XIX) a fost și mai degrabă accidentală și, oricum, încheiată după începutul secolului XIX.

Absența unei culturi migratorii s-a menținut și după 1944. O parte a elitei interbelice a fost silită să părăsească România după instaurarea de către armata sovietică a regimului comunist, însă majoritatea acestei elite a sfârșit în închisorile comuniste. Migranții în vest din timpul comunismului au fost puțini⁹⁷ și au fost departe de a constitui diaspore sau comunități importante. Relațiile dintre migranții români din vest erau subminate și de suspiciuni privind apartenența la poliția politică românească (Securitatea), de experiențele negative din țară și, nu neapărat în ultimul rând, de lipsa tradițională de colaborare în afara familiei extinse. Migrația circulatorie la studii în universități vestice de la sfârșitul anilor '60, începutul anilor '70 a afectat aproape exclusiv copiii protipendadei comuniste, fiind un fenomen marginal.

Migranții perioadei comuniste migrau mai ales din motive economice, mânați de absența libertăților politice, dar și din rațiuni economice, în căutarea unui trai mai bun. Fluxul nu a fost unul însemnat, volumul emigrației românești situându-se între aproximativ 10.000 la începutul anilor '70 și crescând la 26-30.000 în anii '80, cu un salt brusc către 40.000 în 1988-1989 (aproximativ 1,8 emigranți la mia de locuitori)⁹⁸. Aproape 40% dintre emigranți au fost însă etnici germani și evrei.

Importantă în acest sens a fost „vânzarea” de către regimul Ceaușescu a etnicilor germani și evrei către Germania de Vest, respectiv Israel⁹⁹. Ponderea acestora în populație, însemnată la sfârșitul războiului¹⁰⁰, este astăzi practic nulă, comunitatea iudaică numărând abia câteva mii, iar germanii puțin sub 100.000. Ambele etnii sunt reprezentate astăzi mai ales de o populație puternic îmbătrânită.

În fine, un alt flux migrator extern sa înregistrat spre sfârșitul regimului comunist când mulți români treceau granița (ilegal) către Ungaria vecină, atrași mai ales de deschiderea ideologică și nivelul de trai mai ridicat (Tănase, 1999). Valul cuprindea mai ales etnici maghiari, dar și mulți etnici români.

⁹⁷ Conform Fassman, Munz (1994), în anii războiului rece, România a furnizat mai puțini emigranți decât orice altă țară ex-comunistă europeană.

⁹⁸ Sursa: CNS, 1996.

⁹⁹ Pretul „repatrierii” acestora în Germania sau Israel pare a se fi situat în jurul a 10.000 dolari SUA (Tănase, 1999).

¹⁰⁰ La recensământul din 1956 aproximativ 385 de mii de locuitori s-au declarat etnici germani (2,2% din populație), iar 146 de mii – evrei (0,84%).

Din punct de vedere al structurii educaționale a emigranților din anii ‘80, relativ și la structura populației României, ponderea cea mai importantă o dețin absolvenții de studii universitare: între 12 și 16% din fluxul migrator în intervalul 1975-1989¹⁰¹, în timp ce ponderea în întreaga populație ocupată a absolvenților de învățământ superior cunoaște un maximum de 8,5% abia la sfârșitul anilor ‘90. În mod similar, migrația externă este dominată de populație tânără și foarte tânără: aproximativ jumătate din fluxul migrator este constituit de grupele de vârstă dintre 18 și 40 ani, în timp ce un alt sfert este dat de cei sub 18 ani. Structura pe sexe a fost echilibrată, similară celei din populație, cu un ușor plus în favoarea femeilor (54-55% din volumul migrației externe) la începutul anilor ‘70, semn al numărului mare de emigrări prin căsătorie.

În plan intern, anul 1990 aduce cu sine o explozie a schimbărilor de domiciliu dintr-o localitate în alta, ținută sub strict control de către regimul comunist prin constrângeri legislative, rata migrației interne este în 1990 de 4 ori mai mare decât în anul anterior. După aceasta cunoaște o stabilizare la nivele cuprinse între 10,6 și 14,7%, superioare cu 4-5 puncte celor din deceniul 9. Liberalizarea mobilității spațiale de imediat de după 1989 a adus cu sine corectarea constrângerilor ne-naturale, urmată de o domolire a fenomenului, stabilizat la valorile sale firești.

Fluxul inițial a fost dinspre sat către oraș, însă s-a modificat treptat după 1992-1993. Principala sursă a schimbării de sens a fluxurilor de migrație între urban și rural, este cea menționată: migranții se reîntorc la sate în căutarea resurselor economice necesare supraviețuirii. Ei reprezintă o populație mai tânără în medie decât cea de la sate și mai bine educată. Noii veniți în lumea satului aduc cu sine moduri noi de a face, dar și o presiune în ce privește accesul la resursele puține existente în rural, marcată de o concurență acerbă pe piețele forței de muncă din rural. Adăugată scăderii productivității muncii în sectorul agrar (vezi Macours și Swinnen, 1999), diminuării navetismului și recesiuni economice la modul general, ca și experienței migrației în sine, această presiune pe piețele locale ale forței de muncă vor contribui la sfârșitul anilor ‘90 la creșterea predispoziției către migrație circulatorie externă a locuitorilor din anumite comunități rurale. Spre sfârșitul anilor ‘90, o altă sursă a migrației urban-rural își face simțită prezența: este vorba de preluarea de către noile elite a modelului reședințelor din zone rurale verzi, situate în afara marilor aglomerări urbane, supuse astfel unor transformări importante.

Dincolo de schimbarea de direcție a fluxurilor dominante de migrație internă, un alt fenomen important este modificarea de substanță a profilului migranților. Aceștia sunt din ce în ce mai tineri, mai bine instruiți, atât în raport cu migranții din anii anteriori, cât și prin comparație cu restul populației¹⁰².

¹⁰¹ CNS, 1996.

¹⁰² Vezi Ghetău, 1997; Rotariu și Mezei, 1999; CNS (1998); CNS(1999) etc.

Toate acestea creează premisele unei transformări lente, însă consistente, a modului de abordare a migrației. Culturala tradițională a respingerii migrației ca strategie de viață se modifică treptat, făcând loc unor orientări valorice care pot susține migrația, mai ales în ce privește deciziile de migrație temporară și/sau circulatorie, în special externă.

Migrația externă originată în România, în prezent: o tipologie

În funcție de durată, regularitate și caracterul legal sau nelegal al actului migrator, migrația externă a românilor cunoaște în prezent mai multe forme:

1. Migrația definitivă este de cele mai multe ori legală, relativ bine documentată prin cifre statistice. Includ aici acele fluxuri în care cetățeni români se stabilesc în alte țări cu acte în regulă și cu intenția de a nu reveni în România decât ca turiști, în vizită.
2. Migrația temporară, adeseori circulatorie, reprezintă o a doua formă importantă de migrație. Actul migrator nu este definitiv, migranții propunându-și să revină în România. Regula este ca o parte a familiei să rămână în țara de origine, fiind întreținută prin banii trimiși de cei aflați în străinătate, la muncă. Un alt pattern este cel al studenților aflați la studii, fără a fi luat încă o decizie de a rămâne definitiv în țara de destinație. Al treilea model este dat fie de personal înalt calificat, fie de muncitori manuali care lucrează pentru o perioadă în altă țară, revenind în România la finalul contractului de muncă. Primul tip precizat este ilegal, în timp ce ultimele sunt de regulă legale. Toate cele trei forme se pot transforma în timp în decizii de migrație definitivă, fie ea legală sau ilegală (vezi mai jos). Turismul, dacă se desfășoară pe perioade mai lungi, poate fi încadrat tot în această categorie, a migrației temporare, însă dată fiind sfera de interes a acestui raport nu vom trata aici această temă.
3. Migrația definitivă nelegală este similară celei definitive legale, cu diferența că actul migrator nu este unul realizat respectând legile țării de destinație: intrarea în această țară, ca și șederea aici, cel puțin la început, este ilegală. Datele care să documenteze dimensiunea acestui flux lipsesc aproape complet. Mai mult, fluxul este extrem de dificil de separat de cel al migrației temporare, cu care actul migrator se confundă în debuturile sale.
4. Migrația „neobisnuită”, „atipică”¹⁰³ include cazuri de migrație forțată, de tipul „traficului de femei” sau al adopțiilor internaționale de copii, fie ele legale sau nelegale.

¹⁰³ Irregular migration.

Migrația definitivă legală este relativ ușor de urmărit în timp, atât ca volum cât și ca structură, statisticile oficiale furnizând suficiente date în acest sens. Migrația definitivă nelegală este greu de identificat și de separat de cea temporară. De regulă ea debutează ca o migrație temporară, care se transformă în timp în decizie de migrație definitivă. Ambele forme nu sunt documentate prin date oficiale, existând însă estimări pertinente ale volumului acestora și chiar analize detaliate ale profilului migranților, realizate de experți și organizații independente. În ultima vreme o serie de studii de caz completează calitativ imaginea asupra fenomenului, cu o incidență în creștere. În fine, migrația atipică este documentată mai ales pe unele dintre elementele componente, cum ar fi traficul de femei.

Tabelul 7.13. Câteva exemple pentru tipurile de migrație în funcție de durată, regularitatea și caracterul legal

Tip (durată și regularitate)	Legalitate	
	<u>Legal</u>	<u>Illegal</u>
<u>Definitiv</u>	• Stabilirea întregii familii în altă țară cu acte în regulă. • Câștig la „loteria vizelor”. • Căsătorie cu un cetățean străin urmată de migrație.	• Stabilirea ilegală în altă țară, urmată de muncă la negru.
<u>Temporar</u>	• Migrație temporară pentru studii. • Migrație temporară pentru a lucra cu contract de muncă, urmată de revenire la încheierea contractului. • Turism.	• Migrație temporară pentru a lucra la negru (fără contract de muncă), urmată de revenirea în țară periodică, deliberat sau prin expulzare, sau după acumularea unor economii considerate suficiente.
<u>Atipic</u>	• Adopții internaționale de copii.	• Trafic de femei. • Adopții internaționale de copii.

Migrația externă originată în România, în prezent: incidența fenomenului

După boom-ul din 1990 când rata migrației externe a crescut brusc la 4,2 la mie de locuitori, **migrația externă oficială** s-a diminuat treptat scăzând către 1,37 la mie în 1992, 1,17‰ în 1995, 0,78‰ în 1998, 0,44‰ în 2001 și 0,37‰ în 2002. Să notăm însă că este vorba numai de emigranți legali, care migrează oficial în țările de destinație și anunță și autoritățile române despre schimbările de domiciliu. Acest comportament este însă departe de a constitui o regulă pentru România. Migrația legală definitivă este, deși importantă, doar o parte din totalul fluxului migrator, iar anunțarea autorităților despre schimbarea domiciliului în străinătate

este o practică mai degrabă rară¹⁰⁴. Așa cum vom arăta în secțiunile următoare, fluxul migranților ilegali, cu precădere circulatori, dublează practic volumul migrației internaționale.

Pe de altă parte, volumul relativ redus al migrației legale se datorează în bună măsură și absenței unei culturi a migrării, a tendinței de neasumare a riscurilor, dar și restricțiilor impuse de autoritățile europene și nord-americane în ce privește volumul anual al migrației, restricții exprimate mai întâi prin vize, apoi prin condiții aspre de admitere în țara de destinație.

Mai mult decât atât, migrația definitivă debutează în multe cazuri ca o migrație temporară, decizia stabilirii definitive în țara gazdă fiind luată în timp. Adesea migranții circulatori nu se mai pot readapta la condițiile socio-economice din țara de origine, la modurile de viață de aici, astfel încât se văd nevoiți să decidă asupra prelungirii pe termen nedeterminat a actului migrator. Alte condiții, precum căsătoria cu un cetățean străin în timpul migrației inițial temporare, pot determina transformarea acestuia în migrație definitivă. Astfel de evenimente scapă însă statisticilor oficiale, fiind practic imposibil de surprins.

Dincolo de evoluțiile amintite în ce privește volumul, fluxul migrației externe a cunoscut în perioada 1989-2002 modificări profunde de structură. În primul rând, dominația etnicilor evrei și germani a dispărut treptat. În 1992, după multe decenii, numărul migranților etnici români l-a depășit pe cel al migranților etnici germani. Treptat, fluxul de migrație externă a început să reflecte structura etnica populației României actuale. Etnicii români constituiau în 1980 33% din totalul migranților externi, 35% în 1989, 25% în 1990, pentru ca în 1992 să devină 52% dintre migranții ce părăseau România, iar după 1997 să se stabilizeze în jurul a 90%, echivalentul ponderii ocupate în populația țării. În 2002, fluxul migrator extern avea următoarea structură: 90,1% erau români, 6% maghiari, 0,5% germani, iar restul, 3,4% erau de alte etnii, în majoritate țigani și evrei¹⁰⁵.

Din punct de vedere al destinațiilor fluxurilor migratorii asistăm la alte modificări importante. Germania și Israelul dețineau ponderea cea mai importantă în perioada comunistă (la începutul anilor '80 cele două destinații reprezentau aproximativ 80% din volumul total al migrației externe). Aceasta nu era însă efectul unui act individual de decizie asupra actului migrator, cât mai ales consecința „negoțului” practicat de regimul comunist dispus să acorde dreptul de a migra cetățenilor români etnici germani sau evrei în schimbul unei recompense financiare plătită statului român de guvernele Germaniei de Vest sau Israelului.

¹⁰⁴ Birourile de evidență a populației au fost multă vreme un departament al poliției, demilitarizarea lor fiind relativ recentă. Oricum ele sunt în continuare percepute drept parte a Poliției, cele mai multe avându-și de altfel sediul în imobile ce adăpostesc secții de poliție.

¹⁰⁵ Probabil că ponderea țăganilor este ușor mai ridicată chiar și în cazul migrației legale, însă ei nu apar ca atare în statisticile oficiale datorită obiceiului de a declara alte etnii (de regulă pe cea a etniei dominante în zona de reședință, fie ea română, maghiară, turcă sau oricare alta).

Încă din acea perioadă, Statele Unite, cu promisiunea unei vieți libere și îmbelșugate, începuseră să constituie o țintă predilectă pentru migrații români. În perioada postdecembristă la destinațiile preferate se alătură Canada, ambele depășind după 2000 Germania în topul celor mai căutate rute de migrație legală. Țările Uniunii Europene își sporesc și ele atractivitatea, însă volumul migrațiilor către fiecare luată individual este mai puțin important. Doar Italia reprezintă destinația principală pentru tot mai mulți români, alăturându-se Germaniei între cele mai căutate destinații europene pentru migrația definitivă. Statele Unite ale Americii (1437 migranți), Germania (1356), Italia (1317) și Canada (1305) reprezentau în 2002 principalele destinații ale fluxurilor de migrație externă pornind din România¹⁰⁶. Împreună ele constituiau două treimi (66%) din totalul migranților definitivi legali.

Migrația temporară presupune stabilirea în altă țară pe diferite perioade de timp, de regulă mai scurte, fără intenția de stabilire definitivă în țara de destinație. Migranții temporari revin apoi în țara de origine. Motivele migrației sunt diverse: contracte de muncă pe termen delimitat, studiile, munca la negru etc. Adesea, migrația temporară îmbracă forme circulatorii: forța de muncă migrează în altă țară și revine periodic în țara de origine, într-un flux migrator circular, care se repetă regulat. De regulă unul sau mai mulți dintre membrii gospodăriei sunt implicați în acest fenomen, restul rămânând în comunitatea de origine. Bugetele sunt în bună parte comune, cei plecați întreținând pe cei rămași acasă.

Fenomenul nu este unul nou, fiind bine documentat în cazul Americii Latine, mai ales cel al Mexicului, în cazul Chinei sau, mai rar, în cazul țărilor africane, mai ales cele din nordul continentului. Nici pentru România migrația nu reprezintă o realitate cu desăvârșire nouă: înainte de 1989, muncitori români erau implicați în lucrări desfășurate de companii românești (de regulă construcții sau extracția și prelucrarea petrolului) în alte țări, în special în cele arabe sau în URSS, revenind periodic în țară, la încheierea lucrărilor. Ei reprezentau totuși cazuri mai degrabă izolate, constituind în bună măsură un „navetism sezonier”. În prezent însă, migrația temporară pare a o fi depășit cu mult pe cea definitivă, așa cum o să arătăm în continuare.

Migrația temporară este mai greu de surprins în statisticile oficiale. În bună parte ilegală (contractele legal încheiate, prin Oficiul pentru Migrația Forței de Muncă și alți agenți privați, reprezintă doar o mică parte din fluxul real), alteori confundându-se cu migrația definitivă, adesea nedeclarată, ea reprezintă un fenomen greu de măsurat cu instrumentele folosite în mod tradițional de oficiul național de statistică din România. Există în schimb diverse alte surse de date care contribuie la documentarea fenomenului, permițând estimări relativ precise ale

¹⁰⁶ INS, 2003.

incidenței acestuia (numărul de emigranți temporari), a rutelor de migrație, a mecanismelor de emigrare, a profilului și motivației migranților. Este vorba în primul rând de sondajele de opinie, cu precădere seria bianuală a Barometrelor de Opinie Publică (BOP) inițiată de Fundația pentru o Societate Deschisă (FSD) în 1994 și care, începând cu 2000, colectează și date privind migrația externă. Câteva centre de cercetare socială (de exemplu ICCV, CURS sau MMT) produc de asemenea date în acest sens, chiar fără a avea o periodicitate anume, iar o parte dintre date sunt difuzate către opinia publică. În al doilea rând sunt estimările Organizației Internaționale pentru Migrație (OIM), reprezentanța din România, care inițiază studii privind migrația, precum Recensământul Comunitar al Migrației (RCM) din iarna 2001¹⁰⁷, permițând inclusiv evaluări ale regionalizării fluxurilor de migrație. În fine, o serie de studii calitative vizând descrierea și explicarea fenomenelor migratorii la nivelul unor comunități mici, majoritatea rurale, oferă informații valoroase privind mecanismele ce inițiază, susțin și structurează migrația externă în toate aspectele sale: decizia de migrație, profilul migranților, căile de emigrare, destinațiile, structurarea relațiilor cu comunitatea de origine, comportamentul în țara de destinație etc.

În fine, să notăm pe scurt faptul că incidența migrației temporare pornind de la aceste date poate fi estimată în trei moduri. În primul rând se poate testa câți dintre membrii gospodăriei intervievate sunt plecați la muncă sau pentru studii în afara țării, înregistrându-se țările de destinație și caracteristicile fiecărui emigrant în parte. Din păcate nici una dintre sursele menționate nu procedează astfel, majoritatea mărgininându-se să înregistreze prezența în gospodărie a cel puțin un emigrant. Recensământul comunitar al migrației, centrat pe evaluări ale întregii comunități aduce informații privind volumul emigrației din momentul anchetei, însă datele colectate se referă exclusiv la orașele mici (sub 20.000 de locuitori) și la așezările rurale.

În al doilea rând se poate înregistra migrația temporară prin numărarea emigranților temporari reveniți în țară în momentul anchetei. Este metoda cea mai bine documentată: toate sursele amintite permit estimări în acest sens. De asemenea, metoda oferă o acuratețe bună prin faptul că migranții temporari astfel identificați sunt cu certitudine emigranți temporari, din moment ce au experimentat deja cel puțin o revenire în țară. Este adevărat că ei nu reprezintă migranții temporari aflați *în momentul anchetei* în situație de migrație și nici nu se poate spune cu siguranța dacă și-au încheiat sau vor continua migrația circulatorie

¹⁰⁷ Anchetă pe bază de chestionar, aplicat cu sprijinul Ministerului Administrației Publice și a Ministerului de Interne, primăriilor din toate satele și orașele mici (rate de răspuns de 97,3% respectiv, 97,4%). Repondenții (reprezentanți ai administrației locale: secretari ai Consiliului Local, primari, vice-primari etc.) au oferit informații asupra a diferite aspecte legate de incidența emigrației în comunitatea în cauză. Descrierea detaliată a metodologiei și instrumentelor poate fi regăsită în Sandu (2000) și Sandu (2003a).

externă. Însă profilul lor nu poate fi decât unul foarte apropiat de cel al emigranților aflați în străinătate în momentul anchetei, mai ales din punct de vedere al distribuției regionale, etnice și de gen. Unele modificări sunt de așteptat să apară în ce privește structura ocupațională și educațională.

În fine, a treia modalitate de analiză este legată de măsurarea intenției de emigrare. Subiecții sunt chestionați asupra planurilor pe care le au pe termen scurt, mai exact dacă intenționează să plece în străinătate pentru muncă, studii, turism sau definitiv. Este probabil că unii nu își vor îndeplini sau își vor schimba planurile, însă răspunsurile oferă o informație importantă privind orientările lor strategice în momentul anchetei și pot constitui unul din punctele de plecare în realizarea de predicții asupra volumului emigrației pentru anii imediat următori.

Estimările cele mai recente privind volumul migrației vin din partea OIM, ca urmare a analizei unor date de sondaj: până în prezent, peste 1,8 milioane de persoane - aproximativ 10% din populația adultă a României - au muncit în străinătate. [...] În ultimii 3 ani, migrația temporară pentru munca ocupă un loc preponderent în contextul fluxurilor migratorii din țară. Numărul celor cu experiența muncii în străinătate s-a dublat în 2003 față de 2001.” (Mediafax, 19.11.2003). Problema estimării în cauză este că include în cifra migranților temporari și pe cei de dată recentă și pe cei care au avut experiența migrației temporare cu decenii în urmă.

Estimări mai apropiate de evaluarea fluxurilor actuale ale migrației temporare pot fi realizate pornind de la Barometrele de Opinie Publică ale Fundației pentru o societate deschisă, care includ în variantele lor din perioada mai 2001 – mai 2003 și întrebări filtru ce permit identificare migrației de dată recentă (vezi Tabelul 7.14). Astfel numărul românilor aflați în România și care au avut experiențe de migrație pentru muncă în ultimii 10 ani se plasează în 2003 în jurul a 4,4% din populația adultă, ceea ce înseamnă aproximativ de 750.000 de emigranți reveniți în țară temporar sau definitiv, dintre cei plecați la muncă în străinătate în ultimii 10 ani.

Evaluările invocate până aici nu fac însă nici o referire la emigranții temporari aflați efectiv la muncă în prezent. Conform estimărilor CURS pentru România, în martie 2003 12% dintre gospodării aveau în 2003 cel puțin un membru lucrând în străinătate¹⁰⁸. Cifra este concordantă cu cele obținute din bazele de date ale BOP-FSD (vezi Tabelul 7.14). Practic, în 2003, cam una din 10 gospodării a avut cel puțin un membru plecat în străinătate pentru muncă, fie legal fie ilegal. ținând cont de mărimea medie a gospodăriei, se poate estima că aproximativ 2,2 milioane de cetățeni români se află în orice moment în alte țări cu scopul de a munci, dar fără intenția de a se stabili în țările respective. Mai mult, familiile acestor cetățeni se află în întregime sau parțial în România.

¹⁰⁸ CURS, comunicat de presă, 13.04.2003

Tabelul 7.14. Estimări ale volumului migrației temporare

Anul	Estimarea		Sursa
	Cifra	Precizări asupra sensului	
mai 2001	3,4% din populația adultă (aproximativ 580.000 migranți)	Numărul celor care au muncit în străinătate în ultimii 10 ani	Estimări proprii pe baza BOP-FSD, mai 2001
	10% din gospodării	Cel puțin un membru a fost plecat la muncă în străinătate în ultimii 10 ani	
2001, decembrie	aprox. 200.000 migranți rurali (19‰)	Numărul celor plecați în străinătate din sate	RCM, 2001-OIM, conform Sandu, 2003a: 205
	25‰ din populația orașelor mici	Numărul celor plecați în străinătate din orașe mici (sub 20.000 locuitori)	
	41.255 migranți proveniți din orașe mici		Estimare proprie conform sursei citate și INS (2001b)
2002	circa 4% din populația adultă (aprox. 700.000 migranți)	Numărul celor care au muncit în străinătate în ultimii 10 ani	Estimări proprii pe baza BOP-FSD, iunie și octombrie 2002
	14-15% din gospodării	Cel puțin un membru a fost plecat la muncă în străinătate în ultimii 10 ani	
2003, martie	12% din gospodării	Cel puțin un membru este plecat la muncă în străinătate	CURS, comunicat de presă, 13.04.2003
2003	1,8 milioane de persoane	Numărul celor care au muncit în străinătate în decursul timpului	OIM, date de sondaj, conform Mediafax, 19.11.2003
	10% din populația adultă		
	7% din gospodării		
2003	circa 4,4% din populația adultă (aprox. 750.000 migranți)	Numărul celor care au muncit în străinătate în ultimii 10 ani	Estimări proprii pe baza BOP-FSD, mai și octombrie 2003
	8-9% din gospodării	Cel puțin un membru este plecat la muncă în străinătate	

Recensământul comunitar al migrației (RCM), desfășurat în comune și în orașele mici (sub 20.000 de locuitori) permite evaluări ale impactului migrației în aceste tipuri de localități. Estimările merg până la o incidență a migrației temporare de aproximativ 19‰ pentru mediul rural și 25‰ pentru orașele mici (Sandu, 2003a: 205).

Toate aceste cifre nu reprezintă rate anuale, ci exprimă raportul dintre numărul total de migranți temporari și populația de referință. O comparație cu totalul migrației externe înregistrate oficial pentru perioada 1990-2002 este interesantă. Cei aproximativ 2.200.000 de români aflați în orice clipă în migrație temporară la muncă în afara țării reprezintă de aproape 7 ori mai mult decât totalul emigranților români din intervalul 1990-2002 înregistrați de Institutul de Statistică. Mai mult, adăugându-i pe cei 750.000 de români care au experimentat în ultimii ani migrația temporară însă se aflau în 2003 în România, raportul este de aproape 10 la 1 față de cei emigrați definitiv (și înregistrați de INS) în perioada menționată.

O altă informație interesantă, completând tabloul descris până aici, este cea legată de intenția de migrație. Exploatez în acest sens tot datele BOP-FSD (Tabelul 7.15). Numărul celor ce își doresc o migrație temporară este net superior celor ce își doresc să emigreze definitiv. În plus, cei ce își doresc să emigreze pentru muncă reprezintă mai bine de 10% din populația adultă: 11%, în mai 2002, respectiv 17% – în octombrie 2001 – dintre români declarau că intenționează să emigreze în anul imediat următor pentru a lucra în străinătate, iar 4, respectiv, 7% doreau să facă același lucru pentru a-și completa studiile. Marea majoritate a acestora ar vrea ca schimbarea să fie doar una temporară: în cazul sondajului din 2002, doar 20% dintre cei ce intenționau să emigreze pentru muncă și 24% dintre cei ce doreau completarea studiilor în străinătate, declarau că vor ca migrația să fie definitivă.

Tabelul 7.15. Intenția de emigrare: 2002 - 2001

<i>În următoarele 12 luni, aveți de gând să mergeți într-o țară străină...</i>	Iunie 2002				Octombrie 2001			
	da	nu	indecis	total	da	nu	indecis	total
pentru a lucra temporar?	11%	87%	2%	100%	17%	79%	4%	100%
pentru a vă completa educația?	4%	94%	2%	100%	7%	89%	4%	100%
să emigrați și să trăiți acolo?	3%	95%	2%	100%	5%	91%	4%	100%

Sursa: BOP-FSD

Legătura dintre intenția de migrație temporară pentru a munci în altă țară și experiența de migrație este una puternică. Experiențele anterioare ale emigrației temporare pentru muncă, mai ales cele recente, determină o mai mare dorință de a pleca la lucru în alte țări, pentru perioade scurte de timp. Mai mult, emigranții temporari reveniți în țară, își doresc în majoritate (66%) să reia experiența migrației externe (Tabelul 7.16).

Tabelul 7.16. Intenția de migrație temporară pentru munca în străinătate și experiența de migrație anterioară

<i>În următoarele 12 luni, aveți de gând să mergeți într-o țară străină pentru a lucra temporar?</i>	<i>A lucrat în străinătate</i>			Total
	Nu	Înainte de 1989	După 1989	
Da	9%	5%	66%	11%
Nu	91%	95%	34%	89%
Total	100%	100%	100%	100%

Sursa: BOP-FSD, octombrie 2002. Relația dintre cele două variabile este semnificativă la $p < 0,0005$.

Același lucru este valabil și în cazul relației cu experiența de migrație a altor membrii ai gospodăriei (Tabelul 7.17). Așa cum remarcă și Sandu (2003a), indivizii ai căror rude apropiate au cunoscut deja migrația temporară sunt mai dispuși să migreze pentru muncă decât ceilalți.

Tabelul 7.17. Intenția de emigrație temporară pentru muncă și prezența unui emigrant temporar în gospodărie

În următoarele 12 luni, aveți de gând să mergeți într-o țară străină pentru a lucra temporar?	Altcineva din gospodărie a lucrat în străinătate?			Total
	Nu	Înainte de 1989	După 1989	
Da	10%	18%	19%	11%
Nu	90%	82%	81%	89%
Total	100%	100%	100%	100%

Sursa: BOP-FSD, octombrie 2002. Relația dintre cele două variabile este semnificativă la $p < 0,0005$.

Emigrația temporară se dovedește a fi în majoritatea cazurilor circulatorie. Indivizii care au emigrat deja o dată pentru muncă, vor avea tendința să repete experiența. Aceeași concluzie reiese și din recensământul comunitar al migrației: „În cadrul migrației temporare în străinătate, predominantă pare să fie cea de tip circulatoriu, cu mai multe reveniri pe durata șederii în afara țării: aproape 59% din totalul persoanelor din rural plecate în străinătate au revenit cel puțin o dată în localitatea de domiciliu, iar 37% de cel puțin două ori.” Mai mult, dintre persoanele aflate în străinătate în momentul realizării RCM (decembrie 2001 – ianuarie 2002), 47% reveniseră cel de două ori în țară după plecarea în străinătate (Sandu, 2003a: 205).

O parte din migrația temporară are caracter legal. Migrația temporară legală este intermediată în România în principal de Oficiul pentru Migrația Forței de Muncă (OMFM) și de 325 agenți privați autorizați în acest scop¹⁰⁹. O scurtă analiză a datelor raportate de OMFM privind contractele de muncă în străinătate mediate în 2002 și 2003 permite câteva concluzii interesante: Activitățile pentru care sunt încheiate contracte sunt preponderent sezoniere. Fluxul majoritar este reprezentat de lucrătorii manuali (mai ales în agricultură, construcții și sectorul serviciilor alimentare), secundat de serviciile medicale. Ponderea migranților tineri este mult mai importantă decât cea a grupei respective în populație.

¹⁰⁹ Cifră înregistrată la 31.07.2003.

Tabelul 7.18. Structura pe destinații a migrantilor temporari plecați la muncă prin OMFM, 2002-2003

	2002	2003
Germania	19761	23540
Spania	2395	16439
Italia	-	76
Elveția	133	59
SUA	-	50
Qatar	8	21
Ungaria	8	11
Luxemburg	-	1
<i>Total</i>	<i>22305</i>	<i>40197</i>

Sursa: OMFM.

Activitatea OMFM se concentrează mai ales în zona de sud a Munteniei. Cei mai mulți migranți provin din această regiune (inclusiv București și Ilfov), cu excepția fluxului către Germania, în care ponderea cea mai însemnată o dețin migrații din regiunea centrală a României (incluzând aria cultura Brașov-Sibiu, cu o tradițională puternică influență germană). Agenții privați de intermediere activează cu precădere în Transilvania, dar și în Constanța și București (conform analizei cifrelor publicate de www.omfm.ro pentru trimestrele I și II 2003). De altfel, conform datelor Inspecției Muncii, raportate de www.omfm.ro, în primele două trimestre ale lui 2003, agenții privați autorizați în intermedierea contractelor de muncă în străinătate, mediaseră migrația la lucru a 26.924 de români, adică o cifră egală cu două treimi din numărul total de migranți prin OMFM în întreg anul 2003. Probabil că până la sfârșitul anului agenții privați au mediat cu aproximativ 33% mai mult decât de numărul contractelor de muncă intermediare de OMFM. și pentru agenții privați, agricultura, construcțiile, serviciile alimentare și sănătatea sunt principalele domenii în care sunt semnate contracte. Destinațiile principale sunt aceleași și pentru agenții privați și pentru OMFM: Germania predomină, urmată la distanță de Spania, în timp ce Italia se plasează pe locul al treilea. Restul destinațiilor au o pondere destul de mică, aproape neînsemnată în comparație cu cele trei rute dominante.

Mecanisme și rute de migrație

Informația calitativă disponibilă (Constantinescu, 2003a și 2003b; Grigoraș, 2001; Lăzăroiu, 2001; Nedelcu, 2001; Potot, 2001 și 2003; Radu, 2001; Sandu, 2001; Șerban, Grigoraș, 2001) oferă o bogată informație asupra motivațiilor, mecanismelor de start și rutelor alese de emigranți.

Motivația economică este dominantă, însă mulți migranți pleacă (și) în căutarea altor gratificații: o viață mai sigură, autorealizare și libertate de expresie. Cei interesați mai ales de depășirea barierele și compromisurilor percepute a fi impuse

de societatea românească (nepotism, corupție, inechitate, injustiție etc.) sunt mai degrabă tineri, au studii superioare și preferă căile legale de a migra.

Aceasta ar fi o primă rută a emigrației. Ei aleg fie să urmeze studii post-universitare în Occident, iar apoi rămân în țara respectivă legal, obținând un contract de muncă, fie caută direct un contract de muncă, eventual angajarea la o firmă românească, urmată de detașarea în vest, aplică la „loteria vizelor” etc. De regulă migrația îmbracă în aceste cazuri forma definitivă, chiar dacă devine în unele cazuri circulatorie.

A doua rută importantă este mai recentă ca vizibilitate și este dată de migrația legală a forței de muncă mai puțin calificată, de regulă muncitori manuali în agricultură, construcții și servicii de alimentație publică, în virtutea acordurilor încheiate de România cu unele țări din Europa de Vest. Fluxurile principale sunt către Germania și Spania, însă ponderea lor în totalul migrației este încă mică.

Fluxul cel mai consistent este însă cel al migranților aflați în căutarea unui loc de muncă la negru, orientat covârșitor către țările Uniunii Europene. Principalele cauze care generează migrația ilegală ar fi lipsa unor alternative de migrație legală, lipsa de credibilitate a unor firme de intermediere a locurilor de muncă în străinătate, imposibilitatea Oficiului pentru Migrația Forței de Muncă de a satisface întreaga cerere de locuri de muncă în străinătate. Migrația este condiționată însă în totalitate, mai ales în acest caz, de resursele materiale disponibile.

Costurile financiare inițiale ale migrației efective sunt greu de acoperit de indivizi proveniți din gospodării sărace. Mai întâi trebuie acoperit costul vizei și transportului. Viza se poate obține ilegal în două moduri: se poate cumpăra o viză sau un pașaport fals (costul este de aproximativ 1000 Euro) sau se cumpără o excursie în țara respectivă, se obține permisul de intrare în spațiul Schengen și apoi se rămâne ilegal acolo. Costul în acest din urmă caz este mai redus, putând să scadă până spre 4-500 de Euro.

Transportul costă între 200 și 500 de Euro, în funcție de traiectoria urmată. Autocarul este mai ieftin, însă călătoria durează mai mult. Prezintă însă și avantajul de a presupune un control mai puțin strict la graniță decât în cazul călătorie cu avionul. În plus, există zone în care au început să apară curse relativ regulate, de tipul „Dobrotești-Almeira”¹¹⁰, legând mici localități rurale din România, cu rate însă extrem de ridicate ale migrației circulatorii, de principalele capitalele europene sau chiar de zona în care se produce migrația.

Costurile ridicate fac ca decizia de migrație să fie una determinată de resursele disponibile. Banii necesari sunt fie economisiți de-a lungul timpului, fie, mai des, împrumutați. Împrumutul vine de regulă de alți migranți, care au acumulat deja

¹¹⁰ Dobrotești este un sat din Teleorman. Din informațiile pe care le am, cursa de Almeira pleacă în fiecare joi la ora 13.

unele resurse și pentru care, dată fiind propria experiență, actul migrației poate constitui o garanție suficient de puternică a solvabilității celui împrumutat.

Rutele majore sunt structurate comunitar. Migrația nu mai este în anii 2000 un act individual, ci este condiționată puternic social și mai ales comunitar. Emigranții români migrează de regulă acolo unde cunosc pe cineva, în locul în care au copii, părinți, frați, prieteni, cunoscuți, dar și prieteni, cunoscuți sau rude ale prietenilor, cunoscuților și rudelor etc. Afirmatia este validată atât de studiile calitative amintite, cât și de datele cantitative raportate de Dumitru Sandu (2003a) pentru Recensământul Comunitar al Migrației al Organizației Internaționale pentru Migrație.

Acesta este de altfel modul în care emigrația temporară s-a intensificat continuu. Pe măsură ce au emigrat mai mulți indivizi, au fost disponibile mai multe legături în țările de destinație, astfel încât și mai mulți indivizi au putut migra la rândul lor. Rețeaua migratorie este în continuă extindere, instituționalizându-se și precizându-și componentele: furnizori de vize; transportatori; gazde în țara de destinație; indivizi ce identifică și facilitează accesul la locuri de muncă; consultanți pentru obținerea de vize și permise legale de ședere; transportatori ce devin curieri pentru a transmite bani și bunuri familiilor rămase în țară; transportatori ce aduc migranții ilegali în țară, pentru vacanțe mai lungi sau mai scurte și îi duc apoi înapoi la muncă în străinătate etc.

În funcție de momentul în care a început migrația, ea a afectat într-o măsură mai mare sau mai mică comunitatea de origine. Acest lucru este extrem de vizibil la micile comunități rurale. Acolo unde migrația a început mai devreme, mai către începutul anilor 1990, o mare parte din comunitate se află deja în străinătate, la lucru. Literatura citată aduce exemple concludente în acest sens. Ruta urmată este de regulă comună, întreaga comunitate urmând căile deja bătute de migranții mai vechi și alegând drept destinație aceeași zonă. Avantajele sunt multiple: integrarea mai rapidă, informațiile esențiale sunt deja disponibile și nu mai trebuie căutate, suportul celorlalți în cazul materializării oricărui risc, inclusiv a accidentelor de muncă sau a șomajului, posibilitatea de a trimite mai ușor (prin ceilalți) bani și obiecte acasă etc. Astfel, chiar dacă România se remarcă mai ales prin absența unei culturi a migrației suprapusă peste tradiția de a nu constitui diasporă, migrația circulatorie aduce cu sine două noi procese: emergența unei culturi a migrației temporare a cărei incidență tinde să se extindă extrem de rapid; și constituirea de mici comunități în interiorul societăților gazdă, conectate la comunitățile de origine prin canale extrem de puternice, de ordin familial, de rudenie și de prietenie.

Scopul migrației este munca și chiar dacă este preferată cea legală, așa cum arată un studiu OIM, „migranții nu fac de obicei diferența între contractul legal de munca și o înțelegere pe piața neagră. [...] Dacă grosul potențialilor migranți șeei care declară intenția de migrație pentru muncă mărturisesc că, odată ieșiți „afară”, ar avea drept prioritate găsirea unui loc de munca pe baza de contract, foarte

puțini își fac griji referitoare la obținerea permisului de muncă și a altor documente necesare.”¹¹¹. Muncile prestate sunt adesea plătite mai prost decât în mod obișnuit, însă și așa permit o viață mai îndestulată și mai civilizată decât în România și dau posibilitatea de trimite bani în țară și de a face economii. Banii trimiși către gospodăria rămasă în țară erau estimați la o medie de 200 de EURO lunar pe gospodărie, adică aproximativ dublul salariului mediu din România¹¹², durata medie a șederii la muncă temporară în străinătate fiind estimată la 2 ani (OIM, sursa citată). Pe de altă parte, munca la negru presupune neacoperirea cu asigurări sociale, însă acest lucru este mai puțin important pentru o populație pe de o parte relativ tânără, pe de alta provenind dintr-o țară săracă, mai puțin preocupată de asigurarea viitorului.

Banii câștigați și economisiți se întorc de regulă în țară, fiind folosiți pentru consum. Calitatea vieții familiilor de migranți se îmbunătățește odată cu creșterea calității consumului. Sunt achiziționate automobile, sunt reparate locuințele sau sunt construite sau achiziționate locuințe noi. Adesea consumul ostentativ are partea sa. Investițiile în activități antreprenoriale sunt rare și frecvent sortite eșecului: sumele economisite nu sunt totuși suficient de mari, iar climatul economic este nesigur, diferit de cel din vest, greu de controlat. Deseori nici migranții nu dispun de capitalul uman necesar deschiderii unei afaceri. Investițiile în alte active sunt rare. Este însă probabil ca, pe măsură ce averile acumulate vor crește, emigranții circulatori și familiile lor să inițieze afaceri mai reușite (vezi și Ciobanu, 2004). Este ceea ce s-a întâmplat în cazuri deocamdată excepționale, precum migranți plecați la începutul anilor ‘80 sau a fotbalistilor români, nu neapărat de top, care au jucat sau joacă la cluburi din Europa de Vest.

În multe cazuri se poate vorbi despre o tendință ca migrația circulatorie să se transforme în migrație definitivă. Emigranți cu experiența mai multor cicluri de plecare și revenire prezintă simptome de neadaptare la viața din România. Cultural vorbind, România diferă destul de mult față de societățile din centrul și vestul Europei. Nepotismul, corupția și lipsa de transparență domină viața publică. Legile sunt interpretabile. Etica muncii este diferită. Structurile ierarhice sunt predominante. Din punct de vedere material, lucrurile sunt similare. România este săracă și acest lucru este vizibil la nivelul utilităților publice, al ofertei din magazine, al posibilităților de petrecere a timpului liber etc. Se adaugă obișnuința cu comunitatea în care s-a migrat și capacitatea mai redusă de adaptare la schimbare odată cu înaintarea în vârstă. În plus, de-a lungul timpului, multe gospodării au început să aibă un număr mai mare de membri în societățile în care s-a emigrat decât în comunitatea de origine. De aici opțiunea multora ca, după mai mulți ani petrecuți la muncă în străinătate, să își dorească să se stabilească definitiv în țara

¹¹¹ OIM – conform Mediafax, 19.11.2003.

¹¹² Comunicat de presă al CURS, 13.04.2003. OIM estimează aceeași sumă la 256 Euro pe lună (Mediafax, 19.11.2003).

de adopție. Fenomenul este însă abia la început, astfel încât este greu de prezis ce se va întâmpla în viitor. Desigur, între factorii decisivi în acest sens doi sunt mai dificil de controlat. Primul se referă la evoluția societății românești din punct de vedere al valorilor sociale, al organizării politice, al relațiilor dintre oameni și al performanței economice. Al doilea se referă la politicile privind imigrația promovate de statele destinație, îndeosebi cele din Uniunea Europeană¹¹³.

III.4. Intenția de migrație și resursele individuale

Problema centrală a evaluării cantitative a legăturii dintre comportamentul migrator și nivelul diferitelor resurse este cea legată de măsurare. Emigranții sunt greu de regăsit între subiecții anchetelor pe bază de eșantion pentru simplul motiv că nu se mai află în țară. În plus, chiar dacă ar fi investigați la întoarcere, răspunsurile lor ar descrie situația de *după* consumarea actului migrator, or interesul lucrării de față este legat de resursele disponibile *înaintea* acestuia. O soluție convenabilă este măsurarea intenției de migrație și punerii în relație cu stocurile de resurse. Este ceea ce realizez în Tabelul 7.19.

¹¹³ Cu toate că se pare că volumul și structura migrației sunt doar puțin influențate de politicile în cauză. Este elocvent în acest sens faptul că schimbarea regimului vizelor (2002) pare a fi afectat practic neglijabil fenomenul migrației ilegale. Migranții găseau și în trecut și astăzi căi specifice de a ajunge la destinația dorită.

Tabelul 7.19. Modele de regresie logistică pentru intenția de migrație

Predictori	Intenția de migrație externă ...								
	Temporară, pentru muncă			Temporară, pentru educație			Definitivă		
	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.	b	Wald	Sig.
Educația (număr ani de școală, la pătrat)	0,0	5,2	0,022	0,0	0,6	0,436	0,0	0,0	0,892
Știe limbi străine	0,3	4,2	0,040	0,7	11,6	0,001	0,0	0,0	0,921
Stoc relații utile	0,1	5,7	0,017	0,0	0,6	0,436	0,1	2,7	0,099
Încredere în oameni	0,0	0,0	0,826	0,4	4,9	0,027	0,0	0,0	0,976
Încredere în instituții	-0,1	1,4	0,231	0,1	0,8	0,382	-0,3	11,6	0,001
Gospodăria primește bani de la rude din străinătate	0,8	6,1	0,014	0,2	0,2	0,634	0,7	4,6	0,032
Autoetichetarea ca sărac	-0,1	3,0	0,082	-0,1	0,9	0,347	-0,1	1,5	0,223
Venit pe membru în gospodărie (la pătrat)	-0,0	4,1	0,042	-0,0	1,3	0,263	-0,0	0,9	0,353
Aversiune la risc	-0,2	2,2	0,134	-0,1	0,1	0,763	-0,1	0,3	0,589
Consum media	0,2	2,1	0,146	0,3	3,1	0,077	0,1	0,4	0,540
Direcția în care se îndreaptă România este greșită.	0,3	4,4	0,037	-0,1	0,3	0,569	0,4	6,6	0,010
Experiență migrație (născut în altă localitate).	0,2	1,7	0,187	0,3	2,2	0,142	0,0	0,1	0,773
Bărbat	0,9	38,1	0,000	0,3	2,8	0,091	0,3	4,4	0,035
Vârsta	-0,1	142,2	0,000	-0,1	79,0	0,000	-0,1	68,8	0,000
Oraș peste 200.000 locuitori	0,4	3,3	0,068	0,6	6,6	0,010	0,9	14,8	0,000
Oraș sub 200.000 de locuitori	0,3	2,2	0,138	0,0	0,0	0,901	0,3	1,8	0,174
Șomer	-0,4	4,3	0,038	0,3	1,9	0,169	-0,5	7,7	0,005
Student	0,5	3,3	0,069	-0,2	0,4	0,525	0,5	2,1	0,145
Constanta	1,0	5,4	0,020	-0,1	0,1	0,823	-0,3	0,3	0,557
Indici de adecvare ai modelului	χ^2		p	χ^2		p	χ^2		p
Omnibus Tests of Model Coefficients	331,3		0,000	234,5		0,000	185,4		0,000
Hosmer and Lemeshow Test	5,7		0,683	6,8		0,562	4,9		0,767
Variația explicată (pseudo- R^2)									
Cox & Snell	21,2%			15,5%			12,5%		
Nagelkerke	31,5%			27,1%			20,9%		

Sursa: BOP-FSD, mai 2001. Am colorat cu gri predictorii care nu au influență semnificativă la $p < 0,10$.

Modul de măsurare a variabilelor:

Educația subiectului – Număr ani școală absolviți, ridicat la puterea a doua.

Stocul de relații utile – Numărul de tipuri de relații utile deținute (minim 0, maxim 6 – vezi capitolul 5).

Autoetichetarea ca sărac (SSV) – Indice al sărăciei subiective. Scală de 10 puncte: lăsărac, 1-âbogat (vezi capitolul 3).

Încredere în instituții – Scor factorial indicând încrederea latentă în sistemul social existent. Factorul explică 48% din variația totală a încrederii în Președinție, Guvern, Parlament, Justiție, Armată, Poliție, Primăria localității, Partide politice, Sindicate (scale de 5 puncte). Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO=0,886; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,189. Metoda de extracție: Principal Axis Factoring.

Consum media - Scor factorial indicând frecvența consumului mediatic (ziare, radio, televiziune). Factorul explică 36% din variația totală. Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO=0,645; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,314. Metoda de extracție: Principal Axis Factoring.

Știe limbi străine, Încrederea în oameni, Bărbat, Urban, șomer, Student, Gospodăria primește bani de la rude din străinătate – Variabile dihotomice, codificate 0-1.

Aversiune la risc – Variabilă dihotomică, codificată 0-1, unde 1 reprezintă preferința pentru un loc de muncă „prost plătit, dar sigur”.

Experiența migrație – S-a născut în altă localitate. Variabilă dihotomică, codificată 0-1.

Am analizat diferit trei aspecte ale migrației. Este vorba de intenția de a migra definitiv, de intenția migrației temporare pentru muncă și de intenția de a migra pentru studii. Fiecare dintre ele are specificul său, însă fac parte din aceeași sferă largă de acțiuni strategice.

Nu testez așadar comportamentul efectiv de migrație, ci doar intenția. Inconvenientul este legat de realizarea actului migrator doar în câteva dintre cazurile în care intenția de migrație este declarată, însă este probabil ca grupurile definite de cele trei variabile dependente să fie suficient de omogene ca rezultatele să fie valide. În plus, relațiile evidențiate de modelele de regresie propuse sunt consistente cu așteptările teoretice și cu datele calitative raportate în literatura existentă.

O analiză a comportamentul efectiv al migrației temporare este realizată de Dumitru Sandu (2003a: 174-175), folosind același val al BOP-FSD. Variabila prezisă este dată de răspunsurile (dihotomice: „da” sau „nu”) la întrebarea „În ultimii 10 ani ați călătorit în străinătate?”. Indicatorul prezintă dezavantajul de a nu preciza scopul călătoriei: poate fi vorba, spre exemplu de turism sau de vizitarea rudelor din Republica Moldova, activități diferite de migrația circulară pentru muncă sau de cea pentru educație. În ciuda neomogenității, variabila reprezintă totuși o bună aproximare pentru contactul cu alte țări. Rezultatele analizelor realizate în lucrarea citată, folosind un set ușor diferit de predictorii (centrat mai degrabă pe resurse de mediu decât pe cele individuale), sunt relativ similare celor prezentate în Tabelul 7.19, privind intenția de migrație¹¹⁴.

În analiza ce am realizat-o, capitalul social relațional constituie un predictor important al intenției de migrație. Prezența în rețeaua socială personală a unei rude lucrând sau trăind în străinătate, ca și accesul la un stoc mai consistent de relații utile reprezintă factori ce favorizează dorința de a migra pentru muncă sau definitiv. Se confirmă astfel ipoteza importanței conexiunilor și relațiilor în determinarea actului migrator.

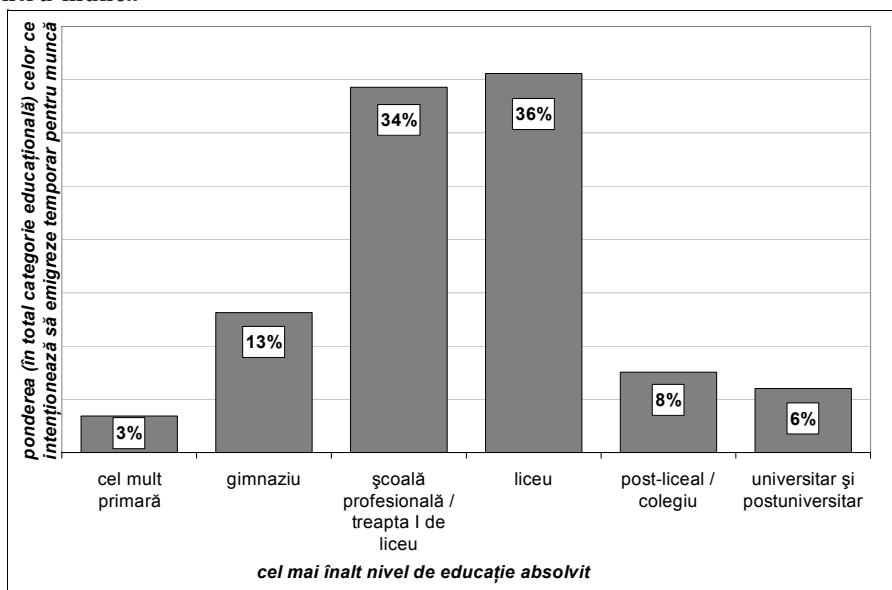
Migrația definitivă și cea pentru muncă nu se bazează pe încredere interumană generalizată, cât mai ales pe legături utile și relativ puternice dublate de încredere. În schimb migrația pentru educație prezintă aspecte diferite din acest sens. Costurile migrației pentru studii sunt mult mai ridicate, prin prisma faptului că este vorba despre o investiție pe termen lung și că necesită anumite plăți adiționale (taxele de școlarizare) și costuri de oportunitate ridicate (timpul este folosit în principal pentru a învăța, nu pentru a munci). De aici nevoia unei încrederi mai ridicate în oameni, în speță în capitalul lor uman, dar și utilitatea redusă a stocurilor

¹¹⁴ În aceeași lucrare, Dumitru Sandu realizează și analize de regresie logistică ale intenției de migrație (pentru turism, muncă, educație sau definitiv). Modelele diferă de cele propuse în Tabelul 7.19 prin faptul că aduc în prim plan determinanți comunitari ai migrației și mai puțin resursele indivizilor. Pentru predictorii comuni, efectul înregistrat este în general identic.

de capital relațional: bursele sunt în principal finanțate din exteriorul României, iar obținerea lor este mai puțin influențabilă prin sistemul relațiilor și conexiunilor sociale. Încrederea în instituții cunoaște un comportament diferit, fiind negativ asociată intenției de migrație definitivă și puțin importantă pentru celelalte tipuri de migranți. Așa cum am arătat, migrația definitivă reprezintă abandonarea definitivă a sistemului social de origine, expresie a dezamăgirii față de capacitatea sa de a satisface nevoile considerate relevante de fiecare individ în parte. Neîncrederea în instituții face parte din aceste evaluări negative care determină migrația definitivă.

Același sens îl are și etichetarea drept greșite a evoluțiilor din țara de origine (în cazul de față România). Predictorul în cauză este semnificativ și în cazul migrației temporare. Excluderea sa din model face ca asocierea negativă cu încrederea în instituții să devină semnificativă și în cazul intenție de migrație temporară pentru muncă. Se confirmă astfel – indirect – valoarea simbolică de semi-protest a actului migrației temporare.

Figura 7.4. Relația bivariată dintre educație și intenția de migrație temporară pentru muncă

Sursa: BOP-FSD, mai 2001.

Relația neliniară dintre educație și intenția de emigrare temporară pentru muncă este ilustrată atât de modelul de regresie, cât și de Figura 7.4. ea oferă o informații valoroase asupra profilului migranților temporari. Aceștia sunt mai degrabă deținătorii unei calificări medii, care le permite integrarea rapidă pe piețele muncii

din țările de destinație, fie în meseria de bază, fie, adesea, în slujbe care cer un nivel mai redus de calificare. Ei devin astfel o forță de muncă ieftină și mai înalt calificată decât cerințele inițiale pentru nișa ocupațională utilizată. Cei mai slab calificați, ca și deținătorii de diplome universitare sunt mai puțin predispuși către migrație temporară. Primii nu au mari posibilități de a se integra în societățile mai dezvoltate, iar cei înalt specializați se află, în mod paradoxal într-o situație similară: pregătirea lor medie este mai redusă decât cea din țările dezvoltate, astfel încât șansele de integrare pe poziții similare celor deținute în țară sunt cu adevărat importante doar pentru cei mai buni dintre ei. Dacă ținem sub control ceilalți predictorii, efectul educației asupra intenției de migrației pentru studii și definitive este nesemnificativ. În analiză bivariată însă, atunci când nu sunt luate în considerare și alte influențe cu excepția legăturii directe dintre educație și intenția de migrație, și pentru migrația definitivă și pentru cea pentru studii relația tinde să semene cu cea prezentată în Figura 7.4.

Relația dintre venituri și intenția de migrație temporară pentru muncă este de asemenea neliniară. Cei care își propun să emigreze sunt mai degrabă cei cu venituri medii. Aceștia își pot finanța călătoria, ca și costurile inițiale de cazare și hrană. Cei mai săraci nu sunt în această situație, iar cei mai înstăriți sunt mai puțin dispuși să emigreze renunțând la poziția dobândită în societatea de origine. Relația dintre intenția de migrație și satisfacția cu veniturile este nesemnificativă în modelul din Tabelul 7.19, însă devine extrem de importantă dacă eliminăm din model predictorul de evaluare a direcției de evoluție a țării. Sensul legăturii sugerează că emigrarea în căutare de muncă este determinată (și) de insatisfacția (subiectivă) cu modul de satisfacere a nevoilor.

În modelul de regresie, influența atitudinii față de risc este una nesemnificativă. În relație bivariată (vezi Tabelul 7.20), diferențele sunt însă semnificative, iar intensitatea asocierilor este una ridicată. Așa cum am arătat, era de așteptat ca migranții să fie mai deschiși în asumarea riscurilor. Pe de altă parte, migrația fiind deja (și) consecința unor acte migratorii ale altora, gradul de incertitudine care așteaptă emigranții la destinație este mai redus. De aici și o parte din semnificația redusă a predictorului în modelul multivariat.

Tabelul 7.20. Ponderea celor ce declară intenția de migrație în funcție de atitudinea față de risc

Atitudinea față de risc: <i>Ponderea celor care ...</i>	Intenția de migrație externă ...		
	Temporară, pentru muncă	Temporară, pentru educație	Definitivă
<i>Preferă un loc de muncă prost plătit, dar sigur</i>	26,6%	16,8%	19,6%
<i>Preferă un loc de muncă bine plătit, dar nesigur</i>	19,1%	10,0%	13,2%
Intensitatea asocierilor (γ)	0,211	0,294	0,261

Sursa: BOP-FSD, mai 2001. toate asocierile sunt semnificative la nivelul $p < 0,0005$.

Problema este și una de măsurare, indicatorul folosit (preferința între două locuri de muncă în funcție de nivelul salarizării și gradul de siguranță) fiind corelat cu veniturile. Eliminarea indicatorului de venituri din model conduce la coeficienți de regresie semnificativi pentru influența atitudinii față de risc asupra intenției de emigrare temporară pentru muncă. Din păcate, exceptând valul din mai 2001 al BOP-FSD și MECELECT'96, nu am avut acces la o altă bază de date conținând atât indicatori privind atitudinea față de risc sau orice altă măsură consistentă a modernității valorice individuale, cât și un indiciu al intenției de migrație sau a migrației efective¹¹⁵. În MECELECT'96 am dispus de un bun indicator pentru evaluarea atitudinii față de risc, construit ca scor factorial ce explică variația a patru variabile: preferința pentru un salariu sigur, în detrimentul unuia mai mare, însă nesigur; preferința pentru „drumuri cunoscute” în fața noului; preferința pentru obișnuință și respectarea normelor (alege „fă și tu cum face lumea” în loc de „fă și tu în legea ta, la alți nu te uita”); și respingerea ideii conform căreia „cine nu încearcă, nu câștigă”. Măsurarea intenției de emigrare este una mai slabă, surprinzând doar intenția de migrație definitivă: subiecții sunt rugați să estimeze dacă în următorii 5 ani intenționează să se mute în altă țară. Doar 13 declară acest lucru. Ei diferă însă destul de puternic de restul eșantionului în ce privește atitudinea față de risc, fiind în mod cert mai deschiși din acest punct de vedere¹¹⁶. Similar, grupul potențialilor emigranți este mai predispus către planificare decât restul eșantionului.

Un alt indicator care poate oferi informații privind modernitatea individuală este orientarea către consum mediatic: frecvența cu care indivizii citesc ziare, ascultă radio sau urmăresc programele TV. Toate aceste trei tipuri de comportament sunt înregistrate de BOP-FSD¹¹⁷. Indicele care explică aceste comportamente¹¹⁸ este asociat semnificativ cu intenția de migrație¹¹⁹: cei ce intenționează să migreze prezintă nivele medii ale consumului mediatic mai ridicate. Mai mult, pe măsură ce consumul cultural crește, probabilitatea ca individul să intenționeze să emigreze este mai ridicată, indiferent de tipul migrației (pentru muncă, studii sau definitivă).

În fine, trecând în revistă restul determinantilor incluși în model se pot constata relațiile semnificative așteptate: tinerii, bărbații, locuitorii orașelor mari sunt mai dispuși către migrație. Cele trei caracteristici pot reprezenta și aproximări grosiere

¹¹⁵ Acesta este și unul dintre principalele motive pentru care am rulat analizele dedicate migrației pe baza de date de la BOP-FSD din mai 2001.

¹¹⁶ Dacă ar fi să calculăm un nivel de semnificație al diferenței dintre grupuri, acesta ar fi $p=0,011$. El trebuie însă interpretat cu precauție dată fiind dimensiunea extrem de redusă a grupului potențialilor migranți.

¹¹⁷ Sunt utilizate scale de 5 puncte.

¹¹⁸ Calculat ca scor factorial, vezi notele de sub Tabelul 7.19.

¹¹⁹ Toate asocierile menționate în continuare sunt semnificative pentru $p<0,0005$.

ale gradului de modernitate, confirmând încă o dată relația cu capitalul simbolic, nu în sine, ci în contextul teoretic prezentat și prin raportare la alte relații observate.

IV. Acțiuni strategice pasive

IV.1. Reîntoarcerea la tradiție și retragerea

Am discutat deja în Capitolul 6, despre cum întreg procesul de naștere a modernității este unul de reducere a incertitudinii materiale, permițând și permis de creșterea incertitudinii axiologice. Cele două dimensiuni sunt strâns legate. Securitatea materială se construiește acceptând un grad mai ridicat de incertitudine axiologică și permite o mai mare diferențiere valorică. Schimbări bruște pe una dintre dimensiuni determină modificări aproape instantanee pe cealaltă.

La sfârșitul regimurilor de inspirație sovietică societățile foste comuniste europene cunoșteau diferite grade în evoluția către modernitate, însă se aflau cu toate în curs de modernizare. Birocrația aparatului de stat juca rolul raționalității administrative și politice; familia se nucleariza din ce în ce mai mult, iar relațiile sociale cu restul comunității deveneau mai degrabă impersonale; producția era marcată de depășirea predominanței agriculturii și de raționalizarea organizatorică; secularizarea și planificarea tindeau să domine modurile de gândire. Pe de altă parte, multe elemente transformaseră această modernitate în una falsă. De maximă vizibilitate erau lipsa libertăților politice și de expresie, participarea socială redusă, înlocuirea raționalității pieții cu cea a comenzii politico-administrative etc.

Aceste societăți în curs de modernizare au avut de înfruntat în anii '80-'90 scăderi ale eficienței economice și ale nivelului de trai. Acestea s-au dovedit importante cantitativ, dar și neașteptate pentru cetățeanul obișnuit, determinând scăderi substanțiale în ce privește nivelul securității materiale. Consecințele în planul axiologic nu au întârziat să apară. Am discutat deja posibilele reacții strategice. M-am ocupat până aici de unele strategii active de limitare a pierderilor materiale sau chiar de creștere, toate conducând în final, așa cum o să discut în ultima secțiune a acestei lucrări, către dezvoltare socială. O să discut în secțiunea de față două acțiuni strategice ținând de cele două categorii de răspunsuri strategice identificate: reîntoarcerea la tradiții și, respectiv, retragerea.

Cele două categorii de răspunsuri pasive seamănă între ele. Ambele reflectă o recunoaștere implicită a eșecului experimentului modernizator. Ambele reflectă o filozofie a neputinței în fața pierderilor materiale, a lipsei de soluții de continuare

a modernității sau modernizării. Diferențele sunt legate mai mult de perspectiva adoptată de cei atrași de astfel de soluții. Retragera, ignorarea problemelor ridicate de schimbare, nu reprezintă o strategie rezultată din raționalizare, ci mai degrabă o reacție de apărare instinctivă. Dominația instinctului amintește de tradiționalism, retragera fiind în fapt o întoarcere amânată și neexplicită către tradiție.

Reîntoarcerea explicită la tradiții reprezintă o retragere în sine, echivalentă cu renunțarea la cosmopolitanismul modern în favoarea micii societăți patriarhale, dominată de trăsături rurale. Lipsa securității materiale conduce către căutarea unor mijloace tradiționale de diminuare a incertitudinii axiologice. Întoarcerea către agricultură, creșterea credinței în explicația religioasă, preferința pentru modalități ierarhice sau autoritare de structurare a societății reprezintă astfel de metode. Toate sunt, simbolic vorbind, retrageri din procesul de modernizare sau amânări ale începerii acestuia.

Orice societate a fost cândva una predominant agrară. La scară istorică, orașele – așa cum le cunoaștem astăzi, industria și serviciile sunt invenții recente. Ele marchează inovații sociale adânci, implicând schimbări simultane în toate subsistemele sistemului social: în economie, în politică și administrare, în modurile de interacțiune umană, în modurile de a gândi. Trecerea către modernitate a însemnat concentrarea populației în orașe (urbanizarea) și apoi urbanizarea ruralului (în principal detărânizarea și rurbanizarea)¹²⁰.

Recesiunea economică de durată din postcomunismul românesc a șubrezit fundamentele proceselor de modernizare. Reîntoarcerea către modurile tradiționale de a face, cele ce se dovediseră viabile garantând în trecut supraviețuirea este una dintre ideile cele mai la îndemână. Agricultură, percepută drept bază

¹²⁰ De-tărânizarea etichetează transformarea locuitorilor din rural din fermieri individuali în muncitori agricoli sau industriali, în lucrători în sfera serviciilor, în antreprenori etc. Eficientizarea agriculturii a condus pretutindeni către exploatarea mecanizată a unor loturi întinse de pământ și dispariția cel puțin parțială a micilor exploatații agricole, contribuind substanțial la de-tărânizare. Rurbanizarea, ca parte a contra-urbanizării, reprezintă procesul de migrarea a orașenilor către zonele limitrofe, pe măsura ce avansează sistematizarea urbană și crește calitatea căilor de transport și comunicare. Întreg procesul afectează indisolubil satul, transformându-l într-o zonă de tip urban. În final, un alt proces important, și el parte a contra-urbanizării îl reprezintă urbanizarea prin deplasarea locațiilor industriale în zone altădată rurale (displaced-urbanization). Este politica de dezvoltare promovată în anii '70 pentru dezaglomerarea Londrei prin strămutarea capacităților de producție industriale. Pentru discuții asupra problemelor de definire a urbanizării și mai ales a contra-urbanizării, vezi Mitchell, 2004. Despre „rurbanizare”, vezi Santos (2001), Boscacci (1999), Prillwitz și Ripoli (2003). O prezentare a fenomenului în Serbia (un model apropiat de cel românesc) este realizată de Milan Prošić-Dvornici (The Rurbanization of Belgrade after the Second World War, în Klaus Roth, editor, *Southern European Folk Culture in the Modern Era*, München: SOG, 1998: 11-28, lucrare citată de Blenovska-Sabčova, 2002). Detărânizarea este discutată de Enikő (1999).

importantă, dacă nu cumva cea mai importantă, a bunăstării, a reprezentat totodată și îndeletnicirea tradițională a majorității populației. Societatea continua să fie una dominată dacă nu economic, cel puțin cultural de modul de viață rural. Îndeletnicirile agricole atrăseseră în timpul comunismului și continuă să absoarbă într-un fel sau altul cea mai mare parte a populației rurale (vezi Bleahu, 2004). Populația urbană, majoritatea de dată recentă, este de asemenea puternic legată de modul de viață rural, pe care îl reproducea în bună măsură. Legătura cu satele de origine este permanentă și persistă încă, reproducându-se, așa cum am argumentat în capitolul 1, prin modelul gospodăriei mixte extinse. În programul politic al fiecărui partid ce a câștigat alegerile generale de după 1989, a existat un capitol important dedicat țăranimii, privită uneori ca bază a reconstrucției¹²¹. Retrocedarea pământurilor naționalizate și fărâmițarea proprietăților, de asemenea discutate în capitolul 1, au oferit un mijloc ideal pentru supraviețuirea imediată a celor rămași fără locuri de muncă în urma restructurărilor din industrie, dar și din agricultură (dispariția CAP-urilor, a SMA-urilor și, mai târziu, a IAS-urilor). În fine, o bună parte din proiectul comunist de transformare a satului în centre agro-industriale și a țăranului în muncitor agricol fusese un proces forțat prin sistematizarea regională declanșată în cincinalul 1976-1980, proces reprezentat în general drept nelegitim¹²². Toate acestea au determinat un val al reîntoarcerii către rural, resimțit ca atare în cifrele statistice ce oglindesc migrația internă și pe care le-am discutat în secțiunea precedentă. Enikő (1999) discută procesul în termeni de re-țăranizare, ca opus de-țăranizării, realizate în România, în opinia autorului citat, în principal prin cooperativizare. Aș adăuga la de-țăranizare cel puțin contribuția industrializării, ca și pe cea a progresului tehnologic, a dezvoltării comunicațiilor și transportului etc. În acest context, se poate afirma că rețăranizarea românească se opune mai degrabă modernizării, nefiind o simplă reîntoarcere la tradițiile și modurile de a face din perioada interbelică.

Un proces ca sens de deplasare a populației poate fi întâlnit și în societățile dezvoltate. Așa cum arată Mitchell (2004), contra-urbanizarea vestică reprezintă o tendință de mutare a orașenilor către mediul rural, fie prin rurbanizare (numită de Mitchell și ex-urbanizare), prin deplasarea locurilor de muncă, în special a celor industriale, către zone rurale, departe de aglomerările urbane (displaced urbanization), sau prin anti-urbanizare (migrație către rural dată de căutarea unui loc de viață mai liniștit, pensionare și, mai rar, reîntoarcerea la munca pământului). Acest flux vestic este însă predominant postmodern, fiind determinat de nevoi de separare a activităților industriale de viața cotidiană, de diminuare a poluării, de căutarea satisfacerii unor nevoi superioare etc. Fiind însă un flux al desconcentrării

¹²¹ Vezi și M și B. Voicu, 1999.

¹²² Vezi Mihăilescu și colegii (1993) pentru o discuție în acest sens, ca și pentru o trecere în revistă a deciziilor politice legate de sistematizarea rurală între 1976 și 1989.

populației el este oarecum similar re-tărănizării, prin deplasarea indivizilor către zone cu o densitate de locuire mai mică.

Reîntoarcerea la agricultură este însă în multe cazuri o reîntoarcere la agricultura de subzistență, autarhică. Alternativele de ocupare non-agricole din rural nu sunt mult și prezintă o diversificare redusă nu doar în România, ci în întreg spațiul ex-comunist (Chaplin ș.a., 2004). De aici șomajul ridicat din zonele rurale și supraocuparea agricolă remarcată în capitolul 1. multe gospodării ajung astfel să depindă de propriul produs agricol, fără a fi însă capabile să se integreze ca vânzători pe piețele agricole. Așa cum am argumentat în capitolul 1, în Bulgaria, Polonia și România cel puțin jumătate din gospodăriile care dețin produse agricole proprii le folosesc exclusiv pentru consumul propriu. Multe din aceste gospodării sunt implicate în alte tipuri de ocupații, câștigând și din activități de mic întreprinzător sau având între membri muncitori industriali, angajați în servicii (mai ales în sectorul public) etc. Pensiile sunt și ele alte surse de venit. Se poate adăuga implicarea membrilor în migrația circulatorie. Activități ilegale pot completa și ele portofoliul de venituri. Rămân însă gospodării cu venituri extrem de reduse și care se cantonează în derularea unei agriculturi autarhice, depinzând de ea în asigurarea subzistenței. Studiile Observatorului Social de la mijlocul anilor '90 au relevat astfel de exemple cu precădere într-un sat izolat din Bărăgan (vezi Mihăilescu, 1998; Frunză, Voicu, 1998). Alte cazuri am întâlnit în diverse colțuri din țară.

Agricultura de subzistență este exemplul pe care l-am ales ca acțiune strategică de tip reîntoarcere la tradiție. Ea presupune însă două valențe diferite: pe de o parte sunt cei care revin către agricultură, mai ales în mediul rural sau în orașele mici, după ce au fost integrați în activități non-agricole. Pe de alta sunt cei care nu au părăsit niciodată acest mod de viață. Ambele situații au caracteristica comună de a promova o atitudine de respingere a mijloacelor economice moderne și de a menține moduri de producție și relații de tip tradițional. Voi căuta să caracterizez cantitativ, din punct de vedere al resurselor disponibile, gospodăriile aflate (ipotețic) în această situație. Identificarea, ca și analiza cantitativă le realizez pe baza valului din octombrie 2003 a BOP-FSD.

În paralel voi discuta un exemplu de orientare strategică către retragere. Mă voi referi la acei indivizi care tind să se auto-degreveze de răspunderile în ce privește propria bunăstare. Ca și cei care practică exclusiv agricultura de subzistență și aceștia sunt greu de depistat, dată fiind ponderea extrem de redusă în populație. Definirea este și ea dificilă: este vorba de actori individuali săraci și care valoric vorbind plasează responsabilități majore în sarcina statului și/sau a comunității și își reprezintă indivizii mai degrabă ca beneficiari decât ca agenți activi implicați în producerea propriei bunăstări. Sărăcia și bogăția sunt percepute în principal drept fiind efectul acțiunii altora decât cel al propriei implicări. Situația este acceptată cu resemnare, fără inițiative personale de creștere: nu sunt

făcute eforturi în ce privește câștiguri suplimentare (al doilea loc de muncă, de exemplu), nu sunt făcute investiții în educație, nu există intenție de migrație etc.

O astfel de atitudine de resemnare nu este altceva decât o retragere extremă din fața problemelor de adaptare la viața socială. Acestea se vor rezolva fie de la sine, fie prin intervenția altora, datori să intervină. Familia largă a unei astfel de atitudini include fatalismul, lipsa de încredere în puterea de a influența propria soartă. Fie destinul, fie alții sunt percepuți ca decisivi în determinarea cursului vieții, astfel că orice intervenție personală este inutilă, fiind a priori inefficientă. Ignorarea și retragerea constituie modalități de a evita deciziile, de a nu risca nimic adoptând o strategie a minimei rezistențe și implicări. Este de așteptat ca indivizii atrași de astfel de opțiuni strategice să prezinte nivele mai reduse de modernitate valorică, culturală și educațională. Rețelele sociale de apartenență sunt probabil unele închise, dominate de capital tip bonding. Din punct de vedere al localizării rezidențiale este probabil ca astfel de orientări să fie regăsite mai ales în satele periferice, cu precădere în cele izolate.

IV.2. Relația cu resursele

Agricultura de subzistență

O primă problemă în analiză este legată de identificarea cu o acuratețe acceptabilă a cazurilor de referință. Pe de o parte, dat fiind caracterul proprietății asupra pământului – mai degrabă familiale decât individuale, unitatea de analiză este gospodăria și nu individul. Pe de altă parte, este puțin probabil ca agricultura de subzistență să poată fi întâlnită ca atare, necombinată cu alte tipuri de strategii¹²³. Gospodăriile care o practică nu depind exclusiv de produsul agricol, chiar dacă absența acestuia poate genera o pierdere importantă, chiar decisivă pentru asigurarea supraviețuirii. Este de așteptat ca membrii gospodăriilor în cauză să prezinte stocuri mai scăzute de instruire școlară, ceea ce le limitează posibilitățile de integrarea pe piața muncii. Aceasta nu înseamnă neapărat că nu au o ocupație, însă este probabil ca aceasta să nu fie una standard (tip salariat sau patron), ci mai degrabă mai puțin regulată (lucrător pe cont propriu, zilier etc.). Veniturile rezultate din ocupațiile respectivă sunt mai degrabă reduse, determinând nevoia acută a completării cu produse agricole obținute în gospodărie.

¹²³ Vintilă Mihăilescu (2001) notează că marea majoritate a gospodăriilor rurale dețin în mod obligatoriu în portofoliul de activități lucrul (productive) în gospodărie. De cele mai multe ori acesta presupune activități agricole. A lucra în gospodărie este definitoriu pentru cultura rurală. Prestigiul social este condiționat de calitatea de „bun gospodar”, implicând în mod necesar lucrul în propria gospodărie.

Pentru analiza cantitativă am ales lucrul cu baze de date a BOP-FSD, valul din octombrie 2003. baza prezintă avantajul de a furniza numeroase și detaliate măsuri ale veniturilor și tipurilor de activități economice desfășurate de toți membrii adulți ai gospodăriilor incluse în eșantion. În plus, eșantionul este mai mare (2098 de subiecți) , permițând selecția unor grupuri mai numeroase de gospodării implicate în agricultura de subzistență, chiar și în condițiile impunerii unor criterii de identificare mai severe.

Am elaborat o procedură simplă de selecție a gospodăriilor care practică agricultura de subzistență și depind de ea. Procedura caută să răspundă simultan la două probleme. Prima vizează includerea unui grup suficient de numeros de gospodării între cele identificate ca practicând agricultura de subzistență, astfel încât să poată fi realizate comparații cu restul gospodăriilor. A doua este legată de minimizarea erorilor de etichetare a gospodăriilor din punct de vedere al desfășurării agriculturii autarhice. Riscurile majore vin din această direcție. Criterii prea slabe de selecție ar putea conduce la includerea între gospodăriile țintă a unora care, spre exemplu, practică agricultura ca hobby, sau sunt implicate în ea doar mult după ce toți membrii s-au pensionat. Pe de altă parte, criterii prea puternice pot determina excluderea eronată a unor gospodării și plasarea lor în grupul celor neimplicate în agricultura de subzistență, cu efecte adverse asupra calității comparațiilor dintre grupuri.

Primul criteriu impus este ca gospodăriile analizate să aibă în componență cel puțin un membru activ din punct de vedere al vârstei. Am exclus dintre gospodăriile țintă pe cele care nu au membri între 20 și 60 de ani. Am eliminat în mod similar gospodăriile care au membri implicați în obținerea de produse agricole și vânzarea lor pe piață. Am impus apoi condiția esențială ca în gospodărie să fie obținute produse agricole. În fine, am impus o condiție de venit, și anume ca venitul pe membru al gospodăriei în cauză să plaseze gospodăria între cele mai sărace 10% din eșantion¹²⁴.

În urma selecției astfel realizate, am identificat 85 de gospodării țintă. Structura ocupațională a membrilor acestora este redată în Tabelul 7.21. Față de restul gospodăriilor, gospodăriile care practică agricultura de subzistență tind să aibă mai mulți membri care lucrează ca zilieri sau la negru sau care desfășoară activități pe cont propriu (inclusiv agricultura). În schimb sunt mai puțini patroni (nici unul), salariați și foști salariați acum pensionați. Cele 85 de gospodării au în total 415 membri, dintre care doar 12 lucrează cu carte de muncă. Structura astfel

¹²⁴ Condiția califică în același timp familiile în cauză pentru a primi ajutor social din partea comunității locale, conform legilor în vigoare, folosind însă exclusiv criteriul venitului per capita, fără a ține cont de activele deținute de familiile în cauză. În plus, am ignorat scalele de echivalență, impunând un criteriu mai permisiv precum cel al venitului per capita. Pe de altă parte, nivelul de venit per capita luat ca limită (430.000 lei) se plasează destul de mult sub limita de acordare a ajutorului social conform Legii Venitului Minim Garantat.

obținută este consistentă cu așteptările pe care le-am formulat în legătură cu gospodăriile implicate în agricultura de subzistență, confirmând indirect faptul că identificarea unităților în cauză a fost realizată cu un grad relativ bun de precizie.

Tabelul 7.21. Structura ocupațională a gospodăriilor care practică agricultura de subzistență

Statusul ocupațional al membrilor	Gospodării care practică agricultura de subzistență*		Total
	da	nu	
copii/elevi/studenti	28%	25%	25%
casnici	12%	10%	8%
șomeri	6%	5%	5%
pensionari	8%	17%	15%
persoane în incapacitate de muncă	1%	1%	2%
lucrează cu carte muncă sau contract temporar	2%	22%	29%
lucrează pe cont propriu (include agricultor)	31%	16%	11%
patron cu angajați	0%	0%	1%
lucrează cu ziua/ la negru	11%	4%	3%
NR (nu au răspuns)	1%	1%	1%
Total	%	100%	100%
	Număr membri	406	5949
	Număr gospodării	83	780

*) am luat în considerare doar gospodăriile care au cel puțin un membru între 20 și 60 de ani din orașele mici (sub 30.000 de locuitori) și mediul rural.

Sursa: BOP-FSD, octombrie 2003. Am subliniat în tabel cifrele care definesc diferențele mai importante de structură.

Tabelul 7.22. Distribuția pe medii rezidențiale a celor care practică agricultura de subzistență

Tip localitate	Gospodării care practică agricultura de subzistență*			Total eșantion*	
	da	nu	Total	Număr cazuri	pondere
oraș peste 200.000 locuitori	0%	100%	100%	424	26%
oraș mare, 100-200.000 locuitori	1%	99%	100%	152	9%
oraș mic, 30-100.000 locuitori	1%	99%	100%	199	12%
oraș sub 30.000 locuitori	3%	97%	100%	121	7%
sat centru comună	9%	91%	100%	486	30%
sat	14%	86%	100%	256	16%
Total	5%	95%	100%	1638	100%

*) am luat în considerare doar gospodăriile care au cel puțin un membru între 20 și 60 de ani.

Sursa: BOP-FSD, octombrie 2003. Am subliniat cifrele care definesc diferențele de structură semnificative la $p < 0,05$.

Și alte ipoteze definitorii pentru agricultura de subzistență se confirmă. Dintre gospodăriile identificate ca practicând agricultura de subzistență, 88% declară că au pe lângă casă o grădină sau livadă (față de 79%, în cazul restului gospodăriilor

din mediul rural sau orașele mici), 78% dețin pământ agricol (față de 71%), 90% cresc animale (față de 82%). Marea majoritate sunt localizate în mediul rural (93%) sau în orașele mici, sub 30.000 de locuitori (5%). Cei din satele periferice sunt mai predispuși către agricultura de subzistență decât cei din satele centru de comună.

Tabelul 7.23. Un model de regresie logistică pentru practicarea agriculturii de subzistență

<i>Variabila Dependentă:</i>	Gospodăria practică agricultura de subzistență		
<i>Predictori</i>	b	Wald	Sig.
Indicatori la nivel de gospodărie / localitate			
Nivelul de educație al celui mai educat adult	-0,31	9,2	0,002
Stoc relații utile	-0,14	1,5	0,222
Număr animale	-21,89	3,8	0,052
Număr hectare în posesie (la pătrat)	0,50	3,1	0,080
Număr membri în gospodărie	0,28	15,0	0,000
Vârsta celui mai tânăr adult	-0,02	2,7	0,097
Oraș sub 30.000 locuitori	-1,01	2,3	0,130
Sat periferic	0,19	0,5	0,499
Pondere suprafață agricolă în localitate (la pătrat)	1,44	6,9	0,009
Indicatori ce caracterizează respondentul			
Știe limbi străine	0,94	6,0	0,014
Încredere în oameni	-0,16	0,3	0,601
Consum media	-0,33	5,5	0,019
Direcția în care se îndreaptă România este greșită	0,18	0,4	0,515
Constanta	-2,02	3,8	0,052
Indici de adecvare ai modelului	χ²		p
Omnibus Tests of Model Coefficients	90,5		0,000
Hosmer and Lemeshow Test	5,6		0,697
Variația explicată (pseudo-R²)			
Cox & Snell	12,0%		
Nagelkerke	24,5%		

Sursa: BOP-FSD, octombrie 2003. Am luat în considerare doar gospodăriile care au cel puțin un membru între 20 și 60 de ani și sunt localizate în mediul rural sau în orașe sub 30.000 de locuitori. Am colorat cu gri predictorii care nu au influență semnificativă la $p < 0,10$.

Modul de măsurare a variabilelor:

Stocul de relații utile – Numărul de tipuri de relații utile deținute (minim 0, maxim 9 – vezi capitolul 5).

Număr animale – pentru simplitate, am acordat aceeași importanță tuturor animalelor (o vacă a o oaie = un cal = un porc).

Încredere în instituții – Scor factorial indicând încrederea latentă în sistemul social existent. Factorul explică 53% din variația totală a încrederii în Președinție, Guvern, Parlament, Justiție, Armată, Poliție, Primăria localității, Partide politice, Sindicate (scale de 5 puncte). Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO=0,886; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,362. metoda de extracție: Principal Axis Factoring.

Consum media – Scor factorial indicând frecvența consumului mediatic (ziare, radio, televiziune). Factorul explică 53% din variația totală. Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO=0,886; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,362. metoda de extracție: Principal Axis Factoring. *Știe limbi străine, Încrederea în oameni, Direcția este greșită* – Variabile dihotomice, codificate 0-1. (la pătrat) : variabilele marcate astfel au fost ridicate la puterea a doua.

Modelul de regresie din Tabelul 7.23 pune în evidență relațiile cu diversele tipuri de resurse. Unii dintre acești factori se referă la gospodărie, dat fiind faptul că gospodăria ca întreg se implică în agricultura de subzistență și nu indivizii ca entități distincte. Pentru alți indicatori însă (încrederea, consumul media, abilitățile, opiniile de evaluare a situației) nu am dispus de măsuri agregate la nivelul gospodăriei, ci doar de estimări realizate la nivelul membrului acesteia ce a răspuns la chestionar. Am utilizat aceste estimări, cu precauțiile de rigoare, considerând că, în general, gospodăriile au un grad mare de omogenitate, astfel încât, pe ansamblul întregului eșantion, caracteristicile respondenților reflectă cu relativă acuratețe modul în care se ordonează aceleași caracteristici ale gospodăriilor. Cu alte cuvinte, dacă, de exemplu, un individ prezintă un consum cultural mai ridicat decât un altul, am presupus că și gospodăriile din care fac parte sunt ordonate la fel, prima având un consum cultural superior celei din care provine al doilea individ.

Predictorii legați de nivelul capitalului uman (educație și abilitățile exprimate prin stăpânirea limbilor străine sunt strâns legați de implicarea în agricultura de subzistență. Pe ansamblul populației, gospodăriile cu membrii mai bine instruiți tind să nu practice această activitate, dezvoltându-se în alte moduri.

Același lucru se întâmplă cu stocul de relații utile și încrederea în oameni. Gospodăriile cu resurse superioare de capital social se implică mai rar în agricultură de subzistență. De exemplu, numărul mediu de relații utile al unei gospodării care practică agricultura de subzistență este de 0,95, în timp ce pentru restul gospodăriilor același indicator ia valoarea 1,85¹²⁵. Este firesc ca gospodăriile care practică agricultura de subzistență, promovând autarhia¹²⁶, să aibă relații mai rare cu alte gospodării sau indivizi, și să prezinte o neîncredere ridicată în mediul social exterior. În cazul implicării pe piețe, aceasta necesită o deschidere evident superioară, dată fiind nevoia de relaționare fie cu distribuitori, fie cu cei care controlează piețele și cu clienții în sine în cazul gospodăriilor care vând ele însele produsele în piețele tradiționale din orașele românești. ținând însă cont și de

¹²⁵ Indicele poate varia de la 0 la 9 tipuri de relații utile (vezi nota de sub Tabelul 7.23). Diferența menționată este semnificativă statistic la $p < 0,0005$ (testul t).

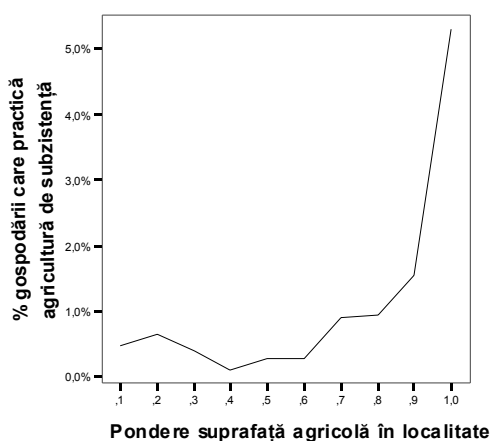
¹²⁶ Chiar dacă aceste gospodării intră și în alte relații de schimb, din punct de vedere al utilizării producției agricole proprii ele se comportă autarhic.

ceilalți factori asocierea dintre practicarea agriculturii de subzistență și indicatorii capitalului social devine ne semnificativă. Am menționat însă diferențele dintre cele două grupuri, importante în schițarea profilului agricultorilor de subzistență.

Mai importante par a fi resursele de capital simbolic, în speță modernitatea valorică, surprinsă aici prin consumul de presă¹²⁷. Indivizii mai moderni, mai deschiși spre nou, este de așteptat să nu recurgă la agricultura tradițională, căutând modele alternative. Modernitatea culturală le permite acest lucru, ca orientare latentă către raționalizare, căutare de informații și eficientizare. Datele confirmă acest lucru. Cu cât crește consumul de mas-media (indicator al căutării de informații, al deschiderii față de alternative), scade propensiunea de a practica agricultura de subzistență.

Mediul social oferit de localitate joacă și el un rol important. Cu cât sunt mai mulți agricultori¹²⁸, cu atât practicarea agriculturii de subzistență este mai probabilă. Relația reprezintă și o expresie a lipsei de modele: agricultorii de subzistență, în general mai lipsiți de resurse, nici nu au de unde să copieze alte moduri de a face.

Figura 7.5. Relația dintre practicarea agriculturii de subzistență și ponderea suprafeței agricole în localitate

Sursa: BOP-FSD, octombrie 2003. Am luat în considerare doar gospodăriile care au cel puțin un membru între 20 și 60 de ani.

¹²⁷ Cu rezerva că indicatorul în cauză (consumul media) este doar un estimat slab al modernității valorice.

¹²⁸ Relația este în fapt una pătratică, așa cum o arată și modelul de regresie. Acolo unde suprafețele agricole sunt pe ansamblu extrem de puține, este probabil să întâlnim mai frecvent agricultori de subzistență. Ponderea acestora scade în localitățile cu o mai echilibrată distribuție a terenului, crescând puternic unde agricultura este principala îndeletnicire.

Pe de altă parte, agricultura de subzistență este apanajul familiilor numeroase, care o practică pe suprafețe mici de teren și dispunând de puține animale¹²⁹. În cazul în care există resurse agricole mai însemnate sub aspectul mărimii loturilor de pământ sau a dimensiunii șeptelului, acestea constituie sursa unui surplus de produse și determină integrarea fermierilor în cauză pe piețele agricole. Practicarea agriculturii în aceste cazuri nu mai este evident de tip autarhic.

Nu am inclus în analiză indicatori ai veniturilor și averii, datorită modului în care am definit agricultorii de subzistență și în care construit variabila ce îi identifică, prin includerea condiției de venit. Luând însă în considerare doar gospodăriile cu venituri mici, sub limita impusă ca și criteriu de selecție a variabilei dependente din model, am testat diferențele dintre cei care practică și cei care nu practică agricultura de subzistență. Dacă din punct de vedere al veniturilor celor două grupuri de gospodării sunt similare, nu același lucru se poate spune despre averea acumulată și autoevaluarea stării materiale. Ambii indicatori au valori mai ridicate pentru cei care nu practică agricultura de subzistență. Astfel, chiar și în comparație cu gospodăriile care au aceleași venituri, agricultorii autarhici sunt semnificativ mai săraci în posesia de bunuri de folosință îndelungată¹³⁰. De asemenea, ei se declară mai nemulțumiți de propria situație¹³¹.

Portretul agricultorilor de subzistență este astfel întregit: săraci, nemulțumiți de propria situație, cu resurse umane scăzute, cu un nivel redus de modernitate¹³², mai bătrâni, situați în localități predominant agrare.

¹²⁹ Și această relație este una pătratică. Ponderea celor ce practică agricultura de subzistență este practic nulă între gospodăriile unde nu există pământ. Apoi incidența fenomenului crește pentru loturi mici de pământ (sub 1 hectar), scăzând din nou acolo unde pentru gospodăriile care au suprafețe agricole mai întinse.

¹³⁰ Mașină de spălat automată, antenă parabolică sau cablu, congelator, automobil, telefon, telefon mobil, calculator personal (PC), frigider. Indicele de avere a fost calculat ca și scor factorial ($KMO=0,862$; variația explicată: 34%; toate comunalitățile sunt mai mari de 0,2), iar enumerarea de mai sus a bunurilor este în ordinea dată de coeficienții de saturație.

¹³¹ Am folosit un indice al sărăciei subiective calculat ca și scor factorial explicând variația satisfacției cu veniturile, a satisfacției cu viața în general (ambele sunt scale de 4 puncte), a mulțumirii față de situația financiară a gospodăriei (scală de 5 puncte), a autoetichetării ca sărac (scală de 10 puncte) și a standardului subiectiv de viață (scală de 5 puncte, vezi și capitolul 3). Factorul explică 52% din variația totală; $KMO=0,836$; comunalitatea minimă: 0,388.

¹³² Aproximat aici – în absența unor indicatori mai buni – prin consumul cultural scăzut, dimensiunea mare a gospodăriei, implicarea în activități slab calificate.

„De-responsabilizarea”

Strategia de-responsabilizării este greu de localizat la nivelul unui individ anume. Ea rezidă într-o succesiune de comportamente și orientări de valoare. Câteva cercetări calitative sugerează existența unor astfel de orientări. Am prezentat într-un studiu mai vechi (Frunză, Voicu, 1997) cazul unei mici localități rurale din Bărăgan, marcate de sărăcie și slabe resurse de capital uman. O bună parte din săteni, indiferent de poziția în ciclul vieții, evitau să dezvolte acțiuni sau planuri în care să joace rolul principal în asigurarea propriei bunăstări. Preferau în schimb recursul la sprijinul acordat de stat, dar se eschivau de la a-și asuma datorii față de societate. Alteori erau dezvoltate acțiuni de dezvoltare individuală indirectă, precum mariajul (în afara localității) sau apelul la rețeaua socială constituită din copii sau din rudele migrate la oraș. Ambele exemple invocate includ însă apelul la entități exterioare proprii individualității.

Am întâlnit relativ numeroase alte cazuri în diverse studii care au implicat colectare de date calitative și la a căror realizare am participat în ultimii 4-5 ani¹³³. Atitudinea dominantă care guvernează o astfel de orientare strategică este cea a atribuirii controlului întregului mediu social și a evoluției propriului destin unor entități externe, fie ele de natură divină, supranaturală au de natură umană: oamenii puterii, agenții semi-secrete cu puteri oculte, societatea în ansamblu, statul, primăria, „ei”. De aici o atitudine de pasivitate și dezvoltarea unei culturi a dependenței în sensul dat termenului de Almond și Verba. Indivizii caută să minimizeze efortul propriu, pe cât posibil neimplicându-se în acțiuni ce ar putea avea ca efect creșterea: nu sunt interesați în a-și dezvolta capitalul educațional; nu sunt atrași și chiar evită căutarea unor locuri de muncă mai bine plătite, însă mai solicitante (nu neapărat ca muncă prestată sau timp alocat, cât mai ales ca efort de schimbare a situației individuale prezente); preferă perpetuarea unor situații locative neclare (incapacitatea de plată a întreținerii, instalații sanitare defecte, locuirea ilegală în imobile revendicate și retrocedate proprietarilor, amânarea sine die a problemelor legate de succesiunea după strămoșii decedați etc.), așteptând rezolvări de la sine; etc. Astfel de tendințe nu se regăsesc neapărat singure. Ele se

¹³³ Este vorba de cercetări de teren desfășurate cu precădere în mediul rural, având obiective diferite: studiul sistemului de învățământ rural (1998, coordonator Mihaela Jigău), al atitudinii față de proiecte de împădurire (2001-2003, o serie de 3 studii realizate la cererea Băncii Mondiale, unul coordonat de Mălina Voicu, celelalte două de către mine), al problemelor legate de descentralizarea sistemului educațional (2002, la cererea Băncii Mondiale - coordonator Michael Mertaugh), al impactului social al unor proiecte de amenajare hidraulică (2004, la cererea BERD). Se adaugă informațiile furnizate de operatorii de interviu ai ICCV în cadrul studiilor de caz realizate pentru evaluarea procesului de aplicare la FRDS (2000). În nici unul din aceste cazuri analiza strategiilor de de-responsabilizare nu a constituit obiectivul cercetării. Informațiile în acest sens au avut caracter secundar și au fost acumulate colateral scopurilor menționate. Ele fac parte dintr-o paletă mai largă de factori cu potențial analitic explorați în fiecare dintre ocaziile amintite.

pot asocia uneori cu așteptări înalte în legătură cu standardul de viață, altele sunt dublate de agricultura autarhică, mai rar sunt însoțite de alte acțiuni orientate spre subzistență sau chiar creștere (munci accidentale de ziler, voluntariat pentru școală sau biserică, însă la cererea acestora etc.).

Pe cei în cauză o să îi numesc în cele ce urmează „pasivi absoluți”, chiar dacă termenul este destul de radical în raport cu modul în care o să îi identific în analiza cantitativă. Pasivii absoluți sunt săraci, deși au o ocupație, și nu investesc în propria dezvoltare. Nu caută un al doilea loc de muncă, nu investesc în formare profesională. Ei plasează responsabilitatea pentru existența sărăciei oriunde alt-undeva decât la nivelul individului: societatea, statul, economia, progresul, alți oameni sunt cei care determină pe săraci să fie săraci. Pasivii absoluți consideră că statul trebuie să îi ajute pe toți, asumându-și mai multă responsabilitate pentru bunăstarea individuală și asigurând locuri de muncă pentru toți cei care vor să muncească.

Acestea sunt alternativele permise de baza de date BOP-FSD, mai 2003, cea pe care o folosesc în analiza profilului pasivilor absoluți. Caracteristicile amintite în paragraful anterior au servit drept criterii de selecție pentru identificarea celor ce adoptă strategia de-responsabilizării. Am adăugat condiția unei vârste active, care să mai permită creșteri potențiale pe termen mediu (peste 18 și sub 50 de ani). A rezultat un număr de 74 de pasivi absoluți, reprezentând 6,2% din grupa de vârstă de referință.

Tabelul 7.24. Structura ocupațională a „pasivilor absoluți”

Statusul ocupațional	Adoptă strategii de de-responsabilizare		Total*	
	Da*	Nu*	Număr	%
elev / student	3%	13%	145	12%
casnic	28%	13%	171	14%
șomer	12%	12%	147	12%
pensionar	4%**	3%	33	3%
persoană în incapacitate de muncă	0%	2%	23	2%
lucrează cu carte de muncă, autorizație sau contract	20%	46%	539	45%
lucrează pe cont propriu (include agricultor)	20%	7%	92	8%
patron cu angajați / salariați	0%	1%	13	1%
lucrează cu ziua	12%	3%	46	4%
Total	100%	100%	1209	100%

*) am luat în considerare doar indivizii între 18 și 50 de ani.

**) toți cei 3 pensionari din categoria respectivă au declarat mai multe statusuri ocupaționale, optând în final pentru cel de agricultor.

Sursa: BOP-FSD, mai 2003. Am îngroșat în tabel cifrele care definesc diferențele de structură semnificative la $p < 0,05$.

Structura ocupațională a celor ce adoptă strategii de de-responsabilizare este consistentă cu așteptările inițiale și este similară structurii gospodăriilor care practică agricultura de subzistență. Ea se remarcă prin ponderi semnificativ mai ridicate ale casnicilor și lucrătorilor fără contract (între care majoritatea absolută o reprezintă probabil agricultorii). Cei care sunt mai bine integrați pe piața muncii – salariații și patronii – sunt reprezentați în mai mică măsură sau, în cazul patronilor, deloc.

Și distribuția pe medii este apropiată de cea a agricultorilor de subzistență. Pasivii absoluți sunt semnificativ mai puțini în orașele de peste 30.000 de locuitori, unde înregistrează o pondere de 3,3%. În schimb, în orașele mici ponderea crește la 6,1% în orașele mici și atinge 12,3% la sate. Asocierile sunt semnificative și dacă ținem cont de influența altor factori (vezi modelul de regresie prezentat în Tabelul 7.25).

Tabelul 7.25. Un model de regresie logistică pentru orientarea către strategii pasive de de-responsabilizare

<i>Predictori</i>	<i>Variabila Dependentă:</i>		
	Orientare către pasivitate		
	b	Wald	Sig.
Stoc relații utile	0,08	0,7	0,387
Încredere în oameni	-0,24	0,5	0,483
Încredere în instituții	0,01	0,0	0,932
Educație	0,05	0,2	0,674
Știe limbi străine	0,38	1,0	0,329
Satisfacția cu veniturile	-0,39	4,0	0,045
Consum cultural	-0,65	10,9	0,001
Direcția în care se îndreaptă România este greșită	-0,16	0,2	0,635
Tip localitate		9,2	0,027
oraș sub 30.000 locuitori	0,16	0,1	0,771
sat centru de comuna	1,08	7,6	0,006
sat periferic	0,46	0,8	0,382
Vârsta	0,03	3,8	0,051
Bărbat	0,19	0,4	0,526
Constanta	-5,09	28,0	0,000
<i>Indici de adecvare ai modelului</i>	χ^2	p	
Omnibus Tests of Model Coefficients	58,8	0,000	
Hosmer and Lemeshow Test	3,3	0,913	
<i>Variația explicată (pseudo-R^2)</i>			
Cox & Snell	5,7%		
Nagelkerke	16,8%		

Sursa: BOP-FSD, mai 2003. Am luat în considerare doar indivizii între 18 și 50 de ani.

Modul de măsurare a variabilelor:

Educație – Număr ani școală absolviți.

Stocul de relații utile – Numărul de tipuri de relații utile detinute (minim 0, maxim 9 – **vezi capitolul 5**).

Număr animale – pentru simplitate, am acordat aceeași importanță tuturor animalelor (o vacă = o oaie = un cal = etc.).

Încredere în instituții – Scor factorial indicând încrederea latentă în sistemul social existent. Factorul explică 52% din variația totală a încrederii în Președinție, Guvern, Parlament, Justiție, Armată, Poliție, Primăria localității, Partide politice, Sindicate (scale de 5 puncte). Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO=0,873; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,389. metoda de extracție: Principal Axis Factoring.

Consum cultural – Scor factorial indicând frecvența consumului mediatic (ziare, radio, televiziune) și de carte (scale de 5 puncte). Factorul explică 31% din variația totală. Modelul de analiză este adecvat datelor: KMO=0,674; comunalitatea cea mai mică are valoarea de 0,194. metoda de extracție: Principal Axis Factoring.

Încredere în instituții – Indice al sărăciei subiective calculat ca și scor factorial explicând variația satisfacției cu veniturile, a satisfacției cu viața în general (ambele sunt scale de 4 puncte), a autoetichetării ca sărac (scală de 10 puncte) și a standardului subiectiv de viață (scală de 5 puncte, vezi și capitolul 3). Factorul explică 44% din variația totală; KMO=0,732; comunalitatea minimă: 0,372.

Știe limbi străine, Încrederea în oameni, Direcția este greșită, Bărbat – Variabile dihotomice, codificate 0-1.

Consumul cultural reprezintă principalul predictor inclus în ecuație. Adăugând influența importantă a mărimii localității, ca și pe cea a vârstei, se poate discuta despre un indiciu în ce privește influența capitalului simbolic. Cei din orașe, mai tineri, îmbogățindu-și și înnoindu-și mai frecvent stocul de informații prin consum mediatic și lectură, tind în mai mică măsură să adopte atitudini pasive de retragere prin de-responsabilizare. Modernitatea culturală este astfel asociată negativ orientării către de-responsabilizare personală.

Tabelul 7.26. Relația dintre nivelul de educație și orientarea către de-responsabilizare personală

Cel mai înalt nivel de învățământ absolvit	Orientare către pasivitate		Total
	da	nu	
cel mult 4 clase	15%	85%	100%
gimnaziu	11%	89%	100%
școala profesională / treapta I de liceu	8%	92%	100%
liceu	4%	96%	100%
școală post-liceală / colegiu	3%	97%	100%
universitar și postuniversitar	3%	97%	100%
Total	8%	92%	100%

Sursa: BOP-FSD, mai 2003. Am luat în considerare doar indivizii între 18 și 50 de ani. Am îngroșat în tabel cifrele care definesc diferențele de structură semnificative la $p < 0,05$.

În modelul de regresie, influența capitalului uman și a celui social este nesemnificativă. Din punct de vedere al profilului „pasivilor absoluți” există diferențe semnificative față de restul populației în ce privește cele două tipuri de resurse. Cei orientați spre de-responsabilizare se dovedesc a fi mai puțin educați (vezi Tabelul 7.26), stăpânesc în mai mică măsură alte limbi decât cea maternă, dețin stocuri mai reduse de relații utile și au semnificativ mai puțină încredere în oameni. Pe de altă parte, evaluările propriei situații tind să fie mai degrabă negative în cazul pasivilor absoluți. La același nivel de venit, averea acumulată¹³⁴ tinde să fie și ea mai redusă. Profilul celor orientați către retragerea prin de-responsabilizarea propriei persoane se conturează astfel ca fiind apropiat de cel al agricultorilor de subzistență: mai puțin instruiți, mai puțin moderni, săraci, evaluându-și negativ propria situație.

V. Concluzii: Strategii de viață în spațiul resurselor

Am analizat în acest capitol modul în care câteva acțiuni strategice se suprapun spațiului resurselor disponibile la nivel individual. Am discutat despre voluntariat, investiția în educație, migrație externă, practicarea agriculturii de subzistență și evitarea asumării de responsabilități sau inițiative. Fiecare dintre aceste acțiuni exemplifică una dintre categoriile de acțiuni strategice pe care le-am identificat teoretic: voluntariatul și investirea în educație sunt acțiuni active, de acumulare și creștere. Migrația externă este tot o acțiune activă, însă de protest. Agricultura de subzistență exemplifică acțiunile de reîntoarcere la tradiție. În fine, evitarea responsabilităților în asigurarea bunăstării individuale aproximează categoria acțiunilor de retragere.

Fiecare dintre aceste acțiuni sunt practicate de fracțiuni mici ale populației: sub 10% pentru fiecare în parte. Ele se combină în portofoliile strategice ale indivizilor cu cel puțin o duzină de alte acțiuni importante, vizând mariajul și viața de familie, selecția domeniilor de activitate profesională, alegerea prietenilor, migrația internă, antreprenoriatul, desfășurarea de acțiuni non-agricole în mediul rural, implicarea politică, mecenatul cultural, furtul, nerespectarea regulilor, corupția etc.

¹³⁴ Vezi nota de subsol 73.

Tabelul 7.27. Acțiuni strategice în spațiul resurselor: o sinteză

Resurse Acțiuni strategice	resurse materiale		capital uman		capital social			capital simbolic
	venituri și avere	evaluări subiective	educație	abilități	relații utile	încredere în oameni	încredere în instituții	modernitate culturală
voluntariat	+	+	+	+	+	+		+
investiția în educație	+	-	+	+	+			+
migrație externă	∩		+		+		-	+
agricultura de subsistență	- ; ∩	-	-	-	-	-		-
"de-responsabilizare"	-	-	-	-	-	-		-

Legenda: Semnele (+) și (-) indică sensul relațiilor semnificative. De exemplu, semnul (∩) din prima celulă din stângasus sugerează faptul că voluntariatul este mai probabil la cei cu venituri și avere mai mare. Celălalt semn (∩) indică o dependență neliniară: în primul caz probabilitatea de migrație externă crește o dată cu venitul până la un punct și apoi scadește. În al doilea, probabilitatea de a practica agricultura de subsistență crește de la cei care nu au deloc resurse agricole (pământ, animale) până la un punct, apoi scade din nou pentru cei care dețin suprafețe importante de teren agricol sau turme mari de animale.

Tabelul 7.27 sintetizează legătura dintre aceste acțiuni și resursele disponibile la nivel individual. Apare clară determinarea pe care resursele o au în selecția acțiunilor pasive și a celor active. Stocuri ridicate de capital material, social, uman, ca și modernitatea valorică determină selecția unor acțiuni active, în special a celor de creștere și acumulare. La polul opus, penuria de resurse se asociază semnificativ cu pasivitatea.

Cei care au cel puțin un tip de resursă bine dezvoltat caută să își valorifice acest avantaj și să își găsească o poziție mai bună în structura socială, să își satisfacă mai bine nevoile, să își crească resursele din tipul/tipurile respective sau de alte tipuri etc. Cei mai avuți tind să caute să devină mai avuți, cei mai sociabili își caută noi prieteni, cei mai bine educați se specializează și mai mult. Mai mult, capitalurile se convertesc. Migrația externă de tip circulator este un act prin care abilități specifice, accesul la rețele sociale mai extinse, un anumit grad de modernitate se convertesc în cele din urmă în resurse materiale. Același lucru se întâmplă în cazul voluntariatului sau al investiției în educație. Dar lucrurile sunt departe de a se opri aici. Resursele materiale accesate prin strategii active sunt arareori un scop în sine. Ele sunt utilizate pentru a satisface nevoi de creștere inclusiv pentru stocul de educație, pentru sănătate, pentru întreținerea nevoii de sociabilitate și extinderea rețelei sociale și contribuie indirect la schimbări valorice graduale.

Acțiunile active se pot dovedi a fi extrem de importante în medii marcate de incertitudine, precum societatea postcomunistă în general și cea românească în particular. Incertitudinea noii ordini sociale, predictibilitatea mai redusă a acțiunilor altor actori sociali, fie ei individuali sau corporați, abordarea cu succes a riscurilor existente pot fi realizate mult mai ușor utilizând stocuri importante de resurse. Acumularea și creșterea sunt esențiale în acest sens. Protestul are un efect similar, calea fiind însă una complet diferită. Prin protest întreaga situație este redefinită. Noua poziție a protestatarului, fie el migrant, opozant, delincent, deviant etc., îi permite să reformuleze termenii jocului într-un limbaj pe care îl poate stăpâni mai ușor. Prin simpla sa poziție de protestar, individul în cauză schimbă – cel puțin parțial – regulile interacțiunii sociale și – cu siguranță – propria situație. Protestatarul se află în situația de scrie reguli proprii și de a încerca să le impună celorlalți. Succesul îi garantează creșterea și acumularea.

Retragerea și reîntoarcerea la tradiție reprezintă în schimb acceptări tacite ale eșecului. Cazurile alese pentru analiză au fost definite astfel încât să se situeze către extreme, însă ele sunt emblematice pentru acțiunile strategice determinate de lipsa de resurse. Cercul vicios este asemănător cu binecunoscuta „capcană a sărăciei”. Lipsa de resurse determină dificultatea structurării unor acțiuni de depășire a crizei, de stăpânire a mediului social, de promovare a creșterii și acumulării, sau de protest cu șanse de reușită. Alternativa este fie retragerea, fie apelul la căile bătute, însă potențial perimate. Folosirea exclusivă a unor astfel de rute poate conduce însă la o supraviețuire iluzorie, însoțită de degradare treptată.

Acțiunile strategice analizate au fost astfel alese încât să poată fi documentate atât calitativ cât și cantitativ, dar și pentru a aparține în majoritate unei singure categorii strategice din cele identificate teoretic. Majoritatea acțiunilor importante din punct de vedere strategic pot fi plasate însă sub auspiciile mai multor categorii. Este cazul corupției, de exemplu. Ea presupune deopotrivă, în contextul românesc, acumulare, protest (față de regulile formale), reîntoarcere la vechile obiceiuri premoderne. Determinanții săi sunt complecși și mai degrabă contextuali. Mariajul poate avea caracteristici similare.

Mă opresc însă aici, nu înainte de a formula câteva ipoteze asupra implicațiilor pe termen lung a concluziilor întregii lucrări asupra societății românești. Am arătat că, în contextul european România este o societatea săracă nu doar material, ci și din punct de vedere al stocurilor de capital uman și social. Din punct de vedere cultural, țara cunoaște o situație de echilibru instabil, marcat de puternice tensiuni între modernitate, tradiționalism și postmodernitate, prezentând o stare pe care am etichetat-o drept pseudo-modernă.

Pseudo-modernitatea postcomunistă românească este o lume în care unii oameni caută să migreze, sau să investească în propria educație, sau să desfășoare activități voluntare în beneficiul altora sau al societății, sau să se îndrepte către

agricultura tradițională, de subzistență sau pur și simplu să renunțe la orice luptă așteptând sprijinul celorlalți. Ce se va întâmpla în viitor?

O predicție precisă este practic imposibilă. Una extrem de corectă și care se va împlini cu siguranță spune însă că în viitorul imediat, ca și în cel mai îndepărtat, unii români vor emigra, alții vor investi în propria educație, alții vor căuta să practice agricultura de subzistență etc.

Revenind în lumea reală, imprecisă și incertă prin definiție, modul de structurare a spațiului resurselor și experiența efectelor fiecăreia dintre aceste acțiuni strategice vor afecta probabil respectivele moduri de a face. În plus, cei care le practică în prezent își vor schimba la rândul-le orientările specifice.

O parte, probabil cea mai mare, dintre migrații circulatori vor deveni definitive, stabilindu-se în țările de adopție. Deja acest lucru a început a se întâmpla. Pe de altă parte, pe termen lung, este posibilă o importantă migrație de revenire, odată cu retragerea la pensie a generațiilor care au emigrat în prezent. O parte dintre ele este probabil să revină pe actualul teritoriu al României, potențial spațiu al Uniunii Europene, mai sărac și prin urmare mai ieftin, însă extrem de primitiv pentru actualii emigranți, viitori pensionari săraci pentru standardul vestic, dar bogați pentru cel estic. Migrația în sine se va modifica, importanța rețelelor diminuându-se pe măsură ce vor fi mai dese. Costurile migrării se vor diminua la rândul-le, mai ales la câțiva ani după posibila integrare în Uniunea Europeană. Pe de altă parte nișele ocupaționale prezente își pot pierde atractivitatea în caz de creștere a aspirațiilor, dar și sub impactul globalizării și unificării legislative a sistemelor de asigurări sociale. În aceste condiții, este probabil ca aportul capitalului uman la explicarea actului migrator să crească, simultan cu diminuarea volumului fluxurilor actuale.

Voluntariatul va cunoaște cu siguranță în următorii ani o creștere aproape exponențială, urmând exemplul celorlalte societăți foste comuniste. Structurarea permanentă a societății civile, reînviatarea continuă a sociabilității, impactul pozitiv al turismului, migrației, contextului internațional etc. asupra toleranței vor contribui la acest lucru. Nu trebuie uitate nici globalizarea și acțiunea intensă a organizațiilor non-guvernamentale transnaționale. Profilul voluntarului va rămâne însă același, similar întregului spațiu euro-american.

Aceleași trenduri ale globalizării, progresului tehnologic, presiunii agențiilor internaționale va stimula și investiția în educație, însă ea va fi în continuare apanajul celor mai educați.

Agricultura de subzistență va tinde să dispară. Practicanți ei, săraci, vor fi nevoiți să renunțe treptat la proprietățile agricole, vânzându-le. Vor dispărea de asemenea nișele date de exploatarea ilegală a lemnului, se vor diminua pășunile comunale în favoarea celor private etc. Practicarea agriculturii neprofesioniste va

deveni pe termen lung mai degrabă un hobby. Chiar dacă autarhia agricolă va persista întotdeauna, ea va avea mai degrabă caracterul unui fenomen marginal.

În fine, de-responsabilizarea nu este câtuși de puțin specifică societății post-comuniste. Politicile sociale, ca domeniu de studiu, prezintă o întreagă literatură dedicată unor fenomene similare, precum capcana sărăciei, dependența de stat, dependența de comunitate etc. Problema activizării celor aflați în situații de retragere este una centrală pentru politicile sociale, ca domeniu de decizie politică și administrativă.

Și pentru cei care nu mai pot practica și trăi din agricultura de subzistență, și pentru cei ce caută strategii de retragere, nevoia de alternative va fi mereu pregnantă. O parte le vor oferi comunitatea sau, mai rar, statul, prin politici de sport social, calificare și recalificare, reinsertie socială etc. Voluntariatul va avea un rol important în derularea acestora. O altă parte va veni dinspre indivizi și va include între altele emigrarea, investiția în educație etc.

Sinteza principalelor concluzii

Lucrarea de față a căutat în debutul ei să descrie principalele procese care marchează reorganizarea societăților postcomuniste. Într-un registru de inspirație parsonsiană, am discutat despre ce au însemnat și înseamnă comunismul, tranziția și postcomunismul, din punct de vedere al impactului asupra indivizilor, ținând cont de procesele desfășurate în cele patru subsisteme ale sistemului social. Am schițat astfel cadrul instituțional larg în care am plasat întregul material și am definit societatea postcomunistă drept fundalul pe care actorii sociali își mobilizează resursele și își încheagă strategiile.

Din rațiuni editoriale am optat pentru trecerea în revistă a resurselor în volumul al II-lea. În partea a II-a a acestui volum, am adaptat câteva scheme conceptuale clasice (Merton, Giddens, Sztompka) la spațiul românesc, construind o tipologie a reacțiilor indivizilor la schimbare, pe care am încercat să o exemplific și să o specific prin poziționarea în spațiul resurselor. Am analizat astfel acțiuni cu valențe strategice, precum voluntariatul, investiția în educație, migrația externă, agricultura de subzistență și retragerea din fața răspunderii privind propria bunăstare.

În cele ce urmează punctez pe scurt principalele ipoteze validate și concluziile majore ale întregii lucrări.

Comunism și postcomunism

1. **Comunismul** reprezintă un experiment modernizator eșuat.
2. Eșecul cel mai vizibil este în economie și se manifestă prin productivitatea scăzută, ineficiență, sărăcie, raritate, risipa resurselor, management defectuos.
3. Din punct de vedere politic, comunismul nu a reușit să asigure o redistribuire echitabilă, a inhibat participarea și responsabilizarea indivizilor, a dezvoltat o cultură a dependenței de stat, a eșuat în proiectul de promovare a altruismului generalizat și necondiționat.

4. Invadarea spațiului și chiar a celui privat prin controlul exercitat de mijloacele de reprimare de tipul poliției politice, a generat rupturi ale relațiilor sociale și perpetuarea modelelor tradiționaliste ale rețelelor sociale închise, bazate predominant pe rudenie și/sau vecinătate.
5. Comunismul a transformat spațiul public într-o lume a minciunii. Aproape nimeni nu dădea credit discursului oficial, căutând să citească printre rânduri. Lumea reală era cea care se dezvoltă informal, dincolo de normele recunoscute și sanctificate formal. Aceasta justifică parțial comportamente de free-rider, incluzând o etică a muncii în sectorul de stat bazată pe evitarea muncii și căutarea de beneficii colaterale.
6. „**Tranziția**” și „**Postcomunismul**” nu reprezintă altceva decât o schimbare firească, a unei societăți aflate în criză profundă și căutând o rută de echilibru.
7. Teoriile schimbării sociale sunt productive în a explica mecanismele și procesele de transformare a societăților foste comuniste. Nu există însă o explicație totală, mai multe seturi de teorii concurând și completându-se în explicarea schimbării. Nici una dintre țările foste comuniste nu reprezintă unicate per se, fundamental diferite de trăsăturile schimbării sociale din orice societatea umană, în general.
8. Tranziția nu este teleologică. La capătul drumului nu se află în mod necesar capitalismul sau orice alt mod de organizare predictibil, ci un mod specific de structurare socială și instituțională. Acesta reprezintă la rândul său un optim local, un echilibru intermediar supus și el la schimbare. Din acest punct de vedere utilizarea termenului de tranziție este impropriu, mai adecvat fiind cel de transformare sau postcomunism.
9. Asemenea tuturor societăților umane, și societățile ex-comuniste sunt, parafrazându-l pe Daniel Chirot, „societăți în schimbare”.
10. Postcomunismul poate fi definit convențional drept aranjamentul societal ce succede tranziției, însă delimitarea este mai degrabă artificială. Tranziția nu se termină niciodată. Ea este inclusă în– și urmată de– postcomunism. Utilizând definiția convențională invocată, utilă mai ales pentru a cronologiza transformările, postcomunismul reprezintă doar un punct de echilibru instabil, în care procesele majore declanșate în tranziție sunt consolidate și continuate. Ele devin însă parte a normalității, conștientizarea lor nemaifiind atât de acută ca în primii ani de tranziție.
11. Tranziția, ca proiect emancipator, de renaștere a societății, este una multiplă, implicând schimbări concomitente în toate cele patru sfere ale sistemului social: economia, politica internă și externă, interacțiunea socială, valorile sociale. Postcomunismul urmează același pattern.

12. Schimbările din cele patru subsisteme diferă ca viteză și intensitate. Din acest punct de vedere mai adecvată este folosirea termenului de tranziții, în loc de tranziție în descrierea uneia și aceleiași societăți.
13. Tranzițiile economice și cele politice sunt cele mai vizibile. Ele presupun marketizare, privatizare, restructurare, liberalizare, democratizare, reorientare a politici externe, (re)nașterea societății civile.
14. Schimbările de structură socială implică emergența unor noi clase și categorii sociale (politicienii, antreprenorii și liber profesioniștii sunt cei mai vizibili), recunoașterea și explozia sărăciei, creșterea inegalităților de venit, creșterea recompenselor (salariale și nu numai) pentru investirea individuală în capital uman. Pe de altă parte sunt extrem de prezente tendințele de reproducere a structurilor comuniste, ca și de recunoaștere a elitelor antebelice.
15. Deși mai puțin vizibile, schimbările culturale sunt decisive. Mai ales după mijlocul anilor '90, literatura din științele sociale, dar de simțul comun definesc valorile, reprezentările, credințele și alte predispoziții latente comune colectivității ca parte a unui mix cultural important în determinarea succesului dezvoltării societăților postcomuniste. Discuția despre mentalități se alătură în discursul public ca temă importantă celei despre schimbările politice și economice, tinzând să le substituie ca importanță.
16. Adecvarea deficitară dintre mentalități și noile structuri instituționale și de interacțiune poate bloca funcționarea eficientă a celor din urmă.
17. Câteva dintre problemele cheie ale postcomunismului sunt adesea localizate la intersecția dintre sistemele sociale, găsindu-și factori determinanți în fiecare dintre acestea. Persistența economiei informale ca și cea a agriculturii de subzistență sunt deopotrivă produse ale existenței nișelor economice, ale inabilității politice de a le reorienta către dezvoltare, ale rețelelor sociale, ale slabei specializării ocupaționale, ale culturii informalității dezvoltate în comunism.
18. Apar strategii specifice de protest și abandon, precum migrația circulatorie a forței de muncă.
19. Sărăcia persistentă, transformările adesea haotice, traumele culturale induse de schimbare, lipsa de familiaritate cu noul aranjament societal determină în societățile postcomuniste un grad de incertitudine materială și axiologică relativ ridicat. Resursele materiale și culturale ale indivizilor sunt însă limitate, oferind puține instrumente pentru dezvoltarea unor strategii de răspuns care să țintească dezvoltarea, creșterea.

Strategii de viață

1. Apelul la câteva repere teoretice clasice în analiza reacțiilor individuale la schimbare (Merton, Giddens, Sztompka, Hirschman) permite identificarea a patru categorii strategice care joacă rolul de a orienta acțiunile indivizilor în situații de criză societală, cu aplicație imediată la societatea postcomunistă.
2. Este vorba de adaptarea prin acumularea de capitaluri, de protest (și abandon), de retragere și de reîntoarcerea la tradiție. Primele două categorii sunt active, ținând în mod explicit sau implicit creșterea, în timp ce ultimele sunt pasive, căutând mai degrabă supraviețuirea. Toate aceste categorii strategice nu sunt altceva decât tipuri ideale, în sens weberian: ele nu pot fi regăsite ca atare în viața de zi cu zi, ci doar impure, în combinații complexe.
3. Există însă exemple de acțiuni strategice orientate mai degrabă de una dintre categorii. Am analizat în acest sens, în context românesc, voluntariatul și investiția adulților în educația proprie (tipul integrării prin acumulare de capitaluri); migrația externă (protestul); agricultura de subzistență (reîntoarcerea la tradiție); „de-responsabilizarea” față de furnizarea propriei bunăstări (retragerea).
4. Ponderea celor care practică fiecare dintre acțiunile strategice analizate este relativ mică: sub 10%. Ei constituie însă cazuri exemplare pentru scopul lucrării de față.
5. Atât voluntariatul cât și investirea în educație sunt și în România, ca oriunde în lume, apanajul celor cu status „dominant”: mai bine educați, mai avuți, mai tineri, mai sociabili, provenind din orașele mari, având un grad mai ridicat de modernitate etc. Comparativ cu nivele vestice, și chiar din alte țări foste comuniste, cele două acțiuni strategice au incidențe mai reduse în spațiul românesc.
6. Migrația externă, deși nu a atins în trecutul apropiat nivele ridicate, cunoaște tendințe accentuate de creștere, afectând în 2003 aproximativ o zecime din gospodăriile românești. Migranții tind și ei să fie mai tineri, mai înstăriți, mai bine educați, mai integrați în rețele sociale, mai moderni. Ei sunt însă mai critici în raport cu propria situație, ca și cu situația generală a țării.
7. Agricultorii de subzistență ca și cei ce adoptă strategii de retragere se plasează la polul opus. Ei ocupă o casuță a spațiului social determinată de penuria tuturor resurselor, indiferent de tipul lor.
8. Nivelele și distribuția tipurilor de capitaluri în societatea românească, în conjuncție cu modul în care categoriile strategice de orientare a acțiunilor individuale se suprapun peste structurile spațiului resurselor permit

desprinderea unor posibile implicații asupra dezvoltării sociale a României pe termen mediu și scurt.

9. Se conturează structurarea unei categorii sociale cu un potențial ridicat de dezvoltare: tineri, cu venituri peste medie, mai bine educați, mai moderni, mai integrați în rețele de relații utile, orientați către creștere susținută. Aceștia tind să reproducă modelul cultural vestic, într-un ritm ai rapid decât restul populației.
10. La polul opus se situează cei ce adoptă strategii predominant pasive. Potențialul lor de dezvoltare individuală și socială este redus. Mai mult, schimbările impuse de piață, unele probabil inevitabile (precum transformarea și eficientizarea modurilor de a face agricultură) îi poate pune în situații de dificultate majoră, plasându-i nu doar în afara subzistenței ci și în afara societății, în pungi de sărăcie accentuată.
11. O altă categorie este cea a migranților externi. Majoritatea emigrațiilor prezintă pentru moment un caracter temporar, însă este de așteptat ca ele să devină definitive. Pentru moment tind să aibă două efecte contradictorii: Primul este de stimulent pentru dezvoltare, atât prin sumele de bani trimise acasă, cât și prin contagiune culturală, ambele conducând către creșterea consumului (de aici creștere economică) și către prevenirea pasivității familiilor și comunităților de origine (de aici orientarea acestora către strategii active). Al doilea efect este opus, prin migrarea unei forțe de muncă mai bine calificate decât cea rămasă în țară, a unor potențiali antreprenori, a unor oameni mai moderni, ceea ce încetinește ritmurile de creștere. În fine, pe termen scurt încurajarea migrației externe este o formă de a diminua șomajul.
12. Pe termen lung, opoziția dintre cei orientați către creștere și cei interesați exclusiv de supraviețuire poate conduce către creșterea distanței dintre cele două categorii, cu implicații asupra coeziunii sociale.
13. Pe de altă parte, emigranții actuali, odată ajunși la vârsta pensionării este posibil să revină în țară pentru a consuma ultima parte a vieții, sprijinind indirect creșterea și dezvoltarea prin resursele materiale și culturale pe care continuă să le importe în România.

Bibliografie

- Abramson, Paul R., Ronald Inglehart, 1998. *Value Change in Global Perspective*, University of Michigan Press, Ann Arbor, [ediția inițială: 1995].
- Almond, Gabriel A., Sydney Verba, 1996. *Cultura civică. Atitudini politice și democrație în cinci națiuni*, Editura Du Style, București [ediția originală, în limba engleză: 1963].
- Amin, Ash, 1997. Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition, capitolul 1 în Ash Amin, editor – *Post-Fordism. A Reader*, Blackwell, p. 1-33 [ediția inițială: 1994].
- Anderson, Bridget, 2001. Different roots in common ground: transnationalism and migrant domestic workers in London, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (4): 673-683.
- Anderson, Todd, Jennifer Stuart, eds. 2004. *The 2003 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia*, USAID.
- Anheier, Helmut K., Sally Stares, Paola Grenier, 2004. Social Capital and Life Satisfaction: A Comparative Analysis, în Will Arts și Loek Halman, editori, *Europeans' Values*, Brill Book, Leiden (sub tipar).
- Arango, Joaquín, 2001. Explaining migration: a critical view, *International Social Science Journal* 165/2000: 283-296.
- Arundel, Anthony, Hugo Hollanders, 2002. *European Innovation Scoreboard 2002, European Trend Chart on Innovation*, European Commission, Enterprise Directorate-General, Bruxelles.
- ASBH (Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina). 2005. *Demography, Thematic Bulletin 2/2004*, ARKA press, Sarajevo. <http://www.bhas.ba/pdf%20i%20zip/pdf/TB2_04.pdf>
- Bădescu, Gabriel, 2003. Încredere și democrație în țările în tranziție, *Sociologie Românească*, I (1-2): 109-128.
- Balica, Magda, Irina Horga, 2000. Rolul și gradul de implicare a comunității în rezolvarea problemelor școlii. Soluții adoptate la nivel comunitar, în Mihaela Jigău, coordonator, *Învățământul rural din România: condiții, probleme și strategii de dezvoltare*, Institutul de științe ale Educației, Ministerul Educației Naționale și Fundația pentru o Societate Deschisă, București, octombrie 2000 (ediția a II-a: UNICEF, 2002).
- Balockaite, Rasa, 2003. De Mystifying Social Reality. European Integration Processes in Lithuania 2003, în Bogdan Voicu, Horațiu Rusu, editori –

- Globalization, Integration, and Social Development in Central and Eastern Europe*, Psihomedica, Sibiu.
- Banca Mondială, 2003. *România: Evaluarea sărăciei. Volumul I. Raportul principal*, Raport Nr. 26169-RO. Banca Mondială, București, Octombrie 2003.
- Banfield, Edward C. 1958. *Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, New York .
- Barr, Nicholas, 2001. Reforming welfare states in post-communist countries, în Lucjan T. Orlowski, editor – *Transition and Growth in Post-Communist Countries*, Edward Elgar, Cheltenham și Northampton, p. 169-217.
- Bartolo, Annamaria di, 1999. *Modern Human Capital Analysis: Estimation of US, Canada and Italy Earning Functions*, LIS, Working Paper 212, Luxemburg.
- Basok, Tanya, 2000. He Came, He Saw, He ... Stayed. Guest Worker Programmes and the Issue of Non-Return, *International Migration*, 38 (2): 215-238.
- Bauman, Zygmunt, 2002. *Comunitatea*, Editura Antet, București.
- Beck, Ulrich, 1994. The Reinvention of Politics: Toward a Theory of Reflexive Modernization, în Ulrich Beck, Anthony Giddens și Scott Lash – *Reflexive Modernity. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Polity Press, p. 1-55.
- Beck, Ulrich, 1997. *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*, Polity Press ediția originală, în limba germană: 1996ț.
- Becker, Gary S., 1995. *Capitalul Uman. O analiză teoretică și empirică cu referire specială la educație*, Editura All, București ediția originală, în limba engleză: 1964ț.
- Bell, Daniel, 1976. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, ediția inițială: 1973ț.
- Benovsk-Sabkova, Milena, 2002. Informal farm work in North Western Bulgaria and Eastern Serbia, în Neef și Stănculescu, editori, 2002: 95-110.
- Berevoescu, Ionica, 1999. Fulga – izolare și participare comunitară, *Sociologie românească*, serie nouă, nr. 2/1999: 57-84.
- Berevoescu, Ionica, și alții, 1999. *Fetele schimbării. Românii și provocările tranziției*, Editura Nemira, București.
- Blaug, Mark, 1976. *A View on Human Capital*, Journal of Economic Literature: 827-855.
- Bleahu, Ana, 2003. Rural Non-farm Activities in two Romanian Counties, prezentare la seminarul *The Rural Non-farm Economy and Livelihood Diversification in Romania*, organizat de Natural Resources Institute (University of Greenwich, UK), DFID și World Bank, 14 aprilie 2003, București.
- Bleahu, Ana, 2004. O perspectivă istorică asupra sectorului ne-agricol din mediul rural: 1930-2002, *Calitatea Vieții*, 2/2004, sub tipar.
- Blenovska-Sabkova, Milena, 2002. Informal Farm Work in North Western Bulgaria and eastern Serbia, în Rainer Neef, Manuela Stănculescu, editori (2002) – *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*, Ashgate, Aldershot: 95-110.
- Boch, Robert L., Joel Smith, 1977. Community Satisfaction, Expectations of Moving, and Migration. *Demography* 14, 2 (May): 147-167.

- Bocock, Robert, 1996. The Cultural Formations of Modern Society, în Stuart Hall, David Held, Dan Hubert și Kenneth Thompson, editori, 1996: 149-183.
- Bodenstein, Thilo, Gerald Schneider, 2001. The Road to Capitalism is Strewn with Peaceful Intentions: A Political Economy Approach to Economic Openness in Transition Countries, *ECPR Joint Sessions of Workshops, Grenoble, April 2001. Workshop 2. Political Transformation in Soviet Successor States: The States of the CIS in Comparative and Theoretical Perspective*.
- Boia, Lucian, 1997. *Istorie și mit în conștiința românească*, Humanitas, București.
- Boia, Lucian, 1998. *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, Humanitas, București.
- Boia, Lucian, 2002. *România, țară de frontieră a Europei*, Humanitas, București șprima ediție, în limba engleză: 2001t.
- Böröcz, József, 1992. Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery, *Theory and Society* 21:77–104.
- Böröcz, József, 1993. Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary, *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology* 34, no. 1 (May): 81–107.
- Böröcz, József, 1998. Informality Rules, prezentată la *Conference on the Transformation of Informality*, Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliche Fakultät, Universität Potsdam, October 8, 1998.
- Boscacci, Flavio, 1999. *Towards a New Urban Rural Partnership in Europe. A Typology of Rural Areas in Europe. Indicators on Strength and Weakness of Rural Territories and Selection of Areas (Nuts III)*, Dipartimento per i Servizi Tecnici Nazionali. Politecnico di Milano – Dipartimento Economia e Produzione. Study Programme on European Spatial Planning of the European Commission, Milano, November 1999.
- Bosch, Karel Van der, 1993. Poverty measures in comparative research, în Hans-Jürgen Andreß, editor, *Empirical Poverty in a Comparative Perspective*, Ashgate: 3-23.
- Boudon, Raymond, 1973. *L'inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Armand Colin, Paris.
- Boudon, Raymond, 1998. *Efecte perverse și ordine socială*, Eurosong & Book, București [ediția originală, în limba franceză: 1993].
- Bourdieu, Pierre, 1977a. *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge [ediția originală, în limba franceză: 1974].
- Bourdieu, Pierre, 1977b. *Reproduction in Education, Society, and Culture*, Sage, Londra.
- Bourdieu, Pierre, 1979. *La distinction*, Éditions de Minuit, Paris.
- Bourdieu, Pierre, 1980. *Le sens pratique*, Éditions de Minuit, Paris.
- Bourdieu, Pierre, 1986. Forms of capital, în John G. Richardson – *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York, p. 241-258 șprima versiune, în limba franceză, 1980t.
- Bourdieu, Pierre, 1999. *Rațiuni practice. O teorie a acțiunii*, Editura Meridiane, București [ediția originală, în limba franceză: 1994].

- Bradshaw, Jonathan, Bjorn Hallerod, 1994. Giving Social Indicators Their Democratic Weight, prezentată la *Social Policy Association Conference*, 12-14 iulie.
- Brainerd, Elisabeth, 1998. Winners and Losers in Russia's Economic Transition, *American Economic Review*, 88, 5, p. 1094-1116.
- Brucan, Silviu, 1990. *Pluralism și conflict social. O analiză socială a lumii comuniste*, Editura Enciclopedică, București [ediția originală, în limba engleză: 1990].
- Brucan, Silviu, 1996. *Stâlpii noii puteri în România*, Nemira, București.
- Bryant, Christopher G.A., Edmund Mokrzyki, 1994. Introduction. Theorizing the changes in East-Central Europe, în Christopher G.A. Bryant, Edmund Mokrzyki, editori – *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, Routledge, Londra și New York: 1-13.
- Bunce, Valerie, 1995. Comparing East and South, *Journal of Democracy* 6.3: 87-100.
- Burt, Ronald S., 1992. *Structural Holes. The Social Structure of Competition*, Harvard University Press, Cambridge (MA) și Londra.
- Callan, Tim, Brian Nolan, Christopher T. Whelan, 1993. Resources, Deprivation and the Measurement of Poverty, *Journal of Social Poverty*, 22 (2): 141-172.
- Campbel, Robert W., 1991. *The Socialist Economies in Transition. A Primer on Semi-Reformed Systems*, Indiana University Press, Bloomington și Indianapolis.
- CASPIS (Comisia Anti-Sărăcie și Promovare a Incluziunii Sociale). 2004. *Dinamica sărăciei și a sărăciei severe în perioada 1995 – 2003*, <<http://www.caspis.ro/downloads/despre%20saracie.doc>>.
- Castles, Stephen, 1993. Migrations and Minorities in Europe. Perspectives for the 1990s: Eleven Hypotheses, în J. Wrench, J. Solomos, editori, *Racism and Migration in Western Europe*, Berg: Londra: 17-35.
- Center for Educational Policy Studies (CEPS), 2000a. *Statistical data for background purposes of OECD review. Country: Albania*, CEPS, University of Ljubljana. Faculty of Education - December 2000, http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/oecd_report-alb-enl-t01.pdf.
- Center for Educational Policy Studies (CEPS), 2000b. *Statistical data for background purposes of OECD review. Country: Bosnia and Herzegovina*, CEPS, University of Ljubljana. Faculty of Education - December 2000, http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/oecd_report-fbh-enl-t01.pdf.
- Center for Educational Policy Studies (CEPS), 2001a. *Statistical data for background purposes of OECD review. Country: Moldova*, CEPS, University of Ljubljana. Faculty of Education - August 2001, http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/oecd_report-mol-enl-t01.pdf.
- Center for Educational Policy Studies (CEPS), 2001b. *Statistical data for background purposes of OECD review. Country: Macedonia*, CEPS, University of Ljubljana. Faculty of Education - January 2001, http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/oecd_report-mak-enl-t01.pdf.

- Chaplin, Hannah, Sophia Davidova, Matthew Gorton, 2004. Agricultural adjustment and the diversification of farm households and corporate farms in Central Europe, *Journal of Rural Studies* 20: 61–77.
- Chavdarova, Tanya, 1994. Irregular Economic Activities: The Bulgarian Case of Hidden Privatization, în Stein Ringen, Claire Wallace, editori, *East-Central Europe Today. Prague Papers on Social Responses to Transformation*. Volume I, Avebury: 163-174.
- Chavdarova, Tanya, 2001. The informal economy in Bulgaria.: historical background and present situation, în Rainer Neef, Manuela Stănculescu, editori, 2001: 56-76.
- Chelcea, Liviu. 2002. The culture of shortage during state-socialism: consumption practices in a Romanian village in the 1980s, *Cultural Studies* 16 (1), 16–43.
- Chikovani, Elene, editor. 2004. *Education, Science and Culture in Georgia*, Ministry of Economic Development of Georgia, State Department for Statistics, „Information and Publishing Centre” Ltd, Tbilisi.
- Chiribucă, Dan. 2004. *Tranziția postcomunistă și reconstrucția modernității în România*, Dacia, Eikon, Cluj-Napoca.
- Chirot, Daniel, 1996. *Societăți în schimbare*, Editura Athena, București [ediția originală, în limba engleză: 1994].
- Ciobanu, Ruxandra Oana, 2004. Migrația internațională ca strategie de viață și schimbarea comunitară. *Sociologie românească*, 2/2004 (sub tipar).
- Cnaan, Ram A., Laura Amroffell, 1994. Mapping Volunteer Activity. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 23(4):335-351.
- Coleman, James S, 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, 94: S94-S120.
- Coleman, James, 1990. *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Collier, Paul, 1998. Social Capital and Poverty, *Social Capital Initiative Working Paper* no. 4, World Bank.
- Comisia Națională pentru Statistică (CNS), 1996. *Anuarul demografic al României. Ediția 1996*, București.
- Comisia Națională pentru Statistică (CNS), 1997. *Analize demografice. Situația demografică a României în perioada 1990-1996*, București.
- Comisia Națională pentru Statistică (CNS), 1998. *Analize demografice. Situația demografică a României în perioada 1990-1997*, București.
- Comisia Națională pentru Statistică (CNS), 1999. *Analize demografice. Situația demografică a României în perioada 1990-1998*, București.
- Comte, Auguste, 1975. Cours de philosophie positive, în *Œuvres d'Auguste Comte*, Paris, Anthropos, [ediția originală: 1838].
- Constantinescu, Monica, 2003a. Circular migration to Spain, în Bogdan Voicu, Horațiu Rusu, editors, *Globalization, Integration, and Social Development in Central and Eastern Europe*, Sibiu: Psihomedica.
- Constantinescu, Monica, 2003b. Teorii ale migrației internaționale, *Sociologie Românească*. 1-2/2002 [apărut 2003].
- Constantinescu, Monica, 2004. *Asupra importanței legăturilor slabe în migrație*, manuscris.

- Crosby, Faye, 1976. A Model of Egoistic Relative Deprivation, *Psychological Review*, 83: 85-113.
- Cucó i Giner, Josepa, , 2000. Proximal Paradox. Friends and Relatives in the Era of Globalization, *European Journal of Social Theory*, 3(3): 313-324.
- Dahrendorf, Ralph, 1993. *Reflecții asupra revoluției din Europa*, Humanitas, București [ediția originală, în limba engleză: 1991].
- Dan, Adrian-Nicolae, 1999. România și politica ei de locuire în contextul Europei de Est și a Uniunii Europene, în Cătălin Zamfir, coordonator. *Politici sociale în România: 1990-1998*, Expert, București, p. 447-490.
- Dan, Adrian-Nicolae, Mariana Dan, 2003. Housing Policy in Romania in Transition: between State Withdrawal and Market Collapse, în Bogdan Voicu, Horațiu Rusu, editori - *Globalization, European Integration, And Social Development in European Postcommunist Societies*, Psihomedica, Sibiu.
- Dasgupta, Partha, Ismael Serageldin, eds., 1999. *Social Capital: A Multifaced Perspective*, World Bank, Washington, DC.
- Davenport, Thomas, 1999. *Human Capital. What It Is and Why People Invest It*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- Davies, James C., 1978. Vers une théorie de la révolution, în Pierre Birnbaum, François Chazel – *Sociologie politique*. Textes, Armand Colin, Paris [ediția originală în limba engleză: 1962].
- Davis Root, Brenda, Gordon F. De Jong, 1991. Family Migration in a Developing Country, *Population Studies*, 45, 2 (July): 221-233.
- Davis, James A, 1959. A Formal Interpretation of the Theory of Relative Deprivation, *Sociometry*, 22 (4, decembrie): 280-296.
- Davis, Junior, 2003. The structure of the RNFE in Romania: Present situation and some policy issues, prezentare la seminarul *The Rural Non-farm Economy and Livelihood Diversification in Romania*, organizat de Natural Resources Institute (University of Greenwich, UK), DFID și World Bank, 14 aprilie 2003, București.
- Davis, Junior, Douglas Pearce, 2000. *The Rural Non-farm Economy in Central and Eastern Europe*, Natural Resources Institute Report No. 2631, May 2000.
- Dăianu, Daniel, 2000. *Încotro se îndreaptă țările postcomuniste? Curenți economice în pragul secolului*, Polirom, Iași.
- Deacon, Bob, 1992. East Europe Welfare: Past, Present and Future in Comparative Context, în Bob Deacon, editor – *The New Eastern Europe. Social Policy: Past, Present and Future*, Sage, London, Newbury Park, New Delhi: 1-30.
- Deacon, Bob, cu Michelle Hulse și Paul Stubbs, 1997. *Global Social Policy. International Organizations and the Future of Welfare*, Sage Publications, Londra, Thousand Oaks and New Delhi.
- Dean, Mitchell, 1998. Risk. Calculable and Incalculable, *Soziale Welt*, 49 (1): 25-42.
- Dekker, Paul, Loek Halman, editori, 2003. *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*, Kluwer Publishers
- Deleeck, Herman, Karel van den Bosch, Lieve de Lathouwer, 1992. *Poverty and the Adequacy of Social Security in the EC*, Aldershot, Avebury.

- Desai, Meghnad, Anup Shah, 1988. An Econometric Approach to the Measurement of Poverty, *Oxford Economic Papers*, 40 (3, septembrie): 505-522.
- Deth, Jan van, Elinor Scarbrought, editori, 1994. *The Impact of Values (Beliefs in Government, vol. 4)*, Oxford University Press.
- Deth, Jan Van, Elinor Scarbrought., 1994. The Concept of Values în Jan van Deth, Elinor Scarbrought (editori, 1994): 21-47.
- DfS (Department for Statistics under the Ministry of Economic Development of Georgia). 2004. Social Trends in Georgia: 2004, Tbilisi, <www.statistics.ge>.
- Dixon, John, David Makarov, editori, 1998. *Poverty. A Global Reality*, Routledge.
- Dogan, Mattei, 1998. Erodarea încrederii în democrațiile avansate, *Revista de Cercetări Sociale*, 5 (1): 3-24.
- Dogan, Mattei, 2002. Trust-Mistrust in European Democracies, *Sociologie Românească*, serie nouă, 1-4/2001 (apărut în 2002): 1-19.
- Douglas, Mary, 1986. *Risk acceptability according to the social sciences*, Routledge & Kegan Paul, Londra.
- Douglas, Mary, 1992. *Risk and blame: essays in cultural theory*. Routledge, Londra și New York.
- Douglas, Mary, Aaron Wildavsky, 1983. *Risk and culture: an essay on the selection of technical and environmental dangers*, University of California Press, Berkeley.
- Dubnoff, Steven, 1985. How Much Income is enough? Measuring Public Judgements, *Public Opinion Quarterly*, 49 (3): 285-299.
- Duclos, Jean-Yves, Philippe Grégoire, 1999. Absolute and Relative Deprivation and the Measurement of Poverty, *Cahier de recherche*, Université de Laval, Department d'Économique, <<http://www.ecn.ulaval.ca/w3/recherche/cahiers/1999/9910.pdf>>.
- Durkheim, Émile, 1974. *The Division of Labor in Society*, Free Press, Glencoe șediția originală: 1893t.
- Easterlin, Richard A, 1974. Does economic growth improve the human lot?, în Paul A. David și Melvin W. Reder, eds., *Nations and households in economic growth*, Academic Press, New York:89-125.
- Easterlin, Richard A, 2001. Income and Happiness: Towards A Unified Theory, *The Economic Journal*, 111 (July): 465-484.
- Ekiert, Grzegorz, 1992. Peculiarities of Post-Communist Politics: The Case of Poland, *Studies in Comparative Communism*, 25: 341-61.
- Enikqő, Veress, 1999. De/re-țărănizare în România după 1989, *Sociologie Românească*, 1999 (3): 79-90.
- Ester, Peter, Loek Halman, Ruud de Moor, 1994. *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press.
- Ester, Peter, Loek Halman, Ruud de Moor, 1994. *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, Tilburg.
- Etzioni, Amitai, 2002. *Societatea monocromă*, Polirom, Iași [ediția inițială, în limba engleză: 2001].

- Eyal, Gil, Ivan Szelenyi, Peter Townsley, 2001. *Capitalism fără capitaliști. Noua elită conducătoare din Europa de Est*, Editura Omega, București [ediția originală, în limba engleză: 1998].
- Faist, Thomas, 2000. Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies* 23, 2 (March): 189–222.
- Fassmann, Heinz, Rainer Munz, 1994. European East-West Migration, 1945-1992, *International Migration Review*, 28, 3 (Autumn): 520-538.
- Ferge, Zsuzsa, 1995. Social Policy Reform in Post-Communist Countries: Various Reform Strategies, în Stein Ringen, Claire Wallace, editori, *Social Reform in East-Central Europe: New Trends in Transition. Prague Papers on Social Responses to Transformation*. Volume III, Trevor Top, Praga, p. 1-38.
- Flinghstein, Neil, 1996. The Economic Sociology of the Transition from Socialism, *American Journal of Sociology*, vol. 101, no. 4 (January): 1074-1081.
- Foucault, Michel, 1991. Governmentality, în Graham Burchell, Colin Gordon și Peter Miller, editori – *The Foucault Effect: Studies in Governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*, Harvester Wheatsheaf, London, p. 87-104 [articolul reproduce o prelegere susținută de Michel Foucault în februarie 1978, la College de France].
- Friedrichs, Jürgen, 1998. Do poor neighborhoods make their residents poorer? Context effects of poverty neighborhoods on residents, în Hans-Jürgen Andreß, editor, *Empirical Poverty in a Comparative Perspective*, Ashgate, p. 77-99.
- Frunză, Mălina, 1997. Implicare religioasă și peer-grupuri, *Revista de Cercetări Sociale*, nr. 2/1997.
- Frunză, Mălina, Bogdan Voicu, 1997. Statul și țăranul român. Un studiu de caz, *Revista de Cercetări Sociale*, nr. 3/1997.
- Fukuyama, Francis, 1994. *Sfârșitul istoriei?*, Editura Vremea S.C., București [ediția originală, în limba engleză: 1989].
- Fukuyama, Francis, 1995. *Trust: The Social Values and the Creation of Prosperity*, Free Press.
- Fuller, Linda, 2000. Socialism and the Transition in East and Central Europe. The Homogeneity Paradigm, Class and Economic Inefficiency, *Annual Review of Sociology*, 26: 585-609.
- Gambeta, Diego, 1988. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Blackwell Limited, Oxford.
- Gavrilescu, Dinu, 2003. The Rural Non-Farm Economy: Exit from Poverty - Chance or Illusion?, prezentare la seminarul *The Rural Non-farm Economy and Livelihood Diversification in Romania*, organizat de Natural Resources Institute (University of Greenwich, UK), DFID și World Bank, 14 aprilie 2003, București.
- Gheorghiu, Elena Iulia, 2001. Religiozitate și creștinism în România postcomunistă, *Sociologie Românească*, 2003, I, 3, 102-121.

- Ghetău, Vasile, 1994. Tranziția și impactul său demografic, în *Revista de Cercetări Sociale*, anul 1, nr. 1, p. 38-42.
- Ghetău, Vasile, 1997. Tranziție și demografie, *Populație și Societate*, nr.1-2.
- Gibbins, John R., Bo Reimer, 1994. Postmodernism, în Jan van Deth, Elinor Scarbrought (editori, 1994): 301-331.
- Giddens, Anthony, 1990. *Consequences of modernity*, Polity Press, Cambridge.
- Giddens, Anthony, 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press.
- Giddens, Anthony, 1994. Living in a Post-Traditional Society, în Ulrich Beck, Anthony Giddens și Scott Lash – *Reflexive Modernity. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Polity Press, p. 56-109.
- Goedhart, Theo, Victor Halberstadt, Arie Kapteyn, Bernard van Praag, 1977. The Poverty Line: Concept and Measurement, *Journal of Human Resources*, XII (4): 503-520.
- Goldman, Milton F., 1997. *Revolution and Change in Central and Eastern Europe. Political, Economic and Social Challenges*, M.E.Sharpe, Armonk și Londra.
- Gordon, David, Christina Pantazis, 1997. *Breadline Britain in the 1990's*, Ashgate Avebury, London.
- Granovetter, Mark, 1973. The Strength of Weak Ties, *American Journal of Sociology*, vol. 78: 1360-1380.
- Grigoraș, Vlad, 2001. Strategii ale mobilității în Sâncraia - Hunedoara . *Sociologie Românească*. 1-4/2001.
- Grigorescu, Narcisa, 1999. Minoritarul (grupuri etnice și ocupaționale), în Ionica Berevoescu ș.a., *Fetele schimbării. Românii și provocările tranziției*, Nemira, București:144-150.
- Grootaert, Christiaan, 1998. Social Capital: The Missing Link?, *Social Capital Initiative Working Paper* nr. 3, World Bank.
- Grootaert, Christiaan, 1999. *Social Capital, Household Welfare and Poverty in Indonesia, revised draft, Local Level Institutions Study*, Social Development Department, World Bank, Washington.
- Gurr, T.R., 1970. *Why man rebel*, Princeton University Press.
- Habermas, Jürgen, 1990. What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolutions and the Need for New Thinking on the Left, *New Left Review*, 183:3-22.
- Haferkamp, Hans, Neil J. Smelser, 1992. Introduction, în Hans Haferkamp, Neil J. Smelser, editori – *Social Change and Modernity*, University of California Press.
- Hagenaars, Aldi J.M., 1986. *The Perceptions of Poverty: Contributions to Economic Analysis*, New Holland, Amsterdam.
- Hal, John A., 1998. A view of a death: On communism, ancient and modern, *Theory and Society* 27: 509-534.
- Hall, Stuart, David Held, Dan Hubert și Kenneth Thompson, editori, 1996. *Modernity. An Introduction to Modern Societies*, Blackwell Publishers, Cambridge.

- Halleröd, Björn, 1994. Poverty in Sweden: A New Approach to the Direct Measurement of Consensual Poverty, *Umeå Studies in Sociology*, Umeå University.
- Halleröd, Björn, 1996. Deprivation and Poverty: a Comparative Analysis of Consensual Poverty in Sweden and Great Britain, *ACTA Sociologia*, vol.39, nr. 2, p. 141-168.
- Halleröd, Björn, Jonathan Bradshaw, Hilary Holmes, 1997. Adapting the Consensual Definition of Poverty, în David Gordon și Christina Pantazis, editori. *Breadline Britain in the 1990's*, Ashgate Avebury, London.
- Halman, Loek, Ruud de Moor, 1994. Value Patterns and Modernity, în Peter Ester, Loek Halman, Ruud de Moor, 1994.
- Hanley, Eric. 2000. Self-employment in post-communist Eastern Europe: a refuge from poverty or road to riches?, *Communist and Post-Communist Studies* 33 (2000) 379–402
- Haperkamf, Jurgen, Neil Smelser, editori, 1992. *Social Change and Modernity*, University of California Press, Berkeley “ Los Angeles “ Oxford.
- Hartog, Joop, 1988. Poverty and the Measuremnt of Individual Welfare. A Review of A.J.M. Hagennars' The Perception of Poverty, *The Journal of Human Resources*, vol. 23, nr. 2, p. 243-266.
- Heckman, James J., 1999. *Policies to Foster Human Capital*, Aaron Wildavsky Forum, Richard and Rhoda Goldman School of Public Policy, University of California at Berkeley.
- Henry, Lewis, Morgan, 1971. *La société archaïque* (titlul original: Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization), Anthropolos, Paris șediția originală, în limba franceză: 1877t.
- Hirschhausen-Leclerc, Béatrice von, 1994. L'invention de nouvelles campagnes en Roumanie, *L'Espace géographique*, No.1/1994.
- Hirschman, Albert O., 1999. *Abandon, contestare și loialitate. Reacții față de declinul firmelor, organizațiilor și statelor*, București, Nemira șediția originală, în limba engleză: 1970t.
- Hobsbawm, Eric, 1999. *Era extremelor. O istorie a secolului XX, 1914-1991*, Editura Cartier, Chișinău șediția originală, în limba engleză: 1994t.
- Hollanders, Hugo, 2003. *European Trend Chart on Innovation, 2003 European Innovation Scoreboard: Technical Paper No 2: Analysis of national performances*, European Commission, Enterprise Directorate-General: Innovation/SMEs Programme (disponibil on-line la: www.cordis.lu/trendchart).
- Holmes, Leslie. 2004. *Postcomunismul*, Iași: Institutul European. șediția originală, în limba engleză: 1997t
- Huntington, Samuel, 1987. Goals of Development, în Samuel P. Huntington și Myron Weiner – *Understanding Political Developments: An Analytic Study*, Little, Brown & Co. Series in Comparative Politics, p. 6-32.
- Ilie, Lavinia, 2004. Capitalul social și democrația în țările din Europa Centrală și de Est, *Sociologie Românească*, 2003, I, 4, 73-82 șapărut 2004t.

- Iliescu, Ion, 1994. *Revoluție și reformă*, Editura Enciclopedică, București.
- Illner, Michael, 1999. Second thoughts on the transformations in Eastern and Central Europe, în Thomas P. Boje, Bart van Steenberg, Sylvia Walby – *European Societies. Fusion or Fission?*, Routledge, Londra și New York: 234-245.
- Inglehart, Ronald, 1971. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies, *American Political Science Review* 65: 991-1017.
- Inglehart, Ronald, 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald, 1995. Changing values, economic development and political change, *International Social Science Journal*, 47, 1 (September 1995): 379-403.
- Inglehart, Ronald, 1997. *Modernization and Post-Modernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald, Wayne E. Baker, 2000. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, vol. 65, februarie, p. 19-51.
- Inkeles, Alex, 1996 și 1969. Making Man Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries, *American Journal of Sociology*, 75, 2 (sept, 1969): 208-225, reproduc și în Alex Inkeles și Masamichi Sasaki (editori), *Comparing Nations and Cultures. Readings in a Cross-Disciplinary Perspective*, Prentice Hall, p. 572-585.
- Inkeles, Alex, David Smith, 1974. *Becoming modern. Individual Change in Six Developing Countries*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts).
- Institutul de Cercetare a Calității Vieții, 2003. *Dicționar de sărăcie*, <www.iccv.ro/romana/dictionar/dictionar.htm>.
- Institutul Național de Statistică (INS), 2001a. *Anuarul statistic al României: 2000*, București.
- Institutul Național de Statistică (INS), 2001b. *Populația pe municipii, orașe, comune și sexe la 1 iulie 2001*, București.
- Institutul Național de Statistică (INS), 2002. *Anuarul statistic al României: 2001*, București.
- Institutul Național de Statistică (INS), 2003. *Analize demografice. Situația demografică a României în anul 2002*, București.
- Institutul Național de Statistică și Studii Economice (INSSE), 2000. *Analize demografice. Situația demografică a României în anul 1999*, București.
- Janowski, Monica, 2003. The role of non-farm economic activities in village livelihoods in Romania: Findings and policy implications, prezentare la seminarul *The Rural Non-farm Economy and Livelihood Diversification in Romania*, organizat de Natural Resources Institute (University of Greenwich, UK), DFID și World Bank, 14 aprilie 2003, București.
- Janowski, Monica, Ana Bleahu, 2001. Factors affecting Household-level involvement in Rural Non-Farm Economic Activities in two communities

- in Dolj and Brasov judete, Romania, *Natural Resources Institute Report No. 2638*, August 2001.
- Jessop, Bob, 1997. Post-Fordism and the State, capitolul 8 în Ash Amin, editor – Post-Fordism. A Reader, Blackwell, p. 251-279 șediția inițială: 1994ț.
- Jigău, Mihaela, (coordonator), 2000. *Învățământul rural din România: condiții, probleme și strategii de dezvoltare*, Institutul de Științe ale Educației, Ministerul Educației Naționale și Fundația pentru o Societate Deschisă, București, octombrie 2000 șediția a II-a: UNICEF, 2002ț.
- Johannsen, Lars, 2000. Democratization and Development: Modernization and Political Institutions, *ECPR Joint Sessions of Workshops, Grenoble, April 2000. Workshop 2. Political Transformation in Soviet Successor States: The States of the CIS in Comparative and Theoretical Perspective*.
- Joly, Danièle, 2000. Some Structural Effects of Migration on Receiving and Sending Countries, *International Migration*, 38 (5): 25-40.
- Juknevičius, Stanislovas, Aida Savicka, 2003. From Restitution to Innovation. Volunteering in Postcommunist Countries, în Paul Dekker și Loek Halman, editori, 2003: 127-142.
- Kangas, Olli, Veli-Matti Ritakallio – Different methods – different results? Approaches to multidimensional poverty, în Hans-Jürgen Andreß, editor, *Empirical Poverty in a Comparative Perspective*, Ashgate: 167-203.
- Kapteyn, Arie, Peter Kooreman, Rob Willemse, 1988. Some Methodological Issues in the Implementation of Subjective Poverty, *Journal of Human Resources*, 23 (2): 222-242.
- Katchanovski, Ivan, 2000. Divergence in Growth in Post-Communist Countries, *Journal of Public Policy*, 20, I: 55-81.
- Kiker, B.F., 1966. Historical Roots of the Concept of Human Capital, *Journal of Political Economy* 74 (October): 481-499, reproduc în Kiker, 1971).
- Kiker, B.F., ed., 1971. *Investment in Human Capital*, University of South Carolina Press, Columbia.
- Kluegel, James R., David S. Mason, 2000. Market Justice in Transition și Political System Legitimacy: Representative? Fair?, în David S. Mason, James R. Kluegel, editori – *Marketing Democracy. Changing Opinion About Inequality and Politics in East Central Europe*, Rowman and Littlefield Publishers Inc.:161-187 și 188-214.
- Knack, Stephen, 1999. Social Capital, Growth, and Poverty: A Survey of Cross-Country Evidence, *Social Capital Initiative Working Paper nr. 7*, World Bank, Washington.
- Kohl, Jürgen, 1996. The European Community: Diverse Images of Poverty, capitolul 14 în Else Yen, S.M. Miller și Syed Abdus Samad, editori, *Poverty: A Global Reader. Handbook on International Poverty Research*, Scandinavian University Press, Oslo.
- Kolankiewicz, George, 1996. Social capital and social change, *British Journal of Sociology*, 47 (3): 427-441.
- Kosaka, Kenji, 1986. A Model of Relative Deprivation, *Journal of Mathematical Sociology*, 12 (1): 35-48.

- Kostov, Phillip, John Lingard, 2002. Subsistence farming in transitional economy: lessons from Bulgaria, *Journal of Rural Studies*, 18, 1 (January): 83-94.
- Kostovicova, Denisa, 2003. The Albanians in Great Britain: diasporic identity and experience in the educational perspective since 1990, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 5 (1): 53-69.
- Kubicek, Paul. 2000. Post-communist political studies: ten years later, twenty years behind?, *Communist and Post-Communist Studies* 33: 295-309.
- Kumar, Krishan, 1995. *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World*, Blackwell, Oxford (UK) & Cambridge (USA).
- Kumar, Krishan, 1999. Modernization & Industrialization, *Encyclopedia Britannica*, vol. 24, 15th Edition, p. 255-266, reproduc în Malcolm Waters, editor – Modernity. Critical Concepts. Volume I: Modernization, Routledge, Londra și New York, 1999, p. 72-104 [ediția inițială: 1990].
- Kuzio, Taras, 2001. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?, *Politics*, 21 (3): 168-177.
- Lapierre, Jean-William, 1997. *Viață fără stat? Eseu asupra puterii politice și inovației sociale*, Institutul European, Iași [ediția originală, în limba franceză: 1977].
- Lash, Scott, 1990. *Sociology of Postmodernism*, Routledge, New York și Londra.
- Lash, Scott, John Urry, 1987. *The End of Organized Capitalism*, Polity Press, Cambridge.
- Lavigne, Marie, 2000. Ten years of transition: a review article, *Communist and Postcommunist Studies* 33: 475-483.
- Lăzăroiu, Andra, Sebastian Lăzăroiu, 2000. Comișani – o comună cu două modele, în Elena Zamfir, Marian Preda, coordonatori – *Diagnoza problemelor sociale comunitare. Studii de caz*, Editura Expert, București, p. 153-206.
- Lăzăroiu, Sebastian, 1999a. Rețele de capital social și antreprenori în Comișani, *Sociologie Românească*, serie nouă, nr. 2/1999: 31-56.
- Lăzăroiu, Sebastian, 1999b. Aproapele, în Ionica Berevoescu ș.a., *Fetele schimbării. Românii și provocările tranziției*, Nemira, București: 126-142.
- Lăzăroiu, Sebastian, 1999c. Rețelele, în Ionica Berevoescu ș.a., *Fetele schimbării. Românii și provocările tranziției*, Nemira, București: 150-160.
- Lăzăroiu, Sebastian, 1999d. Constructori. Riscuri și strategii, în I. Berevoescu și alții, 1999.
- Lăzăroiu, Sebastian, 2001. Trafic de femei. O perspectivă sociologică. *Sociologie Românească*. 2/2000 (apărut 2001)
- Ledeneva, Alena V., 1998. *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge University Press.
- Leonard, Peter, 1997. *Postmodern Welfare. Reconstructing on Emancipatory Project*, Sage, London.
- Levinson, Mark, Jennifer Stuart, eds. 2002. *The 2001 NGO Sustainability Index For Central and Eastern Europe and Eurasia*, USAID.
- Loury, Glenn C., 1977. A Dynamic Theory of Racial Income Differences, în Phyllis A. Wallace și Annette M. La Mond (eds.. *Women, Minorities, and Employment Discrimination*, Lexington Books, Lexington, MA., p. 153-186.

- Luhmann, Nicklas, 1979. *Trust, and power*, Wiley, Chichester.
- Luhmann, Nicklas, 1993. *Risk: a sociological theory*, Aldine de Gruyter, New York șediția originală, în limba germană: 1991t.
- Lupton, Deborah, 1999. *Risk*, Routledge (Key Ideas Series), Londra și New York.
- Lyon, Fergus, 2000. Trust, Networks and Norms: The Creation of Social Capital in Agricultural Economies in Ghana, în *World Development*, 28 (4): 663-681.
- Liotard, Jean-François, 1993. *Condiția postmodernă. Raport asupra cunoașterii*, Editura Babel, București [ediția originală, în limba franceză: 1979].
- Mack, Joanna, Stewart Lansley, 1985. *Poor Britain*, George Allen & Unwin, London, Boston, Sydney.
- Macours, Karen, Johan F.M. Swinnen, 2002. Patterns of agrarian transition, *Economic Development and Cultural Change*: 365-394
- Mărginean, Ioan, 1999. Suportul social pentru democrație, *Sociologie Românească*, serie nouă, nr. 2/1999: 3-18.
- Mărginean, Ioan, 2002. Calitatea vieții percepute în România, în Ioan Mărginean, Ana Bălașa, coordonatori – *Calitatea vieții în România*, Editura Expert, București: 61-108.
- Mărginean, Ioan. (coordonator), Iuliana Precupețu, Ana Maria Preoteasa, Ana Bălașa, Claudia Petrescu, Marius Strâmbeanu, 2003. *Calitatea Vieții în România: 1990 – 2003*, <<http://www.iccv.ro/romana/studii/teme/2003/diagnoza2003.zip>>.
- Marris, Peter, 1996. *The Politics of Uncertainty. Attachment in private and public life*, Routledge, London și New York.
- Marshall, T.H., 1981. *The Right of Welfare and Other Essays*, Heinemann Educational Books, London.
- Martin, Michael O., Ina V.S. Mullis, Eugenio J. Gonzalez, Kelvin D. Gregory, Teresa A. Smith, Steven J. Chrostowski, Robert A. Garden, Kathleen M. O'Connor, 2000. *TIMSS 1999 International Science. Findings from IEA's Repeat of the Third International Mathematics and Science Study at the Eighth Grade*, International Study Center, Lynch School of Education, Boston College, Disponibil și pe Internet: www.timss.org.
- Marx, Karl, 1970. *Capital*, Lawrence & Wishart, London [ediția originală, în limba germană: 1867].
- Massey, Douglas S., Joaquín Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, 1993. Theories of International Migration: A Review and Appraisal, *Population, and Development Review*, 19, 3 (September): 431-466.
- Mastilak, Julius, 2003. Welfare policies in the two transition countries: Slovakia and Poland, prezentare la *Globalization, Integration, and Social Development in Central and Eastern Europe. Round table for young social scientist from CEE*, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, 6-8 septembrie 2003.
- Maurel, Marie-Claude, 1994. *La transition post-collectiviste. Mutations agraires en Europe centrale*, Editions L'Harmattan, Paris, 1994.
- Melua, David, 2003. A Response to Iuliana Precupețu, în Robin Cassling și Gabriel Fragnișre, editori – *Social Sciences and Political Change. Promoting*

- Innovative Research in Post-Socialist Countries*, P.I.E.-Peter Lang, Brussels: 125-128.
- Merton, Robert K., 1959. *Social Theory and Social Structure. Revised and enlarged edition*, Free Press, Glencoe [ediția originală: 1950].
- Merton, Robert, with Alice Rossi, 1960. Contributions on the Theory of Reference Group Behavior, în Robert K. Merton – *Social Theory and Social Structure. Revised and Enlarged Edition*, The Free Press, Glencoe, Illinois, p. 225-280 [ediția inițială: 1950].
- Mihăilescu, Ioan, 2003. Schimbări ale modului de gândire în spațiul românesc și Valori și norme sociale în perioada de tranziție, în Ioan Mihăilescu, *Sociologie generală. Concepte fundamentale și studii de caz*, Polirom, București: 55-64 și 65-76
- Mihăilescu, Vintilă, 1997. Două sate în tranziție, *Revista de Cercetări Sociale*, nr. 3/1997.
- Mihăilescu, Vintilă, 2001. Householding. Structure and culture in the Romanian rural society, *Romanian Journal of Sociology*, XII (1-2): 140-149.
- Mihăilescu, Vintilă, coordonator, 2002. *Vecini și vecinătăți în Transilvania*, Paideea, București.
- Mihăilescu, Vintilă, Viorica Nicolau, Mircea Gheorghiu, Costel Olaru, 1994. *Blocul între loc și locuire*, *Revista de Cercetări Sociale*, nr.1, p. 70-89.
- Miller, William L., Stephen White, Paul Heywood, 1998. *Values and Political Change in Post Communist Europe*, Palgrave.
- Mincer, Jacob, 1978. Family Migration Decisions, *The Journal of Political Economy*, 86, 5 (October): 749-773.
- Mincer, Jacob, 1993. *Studies in Human Capital. Collected Essays of Jacob Mincer*. Volume I, Edward Elgar.
- Mishler, William, Richard Rose, 1997. Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies, *Journal of Politics*, 59 (2): 418-451.
- Mishler, William, Richard Rose, 2001. What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies, *Comparative Political Studies*, 34 (1): 30-62.
- Misztal, Barbara A., 1992. Must Eastern Europe follow the Latin American way?, *Archives Européennes de Sociologie*, vol. XXXIII, p. 151-179.
- Misztal, Barbara, 1996. *Trust in Modern Societies. The search for the Bases of Social Order*, Polity Press.
- Mitchell, Clare J.A, 2004. Making sense of counterurbanization, *Journal of Rural Studies*, 20: 15-34.
- Modigliani, Franco, 1944. Liquidity Preference and the Theory of Interest and Money, *Econometrica*, 12 (1, January): 45-88.
- MoEBy (Ministry of Education of the Republic of Belarus). 2001. *The Development of Education. National report of the Republic of Belarus*, International Bureau of Education & Ministry of Education of the Republic of Belarus, Minsk.
- Mo•ný, Ivo, 1995. Social Policy Reform in Post-Communist Countries: Various Reform Strategies, în Stein Ringen, Claire Wallace, editori. *Social Reform*

- in East-Central Europe: New Trends in Transition. Prague Papers on Social Responses to Transformation*. Volume III, Trevor Top, Praga, p, 193-217.
- Muffels, Ruud, 1993. Welfare Economics Effects on Social Security – Essays on Poverty, Social Security and Labor Market: Evidence from Panel Data, *Series in Social Security Studies Reports*, no. 21, Tilburg University.
- Muffels, Ruud, Didier Fouarge, 2003. The Role of European Welfare States in Explaining Resources Deprivation' *EPAG Working Paper* 2003-41. Colchester: University of Essex.
- Muffels, Ruud, Henk-Jan Dirven, 1995. Long-term Income and Deprivation Based Poverty. A Comparative Study on German and Dutch Panel Data, *WORC Paper* 95.12.029/2, Tilburg University.
- Müller, Klaus, 1992. 'Modernising' Eastern Europe: theoretical problems and political dilemmas, *Archives Européennes de Sociologie*, vol. XXXIII, p. 109-150.
- Mullis, Ina V.S., Michael O. Martin, Eugene J. Gonzalez, and Ann M. Kennedy, 2003. *PIRLS 2001 International Report: IEA's Study of Reading Literacy Achievement in Primary Schools*, Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Mullis, Ina V.S., Michael O. Martin, Eugenio Gonzalez, Kelvin D. Gregory, Robert A. Garden, Kathleen M. O'Connor, Steven J. Chrostowski, Teresa A. Smith, 2000. *TIMSS 1999 International Mathematics. Findings from IEA's Repeat of the Third International Mathematics and Science Study at the Eighth Grade*, International Study Center, Lynch School of Education, Boston College, Disponibil și pe Internet: www.timss.org.
- Narayan, Deepa, 1999. *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*, World Bank – Poverty Group, Washington.
- Narayan, Deepa, Lant Pritchett, 1996. Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania, *Policy Research Working Paper* 1796, World Bank, Washington, DC.
- Narayan, Deepa, Michael F. Cassidy, 2001. A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory, *Current Sociology*, 49(2): 59–102.
- NSS-RA (National Statistic Service of the Republic of Armenia), 2005. *Statistical Yearbook of Armenia, year 2004*, www.armstat.am.
- Nedelcu, Mihaela Florina, 2001. Instrument virtual spaces. New strategies of reproduction and conversion of capitals in a migration context. *Sociologie Românească*. 2/2000 (apărut 2001).
- Nee, Victor, 1989. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism, *American Sociological Review*, 54, 5.
- Nee, Victor, 1996. The Emergence of a Market Society: Changing Mechanisms of Stratification in China, *American Journal of Sociology*, 101, 4.
- Nee, Victor, Rebecca Matthews, 1996. Market Transition and Societal Transformation in Reforming State Socialism, *Annual Review of Sociology*, 22: 401–35.
- Nee, Victor, Yang Cao, 1999. Path dependent societal transformation: stratification in hybrid mixed economies, *Theory and Society* 28: 799-834.

- Neef, Rainer, Manuela Stănculescu, editori, 2002. *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*, Ashgate, Aldershot.
- Nielsen, Klaus, 1996. Eastern European Welfare Systems in Comparative Perspective, in B. Greve, editor, *Comparative Welfare Systems: The Scandinavian model in a period of change*, MacMillan Press, Londra: 185-213.
- Nodia, Ghia, 1996. How different are Post-Communist Transitions?, *Journal of Democracy*, 7:4, p. 15-19.
- Nolan, Brian, Christopher T. Whelan, 1996. *Resources, Deprivation and Poverty*, Claredon Press, Oxford.
- Novak, Leszek, 1991. Modernization Processes in (real) Socialist Countries, Wolfgang Zapf, ed., *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25 Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1990*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, p. 449-454.
- Novak, Mojca, 1996. Concepts of Poverty, capitolul 4 în Else Yuen, S.M. Miller și Syed Abdus Samad, editori, *Poverty: A Global Reader. Handbook on International Poverty Research*, Scandinavian University Press, Oslo.
- O'Brien, Peter, 1996. Migration and Its Risks. *International Migration Review*, 30 (4): 1067-1077.
- OECD, 1996. Measuring What People Know. *Human Capital Accounting for the Knowledge Economy*, OECD.
- OECD, 1998. *Human Capital Investment. An International Comparison*, Center for Educational Research and Innovation, OECD, Paris.
- OECD, 2001. *Knowledge and Skills for Life, First results from the OECD Programme for International Student Assessment (PISA) 2000*, OECD, <www.pisa.oecd.org>.
- OECD/UNESCO-UIS, 2003a. *Literacy Skills for the World of Tomorrow - Further results from PISA 2000*, OECD/UNESCO-UIS, <www.pisa.oecd.org>.
- OECD/UNESCO-UIS, 2003b. *Literacy Skills for the World of Tomorrow - Further results from PISA 2000. Addendum with Data for Romania*, OECD/UNESCO-UIS, <www.pisa.oecd.org>.
- Orshansky, Mollie, 1963. Counting the Poor: Another Look at the Poverty Profile, *Social Security Bulletin* 28.
- Osaylenko, O.G., ed., 2003. *Statistical yearbook of Ukraine 2002*, Kiev: Consultant.
- Palloni, Alberto, Douglas S. Massey, Miguel Ceballos, Kristin Espinosa, and Michael Spittel, 2001. Social Capital and International Migration: A Test Using Information on Family Networks, *American Journal of Sociology*, 106 (5): 1262-98.
- Parish, William L., Ethan Michelson, 1996. Politics and Markets: Dual Transformations, *American Journal of Sociology*, 101, 4 (January): 1042-1059.
- Parsons, Talcott, 1937. *The Structure of Social Action*, McGraw-Hill, New York.
- Parsons, Talcott, 1951. *The Social System*, Free Press, New York.
- Pasti, Vladimir, 1995. *România în tranziție. Căderea în viitor*, Editura Nemira, București.

- Pasti, Vladimir, Mihaela Miroiu, Cornel Codiță, 1996. *România – Starea de fapt. Volumul I. Societatea: Construirea societății de supraviețuire. Achiziția de subdezvoltare. Mecanisme subdezvoltării. Democrația de vitrină*, Editura Nemira, București.
- Paxton, Pamela, 1999. Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment, *American Journal of Sociology*, 105 (1): 88-127.
- Pearce, Jone. L., 1993. *Volunteers. The organizational behavior of unpaid workers*. London and New York: Routledge.
- Piachaud, David, 1987. Problems in the Definition and Measurement of Poverty, *Journal of Social Policy*, 16 (2): 147-164.
- Pickel, A., 2002. Transformation theory: scientific or political?, *Communist and Post-Communist Studies*, 35, p. 105-114.
- Pickvance, Christopher G., 1999. Democratization and the Decline of Social Movements : the Effects of Regime Change On Collective Action in Eastern Europe, Southern Europe, Latin America, *Sociology*, vol. 33, no. 2 (May): 353-372.
- Platonova, Nadezhda, 2003. Old and New Values in a Period of Crisis, în Robin Cassling și Gabriel Fragnișre, editori – *Social Sciences and Political Change. Promoting Innovative Research in Post-Socialist Countries*, P.I.E.-Peter Lang, Brussels: 45-52.
- Polanyi, Karl, 1988. *La Grande Transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*, Éditions Gallimard, Paris șediția originală, în limba engleză: 1944t.
- Polanyi, Karl, Conrad Arensberg (coord.), 1975. *Les systems économiques dans l'histoire et dans la théorie*, Librairie Larousse, Paris, [ediția originală: 1957].
- Pop, Lucian, 1999. Încotro mergem, capitolul 1 în I. Berevoescu și alții, 1999.
- Pop, Lucian, Cosima Rughiniș, 2000. Capital social și dezvoltare comunitară – Studiu de caz, în Elena Zamfir și Marian Preda, coordonatori – *Diagnoza problemelor sociale comunitare. Studii de caz*, Editura Expert, București, p. 114-152.
- Portes, Alejandro, 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology, *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.
- Portes, Alejandro, Julia Sensenbrenner, 1993. Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action, *American Journal of Sociology*, 98, 6 (May): 1320-1350.
- Potot, Swanie, 2001. Étude de deux réseaux migratoires roumains. *Sociologie Românească*. 2/2000 [apărut 2001].
- Potot, Swanie, 2003. *Circulation et réseaux de migrants roumains: Une contribution a l'étude des nouvelles mobilités en Europe*, teză de doctorat, Université de Nice-Sophia Antipolis, UFR Lettres, Arts et Sciences Humaines.
- Praag, Bernard M.S. Van, 1968. *Individual Welfare Functions and Consumer Behavior*, North Holland Publishing Co., Amsterdam.
- Precupețu, Iuliana, 2003. Reshaping the Social Landscape in Eastern Europe – The Case of Community Development in Romania, în Robin Cassling și

- Gabriel Fragni^{re}, editori – *Social Sciences and Political Change. Promoting Innovative Research in Post-Socialist Countries*, P.I.E.-Peter Lang, Brussels: 109-123.
- Preston, Rosemary, 1999. Critical Approaches to Lifelong Education, *International Review of Education*, vol. 45, nr. 5/6, p. 561–574.
- Prillwitz, Marsha, Tomaz C. Ripoli, 2003. *The Challenges of Agriculture in California*, Departamento de Fitosanidade, Engenharia Rural e Solos, Faculdade de Engenharia de Ilha Solteira, UNESP, <http://www.agr.feis.unesp.br/marsha.htm>.
- Przeworski, Adam, 1996. *Democrația și economia de piață. Reformele politice și economice în Europa de Est și America Latină*, Editura All, București [versiunea inițială, în limba engleză: 1991].
- Putnam, Robert, 1995. Bowling Alone: America's Declining Social Capital, *Journal of Democracy*, 6 (1): 65-78.
- Putnam, Robert, 1996. The Strange Disappearance of Civic America, *The American Prospect*, 24: 34-48.
- Putnam, Robert, 2001. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Touchstone.
- Putnam, Robert, cu Roberto Leonardi și Rafaella Nanetti, 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press.
- Radu, Cosmin, 2001. Din Crângeni – Teleorman în Spania: antreprenoriat, adventism și migrație circulatorie. *Sociologie Românească*. 1-4/2001.
- Raggar, Peter, Richard Edwards și Nick Small, editori, 1996. *The Learning Society. Challenges and Trends (Adult Learners, Education and Training 2)*, Routledge și Open University, London and New York
- Rainwater, Lee, 1974. *What Money Buys: Inequality and Social Meaning of Income*, Basic Books, New York.
- Raiser, Martin, Christian Haerpfer, Thomas Noworthy, Claire Wallace. 2001. Social Capital in transition: a first look at the evidence, *European Bank for Reconstruction and Development, Working Paper 61 WEB*.
- Ray, Larry, 1996. *Social Theory and the Crisis of State Socialism*, Edward Elgar.
- Ray, Larry, 1997. Post-communism: postmodernity or modernity revisited?, *British Journal of Sociology*, vol.48, nr. 4 (December), p. 544-560.
- Ringen, Stein, 1988. Direct and Indirect Measures of Poverty, *Journal of Social Policy*, 17 (3): 351-365.
- Rinkevicius, Leonardas, 2000. Public Risk Perceptions in a 'Double-Risk' Society: The Case of the Ignalina Nuclear Power Plant in Lithuania, *Innovation. The European Journal of Social Sciences*, vol.13, no. 3: 279-289.
- Róbert, Péter, Erzsébet Bukodi, 2000. Who are the Entrepreneurs and Where Do They Come From? Transition to Self-Employment Before, Under and After Communism in Hungary, *International Review of Sociology*, 10 (1): 147-171.
- Robinson, Lindon J., A. Allan Schmid și Marcelo E. Siles, 1999. Is Social Capital Really Capital?, *AES Staff Paper* no. 99-21, Department of Agricultural Economics, Michigan State University, East Lansing.

- Róna-Tas, Ákos, 1994. The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism, *American Journal of Sociology*, 100: 40-69.
- Róna-Tas, Ákos, 1996. *Path-Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation*, <http://hi.rudgers.edu/szelenyi60/rona-tas.html>.
- Rose, Richard, 1994. Who Needs Social Protection in Eastern Europe? A Constrained Empirical Analysis, în Stein Ringen, Claire Wallace, editori, *East-Central Europe Today. Prague Papers on Social Responses to Transformation. Volume I*, Avebury: 175-220.
- Rose, Richard, 1995. Russia as an Hour-Glass Society: A Constitution without Citizens, *East European Constitutional Review*, vol. 4, nr. 3.
- Rose, Richard, 1999. Another Great Transformation. Eastern Europe a Decade Later, *Journal of Democracy*, 10:1, 51-56.
- Rose, Richard, 2000. Getting things done in an antimodern society: social capital networks in Russia, în Partha Dagsupta și Ismail Serageldin, editori – *Social Capital. A Multifaceted Perspective*, The World Bank, Washington, p. 147-171.
- Rose, Richard, 2001. How People View Democracy. A Diverging Europe, *Journal of Democracy*, 12:1, 94-106.
- Rose, Richard, William Mishler, Christian Haerpfer, 1998. *Democracy and Its Alternatives. Understanding Post-Communist Societies*, Polity Press.
- Rostow, W.W., 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Londra.
- Rotariu, Traian, 2003. *Demografie și sociologia populației. Fenomene demografice*, Polirom, Iași.
- Rotariu, Traian, Elemer Mezei, 1999. Aupra unor aspecte ale migrației interne recente din România, *Sociologie Românească*, serie nouă, nr. 3, p. 5-38.
- Roth, Andrei. 2002. *Modernitate și modernizare socială*, Polirom, Iași.
- Rösener, Werner, 2003. *țărani în istoria Europei*, Polirom, Iași [ediția originală, în limba germană: 1993].
- Runciman, W.G., 1961. Problems of Research of Relative Deprivation, *Archives Européennes de Sociologie*, II (2): 315-323.
- Runciman, W.G., 1966. *Relative Deprivation and Social Justice. A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth Century England*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Sandefur, Gary D., Wilhur J. Scott, 1981. A Dynamic Analysis of Migration: An Assessment of the Effects of Age, Family and Career Variables, *Demography*, 18, 3 (August), 355-368.
- Sandu, Dumitru, 1984. *Fluxurile de migrație în România*, Editura Academiei R.S.R., București.
- Sandu, Dumitru, 1996. *Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România*, Editura Staff, București.
- Sandu, Dumitru, 1997. Human capital in regional development, *Romanian Journal of Sociology*, 1/1997.
- Sandu, Dumitru, 1999. *Spațiul social al tranziției*, Polirom, Iași.

- Sandu, Dumitru, 2000. Migrația transnațională a românilor din perspective unui recensământ comunitar, *Sociologie Românească*. 3-4/2000.
- Sandu, Dumitru, 2001. Migrația circulatorie ca strategie de viață. *Sociologie Românească*. 2/2000 (apărut 2001).
- Sandu, Dumitru, 2002. Migrația transnațională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar, *Sociologie Românească*. 3-4/2000: 5-50 (apărut 2002).
- Sandu, Dumitru, 2003a. *Sociabilitatea în spațiul dezvoltării. Încredere, toleranță și rețele sociale*, Polirom, Iași.
- Sandu, Dumitru, 2003b. Policies and life strategies in Romanian rural development, prezentare la seminarul *The Rural Non-farm Economy and Livelihood Diversification in Romania*, organizat de Natural Resources Institute (University of Greenwich, UK), DFID și World Bank, 14 aprilie 2003, București.
- Sandu, Dumitru, 2003c. Oamenii resurselor minime, în Fundația pentru o Societate Deschisă – *Barometrul de Opinie Publică. Mai 2003*, FSD, București: 70-76.
- Sandu, Dumitru, Despina Pascal, Ana-Maria Sandi, Cristina Vladu, 1998. Building Social Capital by Social Funds in Transitional Societies, Paper for the „Regional Conference on SIFs in Transition Economies”, Yerevan, Armenia, November 9-12, 1998.
- Santos, Raimundo, 2001. Rurbanização e revolução agrária em dois registros clássicos, *Estudos Sociedade e Agricultura*, 16: 74-93.
- Sawka, Richard, 1999. *Postcommunism*, Open University Press.
- Schram, Sanford, Joe Soss, 1999. The Real Value of Welfare: Why Poor Families Do Not Migrate, *Politics & Society*, 27, 1 (March): 39-66.
- Schultz, Theodore W., 1993. *The Economics of Being Poor*, Blackwell.
- Sen, Amartya, 1981. *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford.
- Short, James F., Jr, 1984. The Social Fabric at Risk: Toward the Social Transformation of Risk, *American Sociological Review*, 49 (6, December): 711-725.
- Simon, János, 1998. Popular Conceptions of Democracy in Postcommunist Europe, 1998. Political Involvement and Democratic Attitudes, in Samuel H. Barnes și János Simon – *The Postcommunist Citizen*, Erasmus Foundation and IPS of HAS, Budapesta: 79-116.
- Sirkeci, Ibrahim, 2002. The Ethnic environment of insecurity as a facilitating factor in asylum migration: the Turkish case, *WIDER Conference on Poverty, International Migration and Asylum*, Helsinki, Finlanda, 27-28 September, 2002. [disponibilă pe Internet la adresa: www.wider.unu.edu/conference/conference-2002-3/conference%20papers/sirkeci.pdf].
- SIS (State Institute of Statistics, Prime Ministry, Republic of Turkey). 2005. *Turkey's Statistical Yearbook 2004*, SIS, Istanbul.
- Sivignon, Michel, 1992. La diffusion des modèles agricoles: essai d'interprétation des agricultures de l'est et du sud de l'Europe, *Revue Géographique des Pyrénées et du sud-ouest*, tome 63, fasc.2, Toulouse, 1992-1993.

- Smith, Anthony, 1973. *The Concept of Social Change: A critique of the functionalist Theory of Social Change*, Routledge, Londra.
- Smith, David Horton, 1982. Altruism, Volunteers, and Volunteerism, in John D. Hartman (ed.) *Volunteerism in the Eighties. Fundamental Issues in Voluntary Action*. Washington D.C.: University Press of America, 23-44.
- Smith, David Horton, 1994. Determinants of Voluntary Association Participation and Volunteering: A Literature Review. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 23 (3): 243-263.
- Sorokin, Pitirim, 1986. *Social and Cultural Dynamics. A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationship. Revisited and abridged in one volume by the author*, Transaction Books, New Brunswick (USA) și Oxford (UK) [prima ediție: 1957; ediția originală, necondensată, apărută în patru volume: 1937-1941].
- Soulet, Jean-François, 1998. *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*, Polirom, Iași [ediția originală, în limba franceză: 1996].
- SSCAR (State Statistical Committee of Azerbaijan Republic). 2005. *Statistical Yearbook of Azerbaijan 2004*, SSCAR, Baku.
- Stoica, Cătălin Augustin. 2004. From Good Communists to Even Better Capitalists? Entrepreneurial Pathways in Post-Socialist Romania, *East European Politics and Societies*, 18 (2): 236-277.
- Stănculescu, Manuela, Ionica Berevoescu, 1999. Moșna, un sat care se reinventează, *Sociologie românească*, serie nouă, nr. 1/1999, p. 79-106.
- Stark, David, 1996. Recombinant property in Eastern European Capitalism, *American Journal of Sociology*, 101 (1, January): 993-1027.
- Stark, David, Laszlo Bruszt, 2002. *Transformarea politicii și a proprietății în Europa de Est*, Editura Ziua, București [ediția inițială, în limba engleză: 1998].
- Stark, David, Szabolcs Kemeny, Ronald Breiger, 2002. *Post socialist Portfolios: Network Strategies in the Shadow of the State*, manuscris, http://www.sociology.columbia.edu/people/professors/dcs36/working_papers.html.
- Stark, Oded, J. Edward Taylor, 1991. Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation, *The Economic Journal*, 101 (408): 1163-1178.
- Stouffer, Samuel, E.A. Suchman, L.C. De Viney, S.A. Starr, R.M. Williams, 1949. *The American Soldier. Vol. 1*, Princeton University Press.
- Stuart, Jennifer, ed. 2003. *The 2002 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia*, USAID.
- Sundeen, Richard, 1988. Explaining Participation in Coproduction: A Study of Volunteers. *Social Science Quarterly*, 69(3):547-568.
- Szelenyi, Ivan, Eric Kostelo, 1996. The Market Transition Debate: Toward a Synthesis?, *American Journal of Sociology*, 101, 4 (January): 1082-1096.
- Sztompka, Piotr, 1993. *The Sociology of Social Change*, Blackwell, Oxford (US) și Cambridge (UK).

- Sztompka, Piotr, 1998. Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy, *European Journal of Social Theory*, 1 (1):19-32.
- Sztompka, Piotr, 1999a. *Trust. A Sociological Theory*, Cambridge University Press.
- Sztompka, Piotr, 1999b. The cultural core of post-communist transformations, în Thomas P. Boje, Bart van Steenberg, Sylvia Walby – *European Societies. Fusion or Fission?*, Routledge, Londra și New York: 205-214.
- Sztompka, Piotr, 2000. Cultural Trauma. The Other Face of Social Change, *European Journal of Social Theory*, 3(4): 449-466.
- șerban, Monica, Vlad Grigoraș, 2001. Dogenii din Teleorman în România și în străinătate. Un studiu asupra migrației circulatorii în Spania. *Sociologie Românească*. 2/2000 [apărut 2001].
- Tănase, Stelian, 1998. *Elite și societate. Guvernarea Gheorghe Gheorghiu-Dej: 1948-1965*, Editura Humanitas, București.
- Tănase, Stelian, 1999. *Miracolul revoluției. O istorie politică a căderii regimurilor comuniste*, Editura Humanitas, București.
- Teachman, Jay D., Kathleen Paasch, Karen Carver, 1997. Social Capital and the Generation of Human Capital, *Social Forces*, 75(4): 1343-1359.
- Teșliuc, Cornelia Mihaela, Lucian Pop, Emil Daniel Teșliuc, 2001. *Sărăcia și sistemul de protecție socială*, Polirom, Iași.
- Thomassen, Jacques, Jan Van Deth, 1998. Political Involvement and Democratic Attitudes, in Samuel H. Barnes și János Simon – *The Postcommunist Citizen*, Erasmus Foundation and IPS of HAS, Budapesta: 139-165.
- Tight, Malcolm, 1996. *Key Concepts in Adult Education and Training*, Routledge, Londra și New York
- Tismăneanu, Vladimir, 1999. *Fantasmele salvării. Democrație, naționalism și mit în Europa post-comunistă*, Polirom, Iași [ediția originală, în limba engleză: 1998].
- Tocqueville, Alexis de, 1987. *L'ancien régime et la Révolution*, Gallimard, Paris [prima ediție: 1856].
- Tönnies, Ferdinand, 1957. *Community and Association* [Gemeinschaft und Gessellschaft], Michigan State University Press șediția originală, în limba germană: 1887].
- Torcal, Mariano, José Ramón Montero, 1999. *Facets of social capital in new democracies. The formation and consequences of social capital in Spain*, în Jan W. van Deth, Marco Maraffi, Ken Newton, Paul F. Whiteley – *Social Capital and European Democracy*, Routledge (ECPR Studies in European Political Science), Londra și New York: 167-191.
- Townsend, Peter, 1979. *Poverty in United Kingdom. A Survey on Household Resources and Standards of Living*, Penguin Books.
- Tușiș, Paula, Claudiu Tușiș, 2000. Biertan – în căutarea viitorului, în Elena Zamfir, Marian Preda, coordonatori – *Diagnoza problemelor sociale comunitare. Studii de caz*, Editura Expert, București, p. 207-285.
- Tuijnman, Albert C., editor, 1995. *International Encyclopedia of Adult Education and Training. Second Edition*, Pergamon

- Turner, Johnatan A., 2000. The Formation of Social Capital, în Partha Dagsupta, Ismail Serageldin, editori – *Social Capital. A Multifaceted Perspective*, The World Bank, Washington: 95-146.
- Ulrich Beck, 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*, Sage [ediția originală, în limba germană: 1986].
- Ungureanu, Monica, 2003. Antreprenoriatul în domeniul interfoniei. Constelația capitalurilor individuale, *Sociologie Românească*, 2002, 3-4: 53-76. .
- UNDP, 2003. *National Human Development Report of Belarus 2003 – „Human Capacity of Belarus: Economic Challenges and Social Responses”*, UNDP, Minsk
- UNICEF, 2001. *Comprehensive Analysis of Primary Education in the Federal Republic of Yugoslavia*, UNICEF, Belgrade, December 2001.
- Urry, John, 2000. Mobile sociology. *British Journal of Sociology*, 51, 1 (January/March): 185–203.
- Vago, Steven, 1996. *Social Change. Third Edition*, Prentice Hall [prima ediție: 1980].
- Vaughan, Denton R, 1993. Exploring the use of the public's views to set income poverty thresholds and adjust them over time, *Social Security Bulletin* 56(2, summer): 22-46.
- Veenhoven, Ruud, 1993. *Happiness in Nations, Subjective Appreciation of Life in 56 Nations 1946-1992*, Erasmus University, Rotterdam.
- Verdery, Katherine, 1994a. *Compromis și rezistență: cultura română sub Ceaușescu*, Editura Humanitas, București [ediția originală, în limba engleză: 1991].
- Verdery, Katherine, 1994b. The Elasticity of Land: Problems of Property Restitution in Transylvania, în *Slavic Review*, vol. 53, no. 4, winter 1994.
- Verdery, Katherine, 2003. *Socialismul: ce a fost și ce urmează*, Institutul European, Iași [ediția originală, în limba engleză: 1996].
- Viet-Wilson, J.H, 1987. Consensual Approaches to Poverty Lines and Social Security, *Journal of Social Policy*, 16 (2): 183-211.
- Vlăsceanu, Lazăr, 2001. *Politică și dezvoltare. România încotro?*, Editura Trei, București
- Voicu, Bogdan, 1995. *Voinesti Crăsani: o abordare comparativă prin prisma veniturilor și a utilizării lor*, Conferința Anuală a Societății de Antropologie Culturală din România, Ediția a II-a, Ilieni, octombrie 1995.
- Voicu, Bogdan, 1997. Darul: structură, funcții, comportamente, *Revista de Cercetări Sociale*, anul 4, nr. 2, 1997.
- Voicu, Bogdan, 1998. Schimb social, schimburi sociale, *Revista de Cercetări Sociale*, anul 5, nr. 2.
- Voicu, Bogdan, 2000a. Modernitatea între tradiție și postmodernism, *Revista de Cercetări Sociale*, nr. 3-4/1999 (apărut în 2000), p. 36-59.
- Voicu, Bogdan, 2000b. Sutenabilitatea unor soluții de relansare a învățământului rural: descentralizarea și marketizarea, *Calitatea Vieții*, nr. 1-4/2000.
- Voicu, Bogdan, 2001. România pseudo-modernă, *Sociologie Românească*, 1-4/2001: 36-59.

- Voicu, Bogdan, 2002a. Educație permanentă (educația de-a lungul întregii vieți), în Luana Miruna Pop, coord., *Dicționar de Politici Sociale*, Expert, București: 297-298.
- Voicu, Bogdan, 2002b. Politici sociale postmoderne, în Luana Miruna Pop, coord., *Dicționar de politici sociale*, Editura Expert, București.
- Voicu, Bogdan, Magda Balica, Irina Horga, 2001. *Feasibility Study on the continuation and extension of the structural reform of the Vocational Education and Training (VET) within the Educational System of Romania. The present situation and sector policy recommendations*, raport pentru NOR (Romanian National Observatory) și ETF (European Training Foundation), februarie 2001.
- Voicu, Bogdan, Mălina Voicu, 2003. Volunteering in Central and Eastern Europe: one of the missing links?, în Bogdan Voicu, Horațiu Rusu, editori – *Globalization, European Integration, and Social Development in European Postcommunist Europe*, Psihomedica, Sibiu: 53-66.
- Voicu, Bogdan, Ovidiu Voicu, 2004. *Migrația externă a românilor*, Research and Consulting Group, ianuarie 2004.
- Voicu, Bogdan. (coordonator), Ana Bleahu, Raluca Popescu, Daniel Arpinte, 2003. *Evaluarea impactului social al proiectului de împădurire în Mărașu, Gropeni, Tichilești, Bertești și Stăncuța, Județul Brăila. Un raport pentru Romanian Afforestation of Degraded Agricultural Land Project: Implementing the Process Framework*, Banca Mondială, București, Februarie 2003.
- Voicu, Mălina, 2000. Suport declarativ și respingere efectivă. Atitudinea față de impozite în România în perioada de tranziție, *Sociologie Românească*, nr. 3-4/2000, p.147-160.
- Voicu, Mălina, 2001. Modernitate religioasă în societatea românească, în *Sociologie Românească*, nr. 1-4/2001: 70-96.
- Voicu, Mălina, 2002. Migrație și intenție de migrație la populația de romi, în Cătălin Zamfir (coordonator), *Populația de romi din România*, Expert, București.
- Voicu, Mălina, 2003a. *Revizuirea Constituției: temele de interes ale opiniei publice*, Institutul de Politici Publice București.
- Voicu, Mălina, 2003b. Egalitate, inegalitate și roluri tradiționale. O analiză comparativă a valorilor implicate în legitimarea politicilor de suport pentru femei în țările europene, *Calitatea Vieții* nr. 1-2/2002.
- Voicu, Mălina, 2003c. Etichetarea (ca sărac), în ICCV – *Dicționar de sărăcie*, <http://www.iccv.ro/romana/dictionar/malina/malina_etch.htm>.
- Voicu, Mălina, 2004a. Women, Work and Family Life: Value Patterns and Policy Making, în Will Arts și Loek Halman editori, *Europeans' Values*, Brill Book, Leiden (sub tipar).
- Voicu, Mălina, 2004b. *Legitimătate și suport social pentru politicile sociale: România după 1989*, teză de doctorat, Universitatea din București.
- Voicu, Mălina, Bogdan Voicu, 1999. Programe sociale ale partidelor politice românești, în Cătălin Zamfir, coordinator, *Politici sociale în România: 1990-1998*, Editura Expert, București, p. 583-691.

- Voicu, Mălina, Bogdan Voicu, 2003a. Volunteering in Romania: a rare avis, în Loek Halman și Paul Dekker, editori – *Volunteering Values and Diversity: Participation in Voluntary Work in Cross-national and Longitudinal Perspective*, Kluwer Publishers: 143-160.
- Voicu, Mălina, cu Bogdan Voicu, 2003b. Gender values dynamics: Towards a common European pattern?, prezentată la *Integration and Fragmentation. European values at the Turn of the Millennium*, Tilburg University, 26-28 March 2003.
- Walder, Andrew G., 1988. *Communist Neo-Traditionalism. Work and Authority in Chinese Industry*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles [prima ediție: 1986].
- Walder, Andrew G., 1996. Markets and Inequalities in Transitional Economies: Towards Testable Theories, *American Journal of Sociology*, 101, 4 (January): 1060-1073.
- Walker, Robert, 1987. Consensual Approaches to Definitions of Poverty: Towards an Alternative Methodology, *Journal of Social Policy*, 16 (2): 213-226.
- Wallace, Claire, Christian Haerpfer, 2002. Patterns of participation in the informal economy, în Neef și Stănculescu, editori, 2002: p. 28-45.
- Weber, Max, 1978 [1922]. *Economy and Society*, University of California Press, Berkely, Los Angeles, London.
- Weber, Max, 1978. *Economy and Society*, University of California Press, Berkely „Los Angeles” London [ediția originală, în limba germană: 1922].
- Weber, Max, 1995. *Etica protestantă și spiritul capitalist*, Editura Humanitas, București [ediția originală, în limba germană: 1920].
- Whelan, Brendan J., 1993. Non-monetary indicators of poverty, în Jos Berghman și Bea Cantillon, editori, *The European Face of Social Security. Essays in honour of Herman Deleeck*, Avebury: 24-42.
- Whelan, Christopher T., Richard Layte, Bertrand Maître, 2003. Poverty, Deprivation and Time: A Comparative Analysis of the Structuring of Disadvantage, EPAG *Working Paper* 2003-48. Colchester: University of Essex.
- Whelan, Christopher T., Richard Layte, Bertrand Maître, Brian Nolan, 2001. *Persistent Income Poverty and Deprivation in the European Union: An Analysis of the First Three Waves of the European Community Household Panel*, EPAG working paper No 17, <<http://www.iser.essex.ac.uk/epag/pubs/workpaps/pdf/2001-17.pdf>>
- Wilkinson, Iain, (2001) – Social Theories of Risk Perception: At Once Indispensable and Insufficient, *Current Sociology*, 49 (1): 1-22
- Wilson, John, Marc Musick, 1997. Who Cares? Towards an Integrated Theory of Volunteer Work, *American Sociological Review*, 62:694-713.
- Winiecki, Jan, 1988. *The Distorted World of Soviet-Type Economies*, Routledge, Londra.
- Wnuk-Lipinski, Edmund, 1994. Freedom or equality: An old dilemma in a new context, în Bob Deacon, editor – *The New Eastern Europe. Social Policy: Past, Present and Future*, Sage, London, Newbury Park, New Delhi: 179-190.

- Woolcock, Michael, 2000. Managing Risk, Shocks, and Opportunities in Developing Economies: The Role of Social Capital, în Gustav Ranis, ed., *Dimensions of Development*, New Haven, Yale Center Press, Connecticut.
- World Bank, 1997. *Romania. Poverty and Social Policy*, World Bank, București.
- World Bank, 2000. *World Development Report 2000/2001. Attacking Poverty*, Oxford University Press.
- World Bank, 2001. *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, <<http://www.worldbank.org/wdr/index.htm>>.
- World Health Organization (WHO), 2003. *World Health Report 2003*, <http://www.who.int/whr/en>.
- World Health Organization (WHO), 2005. *World Health Report 2005*, <http://www.who.int/whr/en>.
- Zamfir, Cătălin, 1990. *Incertitudinea. O perspectivă psiho-sociologică*, Editura Științifică, București.
- Zamfir, Cătălin, 1995. Politicile sociale în Europa de Est în tranziție și Politica socială în România în tranziție, în Elena Zamfir și Cătălin Zamfir, coordonatori – *Politici sociale: România în context european*, Editura Alternative, București, 408-437.
- Zamfir, Cătălin, 1999. capitolele 3-6 (Politica socială în tranziție. Prima etapă: politica socială de tip reparatoriu; Politica socială în tranziție. Etapa a doua: elaborarea strategiei tranziției și a cadrului legislativ și instituțional minim; Politica socială efectivă: 1990-‘98; Bunăstarea la răscruce), în Cătălin Zamfir, coordonator – *Politici sociale în România: 1990-1998*, Editura Expert, București, p. 41-148.
- Zamfir, Cătălin, coordonator, 1995. *Dimensiuni ale sărăciei: România 1994*, Editura Expert, București.
- Zarycki, Thomas, 2003. Political Landscape of Central and Eastern Europe: Challenges and Dilemmas of the Comparative Study of Political Scenes and Geography, în Robin Cassling și Gabriel Fragnière, editori – *Social Sciences and Political Change. Promoting Innovative Research in Post-Socialist Countries*, P.I.E.-Peter Lang, Brussels: 141-150.
- Zwass, Alexander, 2002. *Globalization of Unequal Economies. Players and Controversies*, M. E. Sharpe, Armonk și Londra.

Principalele baze de date folosite

Barometrul Opiniei Publice 1998-2003 (BOP-FSD) – serie de anchete bi-
anuale realizate de diverse agenții de colectare a datelor (MMT, CURS, Gallup,
IMAS) la comanda Fundației pentru o Societate Deschisă. Eșantionul probabilist,
multistadial este reprezentativ pentru populația de peste 18 ani a României.

Diagnoza Calității Vieții 1990-2003. – serie de anchete anuale realizate de
ICCV (exceptând 2000-2002). Eșantionul probabilist, multistadial este repre-
zentativ pentru populația de peste 18 ani a României.

European Values Survey 1999 (EVS 1999) - cercetarea a fost realizată de
Institutul de Cercetare a Calității Vieții în colaborare cu European Values Study
Group și cu Catedra de Sociologie a Universității București. Eșantionul probabilist,
multistadial cuprinde 1146 de persoane, în vârstă de peste 18 ani, fiind repre-
zentativ pentru populația cu drept de vot a României. Cercetarea a fost realizată în
perioada iulie 1999, cu sprijin financiar din partea CNCSU și a European Values
Study Group.

Percepții ale politicilor sociale și sărăcie subiectivă 1998 – cercetare realizată
în colaborare de către Universitatea București și Institutul de Cercetare a Calității
Vieții, pe un eșantion de 1177 persoane. Eșantionul, probabilist bistadial, este
reprezentativ pentru populația de peste 18 ani a României. Cercetarea sa realizat
cu sprijin financiar din partea CNCSU, prin Granturile 49/ 1998 și 106/ 1998.

World Values Survey 1993 (WVS 1993) – cercetare realizată în 1993 de
Institutul de Cercetare a Calității Vieții pe un eșantion de 1103 persoane, re-
prezentativ pentru populația de peste 18 ani

World Values Survey 1997 (WVS 1997) - cercetare realizată în 1997 de
Institutul de Cercetare a Calității Vieții în colaborare cu Catedra de Sociologie a
Universității București. Eșantionul probabilist, multistadial, cuprinde 1000 de
persoane, în vârstă de peste 18 ani, fiind reprezentativ pentru populația cu drept
de vot a României. Cercetarea a fost finanțată de CNCSU.

